

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Τέχνες – Πολιτιστική Κληρονομιά – Αναπτυξιακές
Πολιτικές

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Αστική λοφογραφία:

Μια φαινομενολογική προσέγγιση των αττικών Τουρκοβουνίων»

Κωνσταντίνος Βαλιουτής, Α.Μ.: 523591

Επιβλέπων Καθηγητής: Σταύρος Αλιφραγκής

Πάτρα, Ιανουάριος 2025

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Κωνσταντίνου Βαλιουτή που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/ δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/ δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/ δημιουργού. Ο συγγραφέας/ δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Αστική λοφογραφία:

Μια φαινομενολογική προσέγγιση των αττικών Τουρκοβουνίων»

Κωνσταντίνος Βαλιουτής, Α.Μ.: 523591

Επιτροπή Κρίσης

Επιβλέπων Καθηγητής:
Σταύρος Αλιφραγκής,
Δρ Αρχιτέκτων Μηχανικός

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Παναγιώτα Πάντζου,
Μέλος ΣΕΠ Ελληνικού Ανοικτού
Πανεπιστημίου και Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Πατρών

Πάτρα, Ιανουάριος 2025

Ευχαριστίες

Καθώς αυτή η Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία σηματοδοτεί το κλείσιμο μιας εκπαιδευτικής πορείας, οι άνθρωποι που συνάντησα, εκπαιδεύτηκα και μοιράστηκα, είναι η πολυτιμότερη παρακαταθήκη που θα μνημονεύω.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Επιβλέποντα Καθηγητή μου κ. Σταύρο Αλιφραγκή και διδάσκοντά μου στη Θεματική Ενότητα «ΤΕΠ61: Οπτικοακουστικά μέσα επικοινωνίας στον μουσειακό και τον αστικό χώρο», για την πολύτιμη καθοδήγηση στην έρευνα, τη μεταδοτικότητα της γνώσης του και την ενθάρρυνση ειδικά σε περιόδους όπου όλα έμοιαζαν σκοτεινά. Σας ευχαριστώ θερμά για τις συζητήσεις μας, τις αστείρευτες συμβουλές, το χρόνο που αφιερώσατε και την υπομονή σας στις αβειαιότητές μου.

Ευχαριστώ θερμά τη Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτριά μου κ. Παναγιώτα Πάντζου και διδάσκουσά μου στη Θεματική Ενότητα «ΤΕΠ50: Πολιτιστικά τοπία και πολιτιστική κληρονομιά του ελληνικού χώρου», για την ηθική υποστήριξη και τη συνδρομή της σε ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης. Σας ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη, το χρόνο και τη διάθεση να συζητήσουμε.

Επιπλέον, ευχαριστώ την κ. Αργυρώ Λουκάκη, για το ενδιαφέρον που έδειξε επί του θέματος της εργασίας και τις συμβουλές της.

Ακόμη, ευχαριστώ τις συμφοιτήτριές μου και συνοδοιπόρους Ράνια Ψηλού, Ειρήνη Καλούδη, Άννα Ψύλλα, Μαρία Παπαβασιλείου, Κατερίνα Τσουκαλά και ιδιαιτέρως την Κατερίνα Καλτσά και τη Μιμίκια Κρίγκα, για τη φιλία που αναπτύξαμε, τις ατελείωτες ώρες μελέτης, την αλληλοβοήθεια και τις εύθυμες στιγμές. Σας ευχαριστώ γιατί δίχως εσάς, το ταξίδι αυτό θα ήταν μοναχικό.

Τέλος, ευχαριστώ τον Βαγγέλη Κουτσογιαννάκη, την Anna Godzina και το Άρτεμις Σαρτζετάκη για τη συντροφιά που μου παρείχαν σε κάποιες από τις εξορμήσεις στα Τουρκοβούνια.

Περίληψη

Η εργασία εξετάζει τους ορεινούς όγκους εντός του αστικού ιστού και συγκεκριμένα την περίπτωση των Τουρκοβουνίων, ένα σύμπλεγμα αστικών λόφων στο αττικό λεκανοπέδιο. Η μελέτη περίπτωσης επελέγη για τον ετερόκλητο χαρακτήρα του άγριου και ερημικού τοπίου συγκριτικά με την υπερδομημένη πόλη, χαρακτήρας που προέκυψε από την εκτεταμένη λατόμευση στα μέσα του 20ού αιώνα. Με το πέρας των λατομείων, ο «κενός» χώρος αντιμετωπίστηκε ως υπόλειμμα με πλήθος αυθαιρεσιών και καταπατήσεων, πρόσληψη που ενίοτε παραμένει αναλλοίωτη. Σκοπός της έρευνας είναι να εστιάσει στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του τόπου, προς ανάδειξη των πολλαπλών αναγνώσεων και νοημάτων που εγγράφονται στο τοπίο. Συγκεκριμένα, ανιχνεύει το *genius loci* (πνεύμα του τόπου), στο σώμα των λόφων και συνθέτει μια περιπατητική πρόταση στο φυσικό και πολιτισμικό τους παλίμψηστο. Η μεθοδολογία που η εργασία ακολούθησε κατανέμεται ανάμεσα στη βιβλιογραφική έρευνα, χρησιμοποιώντας τη φαινομενολογία ως εργαλείο ανάλυσης και σύνθεσης του θέματος και στην επιτόπια έρευνα, τη βιωματική προσέγγιση του τόπου μέσω της περιπατητικής επιτέλεσης. Σήμερα, οι περατωμένες επεμβάσεις στο υπό μελέτη πεδίο περιορίζονται σε τεχνοκρατικής φύσεως εργασίες προστασίας και αναδάσωσης, ενώ στις μελλοντικές προθέσεις συγκαταλέγεται η κοινωνική «αξιοποίηση» των βιομηχανικών καταλοίπων των λατομείων, μέσω της επανάχρησής τους ως εξυγιασμένοι χώροι πρασίνου. Παράλληλα, στο πεδίο φύτεται πληθώρα άτυπων και περιθωριακών χρήσεων, προτείνοντας μια άλλου είδους «κατοίκηση» από τη θεσμοθετημένη. Τα Τουρκοβούνια ερμηνεύονται εδώ ως ένας εν δυνάμει χώρος οικειοποίησης εκ των κάτω και ως πεδίο ποιητικού και περιπατητικού στοχασμού, αντίθετα με τις μονότονες και αμφίβολες επεμβάσεις που θα εξάλειψαν την πολυσημία του ελεύθερου χώρου και πολύτιμου πνεύμονα αυτής της πόλης.

Λέξεις – Κλειδιά

Τοπίο, αστικοί λόφοι, φαινομενολογία, *genius loci*, κιναισθησία, περιπατητική επιτέλεση.

«Urban hill relief: A phenomenological approach to the Attic hills of Tourkovounia»

Konstantinos Valioutis

Abstract

The paper examines massives within the urban fabric, focusing on the case of Tourkovounia, a cluster of urban hills in the Attica basin. This case study was chosen for the promiscuous character of its wild and desolate landscape compared to the overbuilt cityscape—a character shaped by extensive quarrying during the mid-20th century. Following the cessation of quarry operations, the “empty” space was treated as a remnant, marked by numerous arbitrariness and encroachments, a perception that occasionally remains unchanged. The purpose of this research is to focus on the unique character of the hills, emphasizing the multiple interpretations and meanings inscribed within the landscape. Specifically, it explores the *genius loci* (spirit of the place) embodied in the hills and proposes a walking-based route to their natural and cultural palimpsest. The methodology employed in the study combines bibliographic research - using phenomenology as a tool for analysis and synthesis - with field research, involving an experiential approach to the area through walking performance. Currently, the completed interventions in the study area are limited to technocratic measures for protection and reforestation, while future plans include the social “utilization” of the industrial remnants of the quarries by repurposing them as remediated green areas. At the same time, the hills accommodate a variety of informal and marginal uses, suggesting an alternative form of “inhabitation” beyond institutionalized practices. Tourkovounia are interpreted here as a potential area for grassroots appropriation and as a field for poetic and reflective walking, in contrast to monotonous and questionable interventions that would eliminate the polysemy of this free area and valuable urban lung.

Keywords

Landscape, urban hills, phenomenology, *genius loci*, kinesthesia, walking performance.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	iv
Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
Κατάλογος και Πηγές Εικόνων	viii
Κατάλογος και Πηγές Χαρτών.....	xiv
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xv
Πρόλογος.....	1
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή.....	3
 ΜΕΡΟΣ Α: ΘΕΩΡΙΑ.....	7
Κεφάλαιο 2: Η πολύπλευρη έννοια του (πολιτισμικού) τοπίου.....	8
2.1. Το τοπίο: Ορισμοί και αντιλήψεις.....	8
2.2. Δυτικές και ελληνικές θεωρήσεις τοπίων	12
2.3. Το «φυσικό» εντός του αστικού.....	16
2.4. Τοπία λατόμευσης: Πολιτισμικά τοπία	20
2.5. Αττικές λοφογραφίες: Χωρικές συσχετίσεις.....	24
Κεφάλαιο 3: Η φαινομενολογική πρόσληψη του τόπου και η κιναισθησία	29
3.1. Περί φαινομενολογίας του τόπου.....	29
3.2. Το «genius loci» και άλλες φαινομενολογικές έννοιες.....	34
3.3. Κιναισθησία: Η πολυαισθητηριακή εμπειρία.....	37
3.4. Κιναισθησία: Η περιπατητική εμπειρία	41
3.5. Πικιώνη ανάβασις	45
 ΜΕΡΟΣ Β: ΕΦΑΡΜΟΓΗ	50
Κεφάλαιο 4: Μελέτη περίπτωσης	51
4.1. Τοπογραφία, γεωμορφολογία και βιοποικιλότητα.....	51
4.2. Ονοματοδοσίες, αλλοίωση τοπίου και λατόμευση	55
4.3. Ιδιοκτησιακό καθεστώς και πολιτικές (μη) διαχείρισης	62
4.4. Αστυγγραφία πέριξ του πεδίου	64
4.5. Χρήσεις και χρήστες επί του πεδίου	68
Κεφάλαιο 5: Φαινομενολογική ερμηνεία των λόφων και πρόταση περιπατητικής διαδρομής.....	73
5.1. Οι λόφοι προσεγγίζονται: Όρια και κατώφλια.....	73
5.2. Οι λόφοι «δίδονται»: Το πνεύμα του τόπου.....	76
5.3. Οι λόφοι επιτελούνται: Σκηνοθεσία μιας περιπατητικής διαδρομής	81
5.3.1. Σκηνή 1: Πρόλογος	83
5.3.2. Σκηνή 2: Μετάβαση Ι.....	85
5.3.3. Σκηνή 3: Κήπος.....	87
5.3.4. Σκηνή 4: Μετάβαση ΙΙ	90
5.3.5. Σκηνή 5: Πλατεία	92
5.3.6. Σκηνή 6: Επίλογος.....	94
 Κεφάλαιο 6: Συμπεράσματα	100
Βιβλιογραφικές Αναφορές	104
Παράρτημα: Χαρτογράφηση πεδίου	119

Κατάλογος και Πηγές Εικόνων

Εικόνα 1. Αποψη του αγροτικού τοπίου της Λαγκάδας, βορειοανατολικά της Λέσβου. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	2
Εικόνα 2. <i>Αιτίλο</i> (2018), του Κώστα Βαλιουτή. Στυλό και μαρκαδόροι σε χαρτί. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	2
Εικόνα 3. <i>Ο Φάρος</i> (2016), του Κώστα Βαλιουτή. Site specific installation από πέτρες και αλουμινόχαρτο. Ύδρα. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	2
Εικόνα 4. <i>Κατανοώντας το Βουνό</i> (2018), του Κώστα Βαλιουτή. Video performance με στάχτη. Λέσβος. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	2
Εικόνα 5. Σχέδιο για καδράρισμα/ απόσπαση φύσης στην αγροτική περιοχή της Λαγκάδας Λέσβου (2018). Στυλό και μαρκαδόροι σε χαρτί. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα. 10	
Εικόνα 6. <i>End Matter</i> (2015), της Katrina Palmer. Site-specific audio walk στα λατομεία της νήσου Portland. Αγγλία. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από thisistomorrow .. 11	
Εικόνες 7 & 8. «Zoom back camera» από το <i>The Holy Mountain</i> (1973), του Alejandro Jodorowsky. Πηγή εικόνων: Ανακτήθηκαν 4/2/2025 από HOLY MOUNTAIN HD : alejandro jodorowsky : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive . Στιγμιότυπο εικόνας 7: 1:51:26 και εικόνας 8: 1:51:51.....	13
Εικόνα 9. «Αττικό» Σχέδιο (χ.χ.), του Δημήτρη Πικιώνη. Η ουσία του τόπου ιδωμένη μέσα από λίγες γραμμές. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Ο Δημήτρης Φιλίππιδης οραματίζεται το Αττικό τοπίο του μέλλοντος Παρουσίαση από την αρχιτέκτονα Μυρτώ Κιούρτη - Archisearch	15
Εικόνα 10. Αστικό κενό στο Κερατσίνι με χρήση πάρκινγκ. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	18
Εικόνα 11. Αστικό κενό εν αναμονή στα Πατήσια. Πηγή εικόνας: Αρχείο του Βαγγέλη Κουτσογιαννάκη.	18
Εικόνα 12. Το νταμάρι ως αστικό κενό κατά τον Δ. Φιλίππιδη. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Η νεώτερη Αθήνα - Bodossaki Lectures on Demand . Στιγμιότυπο: 00:17:02.....	18
Εικόνα 13. Αποψη του Πολυχώρου Λιπασμάτων - Πάρκο Εργατιάς στη Δραπετσώνα. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Ο νέος πολυχώρος των Λιπασμάτων μεταμόρφωσε τη Δραπετσώνα LiFO	19
Εικόνα 14. Η αναμενόμενη μεγάλης κλίμακας ανάπλαση στο Ελληνικό. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Όλο το σχέδιο αστικής ανάπλασης στο Ελληνικό: Κτίρια, πράσινο, παραλία, εγκαταστάσεις [βίντεο] - Hellasjournal.com	19
Εικόνα 15. Διαμαρτυρία κατοίκων κατά των προγραμματισμένων επεμβάσεων στο Άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνος. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Τα πικ νικ γίνονται κάτω από τα δέντρα, όσο αυτά υπάρχουν – ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ στο Δήμο Αθηναίων	19
Εικόνα 16. Συλλογικός κήπος στο ανενεργό αεροδρόμιο Tempelhof του Βερολίνου. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Tempelhof: The single site that embodies Berlin	19
Εικόνα 17. Υπαίθριο μουσείο λατομικής τέχνης «Αλούλα» στην Πεντέλη. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Ανάβαση στο υπαίθριο μουσείο μαρμάρου Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ	23
Εικόνα 18. Βιομηχανικά κατάλοιπα και πηγή εντροπίας στα Νταμάρια Ψυχικού των Τουρκοβουνίων. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	23
Εικόνα 19. Ανενεργή χωματερή εξόρυξης στο GeoPark Ruhrgebiet με έργο τέχνης του Agustín Ibarrola. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Discover	23

Εικόνα 20. Λατομείο στο βουνό Tianmenshan της Κίνας που εξυγιάνθηκε σε πολυτελές ξενοδοχείο. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Πώς ένα λατομείο έγινε πρότυπη ξενοδοχειακή μονάδα! - Ελληνικός Ορυκτός Πλούτος	23
Εικόνα 21. Σχέδια και σημειώσεις επί του Heidegger και φαινομενολογικής «κατοίκησης» στο τοπίο της Λαγκάδας (2018). Στυλό και μαρκαδόροι σε χαρτί. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	32
Εικόνα 22. Η θεά του ουρανού Νουτ και ο θεός της γης Γκεμπ, στην αρχαία αιγυπτιακή κοσμοαντίληψη. Λεπτομέρεια από το <i>Funerary Papyrus of Tameni</i> (1069-525 π.Χ.). Βρετανικό Μουσείο, Αγγλία. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από papyrus British Museum	33
Εικόνα 23. Ο «ανέστιος» Andrei στη <i>Νοσταλγία</i> (1983), του Andrei Tarkovsky. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Nostalgia (1983) : Andrei Tarkovsky : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive . Στιγμιότυπο: 2:00:49.	33
Εικόνα 24. <i>The Dome</i> (2015), της Αιμιλίας Λιόντου. ΑΣΚΤ. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από The Huts part 1 - Aimilia Liontou	33
Εικόνα 25. <i>The Renowned Orders of the Night</i> (1997), του Anselm Kiefer. Guggenheim Bilbao, Ισπανία. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από The Renowned Orders of the Night Guggenheim Museum Bilbao	33
Εικόνα 26. «Μοναδικό» genius loci στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών. Συναίρεση τοπίου και αρχιτεκτονικής υπό του ουρανού. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	36
Εικόνα 27. «Καθημερινό» genius loci και πορώδη όρια στη Νάπολη του 1907-1914. Οι μπουγάδες και τα μπαλκόνια παρεισφρύουν στο δρόμο, αμβλύνοντας τα όρια μεταξύ ιδιωτικού - δημόσιου. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Napoli - Pallonetto Santa Lucia [Naples - Pallonetto [district; neighborhood] in Saint Lucy]; verso: 9304 E. Ragozi no - Art Store - Galleria Umberto I. - Naples [divided back, no message] on JSTOR	36
Εικόνα 28. <i>Veduta Architettonica Ideale</i> (1490-1500), αποδίδεται στον Francesco di Giorgio Martini. Gemäldegalerie, Βερολίνο. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Francesco di giorgio martini (attr.), veduta architettonica ideale, 1490-1500 ca. 01 - The Ideal City (painting) - Wikipedia	38
Εικόνα 29. Εικονική και αισθητηριακή ρήξη στο <i>BugSim (Pheromone Spa)</i> (2022), του Theo Triantafyllidis. Kunstmuseum M., Almere. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από BugSim (Pheromone Spa) slimetech.org - work by Theo Triantafyllidis	38
Εικόνα 30. Ηχοτοπίο από το <i>Earthscapes</i> (2024), της Anna Godzina. Z33, Hasselt. Πηγή εικόνας: Παραχώρηση της καλλιτέχνηδας.	41
Εικόνα 31. Η απτικότητα του βράχου στο <i>Τόπος 2</i> (2011), του Παντελή Χανδρή. Elike Gallery, Αθήνα. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από "Ζήτημα Πίστης" / "Question of Faith" 2013 PANTELIS CHANDRIS	41
Εικόνα 32. Ηχητικό και οσμητικό τοπίο στη Βαρβάκειο Αγορά της Αθήνας. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Βαρβάκειος Αγορά - Αθήνα - Greek Gastronomy Guide	41
Εικόνα 33. Πολυαισθητηριακός κήπος στο <i>The Theater of Disappearance</i> (2017), του Adrián Villar Rojas. Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από ADRIAN VILLAR ROJAS THE THEATER OF DISAPPEARANCE - NEON	41
Εικόνα 34. Μονοπάτι του Δημήτρη Πικιώνη στο λόφο του Φιλοπάππου (1954-58). Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	44
Εικόνα 35. Το αόρατο πια <i>A Line Made by Walking</i> (1967), του Richard Long. Wiltshire, Αγγλία. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από A LINE MADE BY WALKING	44

Εικόνα 36. Μυθοποίηση <i>Στα Δυτικά Βήματα της Ιεράς Οδού</i> (2009), της Αιμιλίας Μπουρίτη. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Emilia Bouriti + SYN+ERGASIA - Visual and performance artist	45
Εικόνα 37. Το συμμετοχικό <i>KYTTAPO/ THE CELL</i> (2020), της Ελένης Κολλιοπούλου. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από KYTTAPO/ THE CELL (2020, 2022) Eleni Kolliopoulou Performative Art	45
Εικόνες 38-45. Τα «ελληνικά» μοτίβα στις πλακοστρώσεις και στην τοιχοδομία του Αγίου Δημητρίου (τελευταία κάτω δεξιά εικόνα). Το μεσημβρινό αττικό φως τονίζει ζωηρά τα ανάγλυφα των θραυσμάτων. Πηγή εικόνων 38-45: Αρχείο του συγγραφέα.	47
Εικόνα 46. Το περίπτερο στον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη, μια κοιλότητα φιλοξενίας και ησυχαστήριο για αναστοχασμό. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	49
Εικόνα 47. Το άνδριο που ατενίζει την Ακρόπολη στο λόφο Φιλοπάππου, κατάμεστο από τουρίστες. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	49
Εικόνα 48. Ο μονολιθικός λόφος Φιλοθέης (bird's eye view από δυτικά). Στους πρόποδες του το Άλσος Βεΐκου, πίσω δεξιά ο Υμηττός και αριστερά οι παρυφές της Πεντέλης. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google	53
Εικόνα 49. Το πορώδες Λιβάδι των Θεών (bird's eye view από δυτικά). Στους πρόποδες του το πυκνό Γαλάτσι, πίσω δεξιά ο Υμηττός και αριστερά οι παρυφές της Πεντέλης. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google	53
Εικόνα 50. Ο λόφος Φιλοθέης καθρεπτισμένος από το Λιβάδι των Θεών (θέαση από νότο). Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	54
Εικόνα 51. Το Λιβάδι των Θεών καθρεπτισμένο από το λόφο του Αττικού Άλσους (θέαση από νότο). Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	54
Εικόνα 52. Αναδασωμένο τμήμα στο λόφο Φιλοθέης με εξωραϊσμένο μονοπάτι. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	54
Εικόνα 53. Κατάλοιπα λατομευμένου λόφου στο Λιβάδι των Θεών. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	54
Εικόνες 54 & 55. Το αποτύπωμα της ΚΕΚΡΟΨ στα Νταμάρια Ψυχικού και η οικοδομική καταπάτηση του πεδίου. Στην αριστερή εικόνα (1945-60), με πορτοκαλί χρώμα αναπαριστώνται τα σημερινά οικοδομικά τετράγωνα και γεωτεμάχια. Πηγή εικόνας 54: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Θέαση και εικόνας 55: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google	60
Εικόνες 56 & 57. Το αποτύπωμα της ΛΑΤΟ στο Λιβάδι των Θεών από το 1945 (αριστερά), έως τη σημερινή του μορφή (δεξιά). Στην αριστερή εικόνα φαίνεται η ανύπαρκτη ακόμα οικοδομική εξάπλωση του Γαλασίου, πέρα από διάσπαρτες αγροικίες. Πηγή εικόνας 56: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Θέαση και εικόνας 57: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google	60
Εικόνα 58. Η δραματική συρρίκνωση του πεδίου μεταξύ 1945-1988. Τα σημερινά όρια ανταποκρίνονται σε εκείνα του 1988. Πηγή εικόνας: Ευαγγελία Ντάφα, «Η περίπτωση των Τουρκοβουνίων», στο <i>Όψεις Οικειοποίησης των Ελεύθερων Χώρων και Χώρων Πρασίνου στο Λεκανοπέδιο</i> [Ερευνητική Εργασία] επιμ. Ελίζα Παναγιωτάτου, σσ. 13-31 (Αθήνα: ΕΜΠ, 2014), 18. Ανακτήθηκε 4/2/2025 από oldwww.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/5711_opseis-oikeiopoisis-ton-eleytheron-horon-kai-horon-prasinoy-sto-lekanopedio/gianopoulou_liameth_ntafa_spanogiannh_xalaris_xaldezou.pdf	61
Εικόνα 59. Αποψη του πυκνού από δόμηση Γαλασίου από το λόφο Φιλοθέης. Διακρίνεται κάτω το αναδασωμένο πεδίο και αριστερά τμήμα του λόφου Κόκκου με τις αυθαίρετες χρήσεις. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	67
Εικόνα 60. Αποψη της αραιής από δόμηση αλλά πυκνής από φύτευση Φιλοθέης από τον ομώνυμο λόφο. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	67

Εικόνα 61. Θεσμοθετημένη χρήση: Η κεντρική είσοδος του Άλσους Βεΐκου. Σκόπευση προς το λόφο Φιλοθέης. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	68
Εικόνα 62. Αυθαίρετη χρήση: Κατοικία στο λόφο Κόκκου. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	68
Εικόνα 63. Άτυπη χρήση: Ο κήπος της ομάδας «Δράση». Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	69
Εικόνα 64. Εφήμερη χρήση: Πλήθος στο λόφο Φιλοθέης για αναψυχή και πέταγμα του χαρταετού. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	69
Εικόνα 65. Άτυπη χρήση: Παράπηγμα για αιγοπρόβατα. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	70
Εικόνα 66. Άτυπη χρήση: Ράμπα σε πίστα motocross. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	70
Εικόνα 67. Άτυπη χρήση: Graffiti σε βιομηχανικά κατάλοιπα. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	70
Εικόνα 68. Περιθωριακή χρήση: Μεταμεσονύκτιες αναζητήσεις του υπερφυσικού (paranormal), εντός βιομηχανικών καταλοίπων. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από The AfterDark Project ΣΤΑ ΛΥΚΟΒΟΥΝΙΑ AT THE WOLF HILLS . Στιγμιότυπο: 1:33:55.	70
Εικόνα 69. Παραβατική χρήση: Απόθεση απορριμμάτων στο χώρο της ΛΑΤΟ. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	70
Εικόνα 70. Παραβατική χρήση: Η θέση Νταμάρια Ψυχικού (ΚΕΚΡΟΨ), με χρήση σκουπιδότοπου. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	70
Εικόνα 71. Χρήστες του πεδίου (από πάνω αριστερά): η Anna εξερευνά, παρέες απολαμβάνουν πικ-νικ, δρομέας, παρέα που «κόβει» δρόμο, ακροβάτης, γύρισμα video clip, ρακέτες, ο Βαγγέλης εξερευνά, ατενίζοντας την πόλη, κατάβαση από το λόφο Φιλοθέης, η κοινή παρουσία των άλλων και τέλος, πέταγμα χαρταετού. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	71
Εικόνα 72. Η επιγραφή ΗΡΑΚΛΗΣ στα όρια του πεδίου, επί της λεωφόρου Βεΐκου. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	77
Εικόνα 73. Συναίρεση γης και ουρανού: «Κέκρωψ αυτόχθων συμφυές έχων σώμα ανδρός και δράκοντος της Αττικής εβασίλευσε πρώτος και την γην πρότερον λεγομένην Άκτην αφ' εαυτού Κεκροπίαν ωνόμασεν». Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Τρείς αριστοκράτες της Μυκηναϊκής Αθήνας LiFO με επεξεργασία του συγγραφέα.	77
Εικόνα 74. Τα κατάλοιπα του Ομβρίου Διός στην κορυφή του λόφου Φιλοθέης. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από ΑΞΙΟΘΕΑΤΑ ΠΟΛΗΣ - Δήμος Φιλοθέης - Ψυχικού	77
Εικόνα 75. Άποψη του πλατώματος στην κορυφή του Λιβαδιού των Θεών. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	78
Εικόνα 76. <i>Isle of the Dead</i> (1883, 3η εκδοχή), του Arnold Böcklin. Alte Nationalgalerie, Βερολίνο. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Artworks at the Alte Nationalgalerie Obelisk Art History	78
Εικόνα 77. <i>The Great Pipe Monument</i> (1967), του Robert Smithson. Passaic, New Jersey. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από (PDF) Roma – Passaic – Las Vegas: del Grand Tour al viaje arquitectónico contemporáneo	80
Εικόνα 78. Το μνημείο των ελαστικών: Εντροπία στο ανενεργό λατομείο της ΛΑΤΟ. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	80
Εικόνα 79. <i>Et in Arcadia Ego</i> (1637-38), του Nicolas Poussin. Λούβρο, Παρίσι. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Nicolas Poussin - Et in Arcadia ego (deuxième version) - Et in Arcadia ego (Poussin) - Wikipedia	80

Εικόνα 80. «Νέα Μνημειακότητα» στο πεδίο. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	80
Εικόνα 81. <i>Wrapped Walk Ways</i> (1977-78), των Christo and Jeanne Claude. Jacob Loose Park, Kansas City. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Christo and Jeanne-Claude	81
Εικόνα 82. Στις «αποθήκες» του Middelheim Museum της Αμβέρσας (2017). Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	81
Εικόνα 83. Το σχήμα των περιεχομένων της περιπατητικής διαδρομής: Πρόλογος και Επίλογος η έναρξη και η λήξη αντίστοιχα, Μετάβαση I και II οι αναβάσεις που οδηγούν προς τον Κήπο και την Πλατεία, τα κυρίως μέρη. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	83
Εικόνα 84. Bird's eye view της Σκηνής 1. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google με επεξεργασία του συγγραφέα.	84
Εικόνα 85. Άποψη της Σκηνής 1: Οριζοντιότητα του αλσουλίου και καθετότητα του λόφου, καλαμιώνας, κυνέλες μελισσών και χαράξεις στο έδαφος για motocross. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	85
Εικόνα 86. Η πρώτη βεράντα στο τοπίο με το μνημείο του νερού I. Σκόπευση βορειοδυτικά προς Πάρνηθα. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	85
Εικόνα 87. Bird's eye view της Σκηνής 2 και της ανάβασης που δεν γίνεται αντιληπτή από ψηλά, παρά μόνο διά της περιπατητικής εμπειρίας. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google με επεξεργασία του συγγραφέα.	86
Εικόνα 88. Η πρώτη θέαση προς το Λιβάδι των Θεών κάτω από το κιγκλίδωμα και τα οπτικά κάδρα της φύτευσης. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	87
Εικόνα 89. Προς τη δεύτερη βεράντα και το μνημείο του βλέμματος. Πέρασμα στην κυριαρχία του ουρανού, του πανεποπτικού βλέμματος και της απώλειας του μέτρου. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	87
Εικόνα 90. <i>Arcadia</i> (2007), του Leo Fitzmaurice. Yorkshire Sculpture Park, Αγγλία. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Leo Fitzmaurice: Arcadia Yorkshire Sculpture Park	88
Εικόνα 91. Μορφές οικειοποίησης στον κήπο της ομάδας «Δράση». Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	88
Εικόνα 92. Bird's eye view της Σκηνής 3. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google με επεξεργασία του συγγραφέα.	89
Εικόνα 93. Αναδασωμένη άποψη του λόφου Φιλοθέης. Η ομοιογένεια των πεύκων προκαλεί τη σύγχυση του βλέμματος, αλλά την ανάδυση των υπόλοιπων αισθήσεων. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	90
Εικόνα 94. Άποψη της πολυμορφίας του κήπου που προκαλεί την επιθυμία για στάση και εξερεύνηση. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	90
Εικόνα 95. Καθρέπτισμα I: Άποψη της πυκνής χαράδρας που επιστεγάζεται από το Λιβάδι των Θεών και κάλεσμα στο σώμα να εισέλθει. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα. ...	90
Εικόνα 96. Καθρέπτισμα II: Η αναγνώριση του περπατημένου τοπίου. Άποψη του λόφου Φιλοθέης πάνω από τη χαράδρα. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	90
Εικόνα 97. Bird's eye view της Σκηνής 4 και της αρχιτεκτονικής του λόφου. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google με επεξεργασία του συγγραφέα.	91
Εικόνα 98. Το πλάτωμα και ο βράχος στη θέση του ανενεργού λατομείου της ΛΑΤΟ. Σχέση καθετότητας και οριζοντιότητας. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	92
Εικόνα 99. Προς την αγκαλιά του βράχου, η μοναδική σε όλο το πεδίο ύπαρξη του νερού εξαυλώνει τη σήψη των υλικών και προσθέτει στην εντροπική αίσθηση. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.	92
Εικόνα 100. Bird's eye view της Σκηνής 5. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google με επεξεργασία του συγγραφέα.	93

Εικόνα 101. Αποψη της πλατείας με βόρεια κατεύθυνση. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	94
Εικόνα 102. Σύσταση και ανύψωση του εδάφους. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	94
Εικόνα 103. Αποψη του βορειοδυτικού τμήματος της πόλης από τη βεράντα. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	94
Εικόνα 104. Αποψη της πλατείας με νότια κατεύθυνση και σκόπευση προς Υμηττό. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	94
Εικόνα 105. Bird's eye view της Σκηνής 6. Πηγή εικόνας: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google με επεξεργασία του συγγραφέα.....	95
Εικόνα 106. Αποψη της κατάβασης. Διακρίνεται στα αριστερά ο λόφος Φιλοθέης, δεξιά η Πεντέλη και κάτω ράμπες για motocross. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	96
Εικόνα 107. Το μνημείο του κόκκινου μπετόν ως στίξη στην ομοιογένεια του τοπίου. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	96
Εικόνα 108. Ράμπες για motocross εντός μιας κοιλάδας με πέτρινο παραπέτασμα. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	96
Εικόνα 109. Κατάλοιπο κέλυφος της ΚΕΚΡΟΨ υπό νέα μορφή. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	96
Εικόνα 110. Αποχαιρετισμός του πεδίου και λήξη της περιπατητικής διαδρομής. Πηγή εικόνας: Αρχείο του συγγραφέα.....	97

Κατάλογος και Πηγές Χαρτών

Χάρτης 1. Ο χάρτης του αττικού λεκανοπεδίου με τις χωρικές σχέσεις των περιαστικών και αστικών ορεινών του όγκων. Οι «ματιές» των λόφων Φιλοθέης και Λιβάδι των Θεών δεν συναντούν τους λόφους του ιστορικού κέντρου, καθώς διακόπτονται από το λόφο του Αττικού Άλσους. Πηγή χάρτη: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Χάρτες Google με επεξεργασία του συγγραφέα.	25
Χάρτης 2. Ο χάρτης της αναγνώρισης του πεδίου και των κύριων τοποσήμων. Η διακεκομμένη λευκή γραμμή επισημαίνει τα όρια πόλης και πεδίου. Πηγή χάρτη: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Google Earth με επεξεργασία του συγγραφέα.	52
Χάρτης 3. Ο χάρτης του απολεσθέντος φυσικού τοπίου. Λεπτομέρεια του <i>Karten von Attika</i> (1895-1903), των Ernst Curtius και Johann A. Kaupert. Το Λιβάδι των Θεών αποτελούσε ενιαίο ορεινό όγκο, σε αντίθεση με τα σημερινά διάσπαρτα λοφία του, οι όμοροι Δήμοι δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμα και η περιοχή έχει χαρακτήρα υπαίθρου. Η λευκή γραμμή επισημαίνει τα σημερινά όρια πόλης και πεδίου. Πηγή χάρτη: Ανακτήθηκε 4/2/2025 από Karten von Attika με επεξεργασία του συγγραφέα.	58
Χάρτης 4. Ο χάρτης των όμορων Δήμων με τα διοικητικά τους όρια και το stimmung τους. Το πεδίο τίθεται ως όριο στο δίπολο των κοινωνικών και πολεοδομικών φυσιογνωμιών. Πηγή χάρτη: Αρχείο του συγγραφέα.	65
Χάρτης 5. Ο χάρτης των ορίων και των κατωφλιών. Πηγή χάρτη: Αρχείο του συγγραφέα.	75
Χάρτης 6. Ο χάρτης της περιπατητικής διαδρομής. Πηγή χάρτη: Αρχείο του συγγραφέα.	98
Χάρτης 7. Ο χάρτης των θεάσεων εντός (και λίγο εκτός). Πηγή χάρτη: Αρχείο του συγγραφέα.	119
Χάρτης 8. Ο χάρτης των θεάσεων εκτός. 1, 6,7 & 10: σκόπευση, 2 & 5: εκτεταμένη θέαση, 3, 8, 9 & 11: ευρεία θέαση, 4: πανόραμα. Πηγή χάρτη: Αρχείο του συγγραφέα.	120
Χάρτης 9. Ο χάρτης των ήχων. Πηγή χάρτη: Αρχείο του συγγραφέα.	121
Χάρτης 10. Ο χάρτης των τοπιακών μορφών. Πηγή χάρτη: Αρχείο του συγγραφέα.	122

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

AI	Artificial Intelligence (Τεχνητή Νοημοσύνη)
AR	Augmented Reality (Επαυξημένη Πραγματικότητα)
ΑΣΚΤ	Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών
ΚΠΙΣΝ	Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος
ΠΕΡΚΑ	Περιαστικές Καλλιέργειες
ΣΜΑ	Σταθμός Μεταφόρτωσης Απορριμμάτων
ΣΠΑΤ	Σύνδεσμος Δήμων για την Προστασία και Ανάπλαση των Τουρκοβουνίων
VR	Virtual Reality (Εικονική Πραγματικότητα)
ΥΠΠΟ	Υπουργείο Πολιτισμού
ΦΕΚ	Φύλλα Εφημερίδας της Κυβέρνησης
χ.σ.	χωρίς σελίδα
χ.χ.	χωρίς χρονολογία

Πρόλογος

Κατά τα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσής μου, με τη μετάβαση από την επαρχία της Λέσβου για τη φοίτηση στην ΑΣΚΤ, νέες αντιλήψεις άγνωστες έως τότε έκαναν την εμφάνισή τους. Η περίοδος στη Σχολή αποτέλεσε μια πορεία προς την αναζήτηση του εαυτού και τη διαμόρφωση μιας προσωπικής μυθολογίας, που εκφράστηκαν εικαστικά με επιρροές κυρίως από την ελληνική ποίηση και φύση, τη μυθολογία και τον ευρωπαϊκό κινηματογράφο του Andrei Tarkovsky. Η τοποφιλική σχέση με το αγροτικό τοπίο της Λαγκάδας στη Λέσβο (Εικ. 1), το πρώτο τοπίο της παιδικής ηλικίας, συντρόφεψε αυτή την πορεία με αποκορύφωμα την πτυχιακή εργασία. Ταυτόχρονα, οι έννοιες του βουνού και της ανάβασης αποτέλεσαν θεματικές για τουλάχιστον δύο έργα (Εικ. 3 & 4) και πληθώρα σχεδίων (Εικ. 2).

Πιο συγκεκριμένα, το βουνό ως κωνικό και αρχετυπικό σχήμα τροφοδοτημένο με μυθικούς και πνευματικούς συμβολισμούς, παραπέμπει στην άνοδο προς τον ουρανό, ενώ αντικατοπτρίζει την αδύναμη ανθρώπινη φύση, μια αντιθετική σχέση που εκφράστηκε στη δυτική παράδοση ως απαγόρευση, ονοματίζοντας το βουνό ως ερημικό και φρικτό τόπο.¹ Το βουνό είναι εκ φύσεως ιερό, τόπος συλλογικού ενδιαφέροντος και αρχέγονη μορφή ανθρώπινης αναζήτησης,² ενώ κατέχει περίοπτη θέση στην ελληνική παράδοση από την αρχαιότητα έως σήμερα, είτε ως τόπος μύθου, κατοίκησης θεών και πανοραμικής θέασης (Όμηρος), είτε ως κατοικία ερημιτών, προσκύνημα θρησκευτικών τόπων και πνευματική εκδήλωση στη βυζαντινή κοσμοαντίληψη, το βουνό ανέκαθεν τροφοδοτούσε το συλλογικό φαντασιακό.³

Έκτοτε, η προσωπική αυτή εμμονή διεκόπη κάπως βίαια από το *The Holy Mountain* (1973), του Alejandro Jodorowsky, με την εκπραγμάτιση της ιερότητας του βουνού και την επιστροφή στον πραγματικό κόσμο. Έτσι, η ανάβαση μεταπλάθηκε σε ανάγκη για επαφή με τη φύση, δίχως υπαρξιακό έρεισμα. Αυτή είναι η άλλη, απομυθοποιημένη εκδοχή μιας

¹ Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci. Το Πνεύμα του Τόπου. Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*, μτφρ. Μίλτος Φραγκόπουλος (Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, 2009), 29.

² Ελένη Χατζηγεωργίου-Λουτσίδα και Ιωσήφ Στεφάνου, “Ανθρωπολογική προσέγγιση του ορεινού τοπίου,” στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο*, Τόμος Β [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμ. Μαίρη Ανανιάδου Τζημοπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης, σσ. 184-188 (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ και Εκδόσεις Ζήτη, 2006), 184.

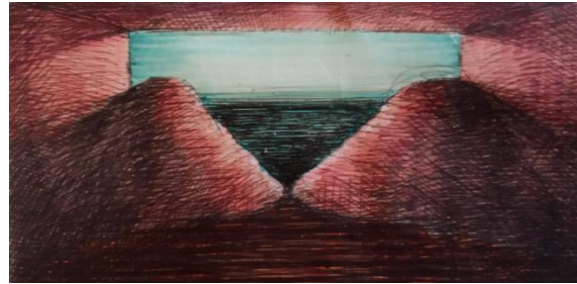
³ Αργυρώ Λουκάκη, *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία και Αισθητική της Ανάπτυξης: Η Περίπτωση του Ρεθύμνου* (Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα, 2009), 91-94.

ανάβασης, δηλαδή η φυγή από την αστική καθημερινότητα, η φυσική άσκηση και εκτόνωση και η απόλαυση της θέας.

Η συγκεκριμένη εργασία εμφορείται από μια τέτοια ανάβαση, όχι πια σε ένα βουνό, αλλά στους ορεινούς όγκους των Τουρκοβουνίων, ένα σύμπλεγμα αστικών λόφων στο κεντρικό τμήμα του αττικού λεκανοπεδίου. Οι εικαστικές αναζητήσεις επανεμφανίστηκαν εδώ διαισθητικά και σε συνδυασμό με ένα πρόσφατο ενδιαφέρον για το αττικό τοπίο οδήγησαν στις παρακάτω σελίδες. Η εργασία ερευνά μέσω της φαινομενολογίας, αφενός το πνεύμα του τόπου (*genius loci*) στους λόφους των Τουρκοβουνίων, αφετέρου θέτει ως ερώτημα: τί χρειάζονται τα Τουρκοβούνια κατά την εποχή της τουριστικής και τεχνοκρατικής διαχείρισης των τοπίων;

Εικόνα 1. Άποψη του αγροτικού τοπίου της Λαγκάδας, βορειοανατολικά της Λέσβου.

Εικόνα 2. *Αιτίλο* (2018), του Κώστα Βαλιουτή. Στυλό και μαρκαδόροι σε χαρτί.

Εικόνα 3. *Ο Φάρος* (2016), του Κώστα Βαλιουτή. Site specific installation από πέτρες και αλουμινόχαρτο. Ύδρα.

Εικόνα 4. *Κατανοώντας το Βουνό* (2018), του Κώστα Βαλιουτή. Video performance με στάχτη. Λέσβος.

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή

Η εργασία διερευνά τους ορεινούς όγκους εντός του αστικού ιστού με μελέτη περίπτωσης τα Τουρκοβούνια, ένα σύμπλεγμα λόφων που γειτνιάζει με τους Δήμους Γαλατσίου, Φιλοθέης - Ψυχικού και Νέας Ιωνίας.⁴ Πρόκειται για ένα τοπίο που έχει υποστεί εκτεταμένη λατόμευση με σημαντική αλλοίωση στο ανάγλυφό του, εντούτοις, αποτελεί έναν από τους λιγοστούς ελεύθερους και μεγάλης κλίμακας χώρους πρασίνου της πόλης, αστικό κενό, αδόμητη έκταση εκτός σχεδίου, που ενώ έχει κηρυχθεί μητροπολιτικό πάρκο⁵ δεν έχει υπάρξει ακόμα ενιαίος σχεδιασμός,⁶ με αποτέλεσμα να έχει υποστεί πληθώρα αυθαιρεσιών και καταπατήσεων.

Τα Τουρκοβούνια συνιστούν πολιτισμικό τοπίο, δημιούργημα του ανθρώπου επί της φύσης, που φανερώνεται ιδίως μέσω της λατόμευσης. Ο χαρακτήρας του τόπου είναι ερημικός, με ετερόκλητες χρήσεις και περιορισμένη επισκεψιμότητα. Ο κύριος λόγος επίσκεψης στο πεδίο αφορά την περιπατητική εκτόνωση και επαφή με τη φύση, έτσι ξεκίνησε και η σχέση της εργασίας με το εν λόγω πεδίο. Τα Τουρκοβούνια δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά και οι ιστορικές πηγές σπανίζουν. Ακόμα και οι δυτικοί περιηγητές από το έργο των οποίων αντλούμε πολύτιμη γνώση για την αττική τοπογραφία, δεν τα κατέγραψαν, καθώς η Αθήνα του 19ου αιώνα δεν εκτείνονταν ως τους πρόποδες των λόφων. Ως σύμπλεγμα ορεινών όγκων η κατοίκησή τους ήδη από την αρχαιότητα ήταν περιορισμένη και ελάχιστα τα ανθρώπινα αποτυπώματα, σε αντίθεση με τη μεταμόρφωση που το τοπίο υπέστη στις αρχές του 20ού αιώνα από τα χέρια των λατόμων και την οικοδομική εξάπλωση των όμορων Δήμων, γεγονότα που μετέπλασαν βίαια και ανεπιστρεπτί το τοπίο. Έκτοτε και μέχρι σήμερα, έχει διαμορφωθεί στη συλλογική συνείδηση η αντίληψη για έναν τόπο ερημιάς, άγριας φύσης, επικίνδυνης περιπλάνησης, κενό και χωρίς θεσμοθετημένη χρήση στην πλειοψηφία του, γεγονός που ενθαρρύνει αυθαιρεσίες όπως τη μετατροπή σημείων σε άτυπους χώρους απορριμμάτων.

⁴ Προς αποφυγή σύγχυσης, τα υπό μελέτη Τουρκοβούνια διαφοροποιούνται από τα συνώνυμά τους στη Νίκαια. Ωστόσο, παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία, τόσο ως προς τη διατήρηση της ονοματοδοσίας τους, όσο και ως προς το ανάγλυφο και την ανθρώπινη επέμβαση στο τοπίο τους.

⁵ βλ. [Νόμος 5043/2023 - ΦΕΚ 91/Α/13-4-2023 \(Κωδικοποιημένος\) - ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ - ΔΗΜΟΙ](#)

⁶ Όπως το παράδειγμα του Μητροπολιτικού Πάρκου «Αντώνης Τρίτσης», το οποίο από το 2016 λειτουργεί υπό την εποπτεία του Φορέα Διαχείρισης Μητροπολιτικού Πάρκου Περιβαλλοντικών και Εκπαιδευτικών Δραστηριοτήτων και Ανάπτυξης Κοινωνικής Οικονομίας «Αντώνης Τρίτσης». Το Φεστιβάλ της ΚΝΕ που πραγματοποιείται στο εν λόγω πάρκο τα τελευταία χρόνια, το καθιστά υπερτοπικό πόλο έλξης για χιλιάδες πολίτες, κατά τις ημέρες της διοργάνωσης.

Αν και τα Τουρκοβούνια αποτελούνται από τρεις διακριτούς λόφους, το λόφο Φιλοθέης (βόρεια), το Λιβάδι των Θεών (κεντρικά) και το λόφο του Αττικού Άλσους (νότια), η εργασία μελετά τους δύο πρώτους. Από το πεδίο έρευνας εξαιρέθηκε δηλαδή ο λόφος του Αττικού Άλσους, καθώς είναι περισσότερο δοσμένος στην πόλη με χρήσεις (αυθαίρετος οικισμός Παπανδρέου, Αττικό Άλσος, γήπεδα, θέατρο Κατίνας Παξινοπού, Μονή Προφήτη Ηλία), διασπάται περιπατητικά από το υπόλοιπο σύμπλεγμα μέσω της οδού Έβρου καθιστώντας δύσβατη τη διόδευση από τον ένα λόφο στον άλλον και τέλος, δεν παρουσιάζει άγρια φύση εντός της πόλης, όπως χαρακτηρίζει τους άλλους δύο λόφους και που στάθηκε σημαντικός παράγοντας για την επιλογή τους ως μελέτη περίπτωσης. Ωστόσο, η ιδιαίτερη περίπτωση του λόφου του Αττικού Άλσους αποτελεί ενδιαφέρον ζήτημα για μεγάλης κλίμακας διεπιστημονική μελέτη, στα χνάρια του *Προγράμματος Λυκαβηττού*.⁷

Ο τίτλος της εργασίας και η περιπατητική ανάγνωση των Τουρκοβουνίων, οφείλουν στις *Χωρογραφίες* του Γιάννη Πεπονή,⁸ από τις οποίες άντλησαν ως ερευνητικό εργαλείο. Περαιτέρω, οι σκέψεις και προβληματισμοί του Δημήτρη Φιλιππίδη για το αττικό τοπίο⁹ τροφοδότησαν εξίσου την πρόσληψη του υπό μελέτη πεδίου. Η μεθοδολογία που η εργασία ακολούθησε κατανέμεται ανάμεσα στη βιβλιογραφική και θεωρητική έρευνα από τα πεδία της ανθρωπολογίας, της αρχιτεκτονικής και των εικαστικών και στην επιτόπια έρευνα του πεδίου, το περπάτημα και το βίωμα ως εργαλεία για τη συλλογή σημειώσεων, παρατηρήσεων και σύνθεση της πρότασης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εργασία επιχειρεί να συγκεράσει τη θεωρία με την πράξη, προς μια ολιστική προσέγγιση του θέματος.

Ένα μείζον ζήτημα του αττικού τοπίου σήμερα αποτελεί η τουριστική εκμετάλλευση της γης με πρόσημο την ανάπτυξη (για ποιους όμως;)¹⁰ και πώς τα Τουρκοβούνια μπορούν να διασωθούν από αμφιλεγόμενες πολιτικές «αξιοποίησης» της αδόμητης έκτασής τους. Ως αστικό κενό και εν δυνάμει χώρος πρασίνου,¹¹ θα βρεθεί μελλοντικά στο στόχαστρο της ανάπλασης, όπως γνωστοποιούν προθέσεις και αποφάσεις, με κίνδυνο να χαθεί το προνόμιο της ελεύθερης πρόσβασης και διόδευσης, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του τόπου από

⁷ βλ. παρακάτω Δήμος Αθηναίων, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, *Πρόγραμμα Λυκαβηττός*, 2019.

⁸ βλ. παρακάτω Γιάννης Πεπονής, *Χωρογραφίες. Ο Αρχιτεκτονικός Σχηματισμός του Νοήματος*, 2001.

⁹ βλ. παρακάτω Δημήτρης Φιλιππίδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 2024.

¹⁰ Όπως η Ανάπλαση Ελληνικού, βλ. [Το μεγαλύτερο έργο αστικής ανάπλασης | The Ellinikon...](#)

¹¹ Όπως θα γίνει αντιληπτό, το υπό μελέτη πεδίο απαρτίζεται από δύο λόφους, εκ των οποίων ο λόφος Φιλοθέης κατέχει την ιδιότητα του χώρου πρασίνου λόγω των αναδασώσεων που έχουν πραγματοποιηθεί, ενώ το Λιβάδι των Θεών ως αστικό κενό με ορατά τα αποτυπώματα της λατόμευσης.

αισθητικής και φιλοσοφικής σκοπιάς, αλλά και το αντιστάθμισμά του ως προς το υπερδομημένο άστυ. Αυτά, σε συνδυασμό με την αφάνεια που χαρακτηρίζει τα Τουρκοβούνια στην κοινή γνώμη, χρήζουν την ανάγκη καλλιέργειας δημόσιου λόγου και πρακτικών για τη βέλτιστη προστασία και φροντίδα του ορεινού συμπλέγματος από πλευράς της εκ των κάτω κοινωνίας.

Επομένως, σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει την ευαίσθητη λοφογραφία που διακρίνει το πολιτισμικό τοπίο των Τουρκοβουνίων, τη μνημόνευση της λατόμευσης και την επιτόπια περιπατητική εμπειρία. Η εργασία επιχειρεί να ανιχνεύσει το *genius loci* (πνεύμα του τόπου) και να συνδέσει περιπατητικά τους λόφους Φιλοθέης και Λιβιάδι των Θεών, δύο ετερόκλητους λόφους ως προς τη γεωλογική φυσιογνωμία, τις χρήσεις και τα αποτυπώματα της λατόμευσης. Έτσι, τα ερευνητικά ερωτήματα που θέτει είναι το πώς μπορεί το «νεκρό» και υπολειμματικό τοπίο των Τουρκοβουνίων να επανανοηματοδοτηθεί ως πολιτισμικό τοπίο, ελεύθερος χώρος με τα οφέλη που συνεπάγεται για τη ζωή στην πόλη, τόπος περισυλλογής και υπαρξιακού στοχασμού με τις ελάχιστες δυνατές επεμβάσεις που δεν θα αλλοίωναν περαιτέρω τη φυσιογνωμία του, καθώς και τί μορφές «κατοίκησης» μπορούν να αναπτυχθούν στο τοπίο σήμερα.

Το Κεφάλαιο 2 αναπτύσσει τη θεωρητική συζήτηση γύρω από την πολυσχιδή έννοια του τοπίου, τις δυτικές και ελληνικές αντιλήψεις περί αυτής, όπως και την έννοια του «φυσικού», ως στοιχείο αστικού κενού και πρασίνου. Γίνεται αναφορά στα τοπία λατόμευσης, άμεσα συνυφασμένα με την μελέτη περίπτωσης και τον τρόπο που αυτά ως πολιτισμική κληρονομιά μπορούν να τροφοδοτήσουν σημερινές πρακτικές. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τους αττικούς λόφους, συγκεκριμένα εκείνους του ιστορικού κέντρου της Αθήνας σε αντιπαράθεση με τα Τουρκοβούνια, αλλά και τις χωρικές συσχετίσεις τους σε συνάρτηση με την πόλη.

Το Κεφάλαιο 3 συμπυκνώνει τη θεωρία γύρω από τη φαινομενολογία του τόπου και τις έννοιες του «*genius loci*», του «ορίου» και του «κατωφλιού». Παρουσιάζει το εργαλείο προσέγγισης και ανάλυσης του θέματος, τη φαινομενολογία, η οποία μετασχηματίζεται σε εργαλείο σύνθεσης της χωρικής και περιπατητικής αντίληψης του πεδίου. Επιπλέον, το κεφάλαιο αναδεικνύει τη σημασία της πολυαισθητηριακής και περιπατητικής εμπειρίας ή αλλιώς την κιναισθησία, ως εργαλείο βιωματικής προσέγγισης του τόπου και καταλήγει με το παράδειγμα της επέμβασης του Δημήτρη Πικιώνη στο λόφο του Φιλοπάππου.

Το Κεφάλαιο 4 παρουσιάζει τα δεδομένα που αφορούν τη μελέτη περίπτωσης, τα γεωγραφικά, ιστορικά, ιδιοκτησιακά, πολεοδομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά πέριξ και επί των Τουρκοβουνίων. Στο κεφάλαιο αυτό, γίνεται αντιληπτή η υφιστάμενη κατάσταση, η εικόνα που έχει πλάσει η κοινωνία στο τοπίο, η λατομική και οικοδομική καταπάτηση και οι ελλειπείς έως αφανείς ενέργειες διαχείρισης των εκ των άνω φορέων.

Τέλος, το Κεφάλαιο 5 ανιχνεύει τα όρια πόλης και πεδίου, ερμηνεύει το πνεύμα του τόπου και προτείνει μια περιπατητική διαδρομή στο φυσικό και πολιτισμικό παλίμψηστο των Τουρκοβουνίων, με δάνεια από τα φαινομενολογικά, αρχιτεκτονικά και εν μέρει εικαστικά εργαλεία. Η δομή του κεφαλαίου - πρότασης ακολουθεί την προσωπική επαφή και τις χρονικές στρωματογραφίες επίσκεψης και μελέτης: αρχικά περπατήθηκαν τα όρια πόλης και πεδίου, έπειτα οι αποσπασματικές επισκέψεις επέτρεψαν να αποκαλυφθεί το πνεύμα του τόπου και τέλος, η προτεινόμενη περιπατητική χάραξη που προέκυψε κατά τις τελευταίες πια επισκέψεις, οδήγησε στη συνολική σύνθεση της πρότασης.

ΜΕΡΟΣ Α: ΘΕΩΡΙΑ

Κεφάλαιο 2: Η πολύπλευρη έννοια του (πολιτισμικού) τοπίου

2.1. Το τοπίο: Ορισμοί και αντιλήψεις

«Φύση» και «τοπίο» είναι δύο εντελώς διαφορετικές έννοιες.¹² Η αυθύπαρκτη φύση προηγείται του τοπίου, καθώς αποτελεί μια ολότητα, μια γενίκευση του ορατού κόσμου, ενώ το τοπίο αποτελεί μια μικρή ενότητα αποσπασμένης φύσης ιδωμένη από την ανθρώπινη σκοπιά, μια «εποπτεία κλεισμένη στον εαυτό της».¹³ Οι αρχαίοι πολιτισμοί συνυπήρχαν με τη φύση την οποία χαρακτήριζαν ως πνευματική και «ιερή»,¹⁴ επομένως η έννοια του τοπίου, όπως αναπτύχθηκε μετέπειτα στη Δύση, δεν ήταν συνυφασμένη με τις πολιτισμικές τους κοσμοθεωρήσεις. Αν και δύσκολο να προσδιοριστεί ένα χρονικό ορόσημο, η διάκριση ανάμεσα σε φύση και τοπίο συντελείται σταδιακά από τα τέλη του Μεσαίωνα κι έπειτα με την Αναγέννηση, όταν η ολότητα της φύσης ξεκινά να κατανέμεται, διαρρηγνύοντας την πνευματική σχέση που άλλοτε διέκρινε τους αρχαίους πολιτισμούς.

Το τοπίο είναι μια σύνθετη, ρευστή, «ανεξάντλητη και απεριόριστη»¹⁵ έννοια, αφού επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες ανάλογα τον πολιτισμό, την κουλτούρα, την ηθική, την αισθητική και την ιστορική συγκυρία,¹⁶ ενώ τελεί υπό συνεχή μεταβολή και επαναδιαπραγμάτευση. Έχει αποδοθεί μέσω της φιλοσοφικής και αισθητικής θεωρίας, της ζωγραφικής, της αρχιτεκτονικής, των επιστημών της γεωγραφίας, της ανθρωπολογίας και πληθώρας άλλων, πρόκειται δηλαδή για ένα διεπιστημονικό πεδίο, η πρόσληψη και ερμηνεία του οποίου διαφέρει ανάλογα το αντικείμενο μελέτης. Οι ορισμοί που έχουν

¹² Αντίστοιχα, οφείλεται μια διάκριση ανάμεσα στις έννοιες του χώρου και του τόπου: ο χώρος είναι μια έννοια αφηρημένη, γενικευμένη, ενώ ο τόπος ως συγκεκριμένος και βιωματικός είναι «ένα πεπερασμένο τμήμα του άπειρου χώρου εγκλωβισμένο από γεωφυσικά όρια», βλ. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος, «Χώρος - κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο», στο *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τοπίου*, επιμ. Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, σσ. 151-62 (Αθήνα: Εστία, 2009), 161.

¹³ Georg Simmel, *Περιπλάνηση Στη Νεωτερικότητα: Κοινωνιολογικά, Φιλοσοφικά και Αισθητικά Κείμενα*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004), 179.

¹⁴ Joachim Ritter, «Το τοπίο. Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία», στο *Το Τοπίο*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, επιμ. Διονύσης Καββαθάς, σσ. 35-97 (Αθήνα: Ποταμός, 2004), 85. Ενώ, στις νεωτερικές κοινωνίες η φύση προσλαμβάνεται ως «χαμένη», αφού η εκβιομηχάνιση της μητρόπολης και η επιστήμη οδήγησαν τον άνθρωπο στην κυριαρχία του επί της φύσης, άρα και προς την ελευθερία του, βλ. στο ίδιο, 85.

¹⁵ Christopher Tilley και Kate Cameron-Daum, *The Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary* (London: UCL Press, 2017), 1. Ανακτήθηκε 17/10/2024 από [Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary on JSTOR](#)

¹⁶ Mick Atha, «Ephemeral landscapes», στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η εκδ., επιμ. Peter Howard, κ.α., σσ. 113-126 (Λονδίνο: Routledge, 2019), 114. Ανακτήθηκε 12/10/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

αποδοθεί στο τοπίο αντικατοπτρίζουν εξίσου το πολύπτυχο της έννοιας.¹⁷ Ενδεικτικά, το τοπίο «συνδέεται με την κατασκευή νοήματος προσωπικού και συλλογικού, και είναι σύγκλιση φύσης και πολιτισμού»¹⁸ ή «ορίζουμε ως τοπίο τις αλληπάλληλες αλλοιώσεις που υφίσταται η φύση, καθώς μεταβάλλεται από ενέργειες του ανθρώπου ή από επιλογές του βλέμματός του»,¹⁹ είτε ακόμη, πρόκειται για μια περιοχή στην οποία αλληλεπιδρούν φυσικοί και ανθρώπινοι παράγοντες.²⁰ Από τους παραπάνω ορισμούς, προκύπτει ότι το τοπίο δεν μπορεί να υφίσταται δίχως την υποκειμενική αντίληψη, αφού αποτελεί μια «νοητική και συναισθηματική [ανθρώπινη] κατασκευή».²¹ Περαιτέρω, κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε πως όταν γίνεται λόγος για τοπίο, αυτό δεν αφορά μόνο το φυσικό, όπως το αντιλαμβάνεται η συλλογική συνείδηση, αλλά εξίσου το αστικό, βιομηχανικό, κ.α.

Πέρα από τη ρευστή έννοια του τοπίου, εξίσου ρευστά είναι και τα τοπία καθεαυτά, αφού υπόκεινται στη ροή του χρόνου και στις αλλαγές, τόσο από φυσικά φαινόμενα, όσο και από τις ανθρώπινες επεμβάσεις και αλλοιώσεις. Οι ερμηνείες, αποφάσεις και διαχείριση των τοπίων αντικατοπτρίζουν τη διωποκειμενικότητα που τα χαρακτηρίζει, δηλαδή το ίδιο τοπίο έγκειται στις πολλαπλές και διαφορετικές αναγνώσεις των υποκειμένων, τα οποία τελούν είτε ως θεατές, παρατηρητές ή δρώντες προς αυτά.²² Τα «υλικά», σύμφωνα με τον Αίσωπο, ώστε ένας φυσικός χώρος να ιδωθεί ως τοπίο είναι ένα παρατηρούν υποκείμενο, η επιλογή του χώρου που θα αποσπαστεί και η (στατική) θέαση.²³ Η όλη διαδικασία παραπέμπει σε σκηνοθεσία: επιλογή κάδρου από ένα υποκείμενο που αντιλαμβάνεται ένα χώρο ως δυνητικό πεδίο δράσης (Εικ. 5), διαδικασία που έχει τις καταβολές της στην αναγεννησιακή οπτικοκεντρική θέαση του κόσμου.

¹⁷ Για μια ολιστική θεώρηση της έννοιας, βλ. Christopher Tilley, “Χώρος, τόπος, τοπίο. Φαινομενολογικές προσεγγίσεις,” στο *Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, επιμ. Ελέανα Γιαλούρη, σσ. 215-250 (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012), 246.

¹⁸ Λουκάκη, *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία...*, 62.

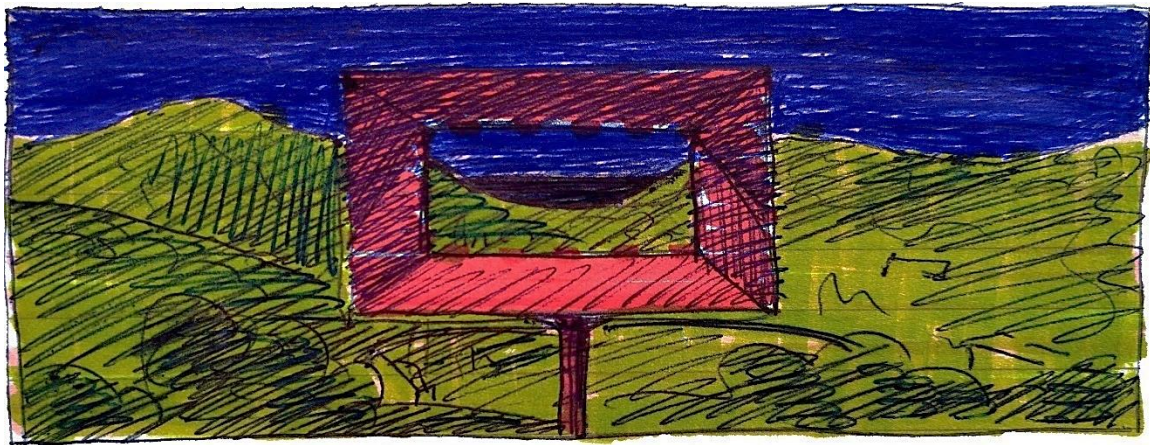
¹⁹ Θεοκλής Καναρέλης και Κώστας Μανωλίδης, “Φύση - μνήμη: τοπίο,” στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο*, Τόμος Β [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμ. Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης, σσ. 47-54 (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ και Εκδόσεις Ζήτη, 2006), 47.

²⁰ Council of Europe, *Council of Europe Landscape Convention*, ETS No. 176 (Φλωρεντία, 20 Νοεμβρίου 2000), 2. Ανακτήθηκε 23/9/2024 από [CETS 176 - Draft European Landscape Convention as amended by the 2016 Protocol \(coe.int\)](https://conventions.coe.int/Treaty/ETS/176/176_En.htm)

²¹ Thymio Papayannis και Peter Howard, επιμ. *Reclaiming the Greek Landscape* (Αθήνα: Mediterranean Institute for Nature and Anthropos, 2012), 13-14. Ανακτήθηκε 11/10/2024 από [Final Reclaiming Book.indd \(med-ina.org\)](https://med-ina.org/)

²² Κρίστη Πετροπούλου, “Η οικο-τοπιακή προσέγγιση,” στο *Αστικές Γεωγραφίες: Τοπία και καθημερινές διαδρομές*, επιμ. Κρίστη Πετροπούλου και Τιερί Ραμαντιέ, σσ. 23-64 (Αθήνα: Καπόν, 2016), 58-59.

²³ Γιάννης Αίσωπος, “Στοιχεία του σύγχρονου αττικού τοπίου,” στο *Η Μετάβαση της Αθήνας*, επιμ. Χριστίνα Κάλμπαρη και Κώστας Ντάφλος, σσ. 158-167 (Αθήνα: Futura, 2005), 158.

Εικόνα 5. Σχέδιο για καθάρισμα/ απόσπαση φύσης στην αγροτική περιοχή της Λαγκάδας Λέσβου (2018). Στυλό και μαρκαδόροι σε χαρτί.

Ωστόσο, η πρόσληψη του τοπίου σήμερα έγκειται στη θεώρησή του ως «βίωμα», έναντι της προγενέστερης αντίληψής του ως «θέαση»,²⁴ όπως για παράδειγμα η ζωγραφική αναπαράσταση μιας θέας που έχει πλέον αντικατασταθεί από τη θέα καθεαυτή και την υποκειμενική της αντίληψη.²⁵ Με άλλα λόγια, η προοπτική και σκηνογραφική ματιά του αναγεννησιακού τοπίου τείνει προς μια νέα, ολιστική, πολυαισθητηριακή και νοητική κατασκευή (Εικ. 6).²⁶ Έτσι, οι σύγχρονες θεωρήσεις για το τοπίο αφορούν ένα πολύπλοκο και δύσκολα ορίσιμο ον, που διέπεται από διεπιστημονικότητα και διυποκειμενικότητα και στο οποίο επενεργούν ιστορικοί, χωροχρονικοί, πολιτισμικοί, οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες. Ωστόσο, οι εμπλεκόμενοι φορείς και τα αντικρουόμενα πολιτικά συμφέροντα, συχνά προκαλούν αμφισβητήσεις ως προς τις αποφάσεις που λαμβάνονται για τα τοπία,²⁷ αλλά και για το ποιοι έχουν τον πρώτο λόγο στη διαχείριση και τον σχεδιασμό τους. Καθώς σήμερα πρυτανεύει η αξία της «οικονομικής μεγέθυνσης» σε παγκόσμιο επίπεδο, τα τοπία μετατρέπονται ολοένα και περισσότερο σε οικονομικά και καταναλωτικά προϊόντα, απότοκο του καπιταλιστικού συστήματος.²⁸ Το αίτημα πλέον για επανεφεύρεση αξιών είναι

²⁴ Isis Brook, “Aesthetic appreciation of landscape,” στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδ., επιμ. Peter Howard, κ.α., σσ. 39-50 (Λονδίνο: Routledge, 2019), 40. Ανακτήθηκε 14/11/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

²⁵ Θεανώ Σ. Τερκενλή, *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις* (Αθήνα: Παπαζήση, 1996), 13.

²⁶ Graham Fairclough, κ.α., “Landscape character assessment: A global practice,” στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδ., επιμ. Peter Howard, κ.α., σσ. 576-588 (Λονδίνο: Routledge, 2019), 576. Ανακτήθηκε 16/10/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

²⁷ Marc Antrop, “A brief history of landscape research,” στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδ., επιμ. Peter Howard, κ.α., σσ. 1-15 (Λονδίνο: Routledge, 2019), 12. Ανακτήθηκε 11/10/24 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp \(taylorfrancis.com\)](#)

²⁸ Πετροπούλου, “Η οικο-τοπιακή προσέγγιση,” 62-3.

επιτακτικό, αφού τα τοπία πρέπει να εκφράζουν τη διεκδίκηση των κοινωνιών,²⁹ τις εκ των κάτω συλλογικές εκφράσεις για «τόπους των κοινών» κατά τον Σταυρίδη,³⁰ έναντι των ιδιωτικών συμφερόντων και της αυξανόμενης τουριστικής εκμετάλλευσης.

Εικόνα 6. *End Matter* (2015), της Katrina Palmer. Site-specific audio walk στα λατομεία της νήσου Portland. Αγγλία.

Η συζήτηση για το τοπίο λοιπόν είναι ανεξάντλητη. Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι το τοπίο προϋποθέτει την ανθρώπινη επιλογή για να αναδυθεί από την ολότητα της φύσης, ειδάλλως δεν μπορεί να υφίσταται. Ως παράγωγο της συναίρεσης ανθρώπου και φύσης, ως μια πολιτισμική κατασκευή, το τοπίο έχει ανεξάρτητη υπόσταση, χρόνο και ρυθμό³¹ και μπορεί να επανερμηνεύεται από ένα άλλο υποκείμενο και υπό άλλη χρονική συγκυρία και πολιτισμικό πλαίσιο, συσσωρεύοντας έτσι πολλαπλές στρωματογραφίες νοημάτων, υλικών και άυλων στοιχείων του τόπου. Έτσι, από οργάνωση, θέαση και αναπαράσταση αποσπασμένης φύσης, τα τοπία τείνουν να εκλαμβάνονται σήμερα ως αντιληπτικές κατασκευές, πολυαισθητηριακές εμπειρίες και βιώματα.

²⁹ Μαίρη Ανανιάδου-Τζημπούλου, *Αρχιτεκτονική Τοπίου - Σχεδιασμός Αστικών Χώρων. Κριτική και θεωρία. Σύγχρονες τάσεις σχεδιασμού τοπίου*, Τόμος Α, 2η έκδ. (Αθήνα: Ζήτη, 1997), 7.

³⁰ Σταύρος Σταυρίδης, *Κοινός Χώρος: Η πόλη ως τόπος των κοινών* (Αθήνα: Angelus Novus, 2018), 87.

³¹ Tilley και Cameron-Daum, *The Anthropology of Landscape...*, 6.

2.2. Δυτικές και ελληνικές θεωρήσεις τοπίων

Οι απόψεις για τις απαρχές της έννοιας του τοπίου στον δυτικό πολιτισμό, ή αλλιώς του δυτικού τοπίου, μιας και η έννοια είναι γέννημα της Δύσης, ποικίλλουν. Για τον Antrop, η μελέτη του τοπίου ξεκινά με τις σκηνικές αναπαραστάσεις της Αναγέννησης, αλλά και τη χαρτογραφία της Εποχής των Ανακαλύψεων.³² Για τους Simmel και Gombrich, εντοπίζονται στην καθιέρωση της τοπιογραφίας ως αυτόνομο ζωγραφικό είδος (genre), στις Κάτω Χώρες του 16ου αιώνα, κληροδότημα του αναγεννησιακού προοπτικού βάθους που ο χρυσός αιώνας της Ολλανδίας σταδιακά απώλεσε την αναπαράστασή του ως σκηνικό σε θρησκευτικής και μυθολογικής θεματολογίας έργα, φέρνοντας στο προσκήνιο το τοπίο καθαυτό ως αυτοδύναμη μορφή έκφρασης.³³

Η αρχαιότητα αλλά και ο Μεσαίωνας δεν ανέπτυξαν την έννοια του τοπίου λόγω της άμεσης σχέσης ανθρώπου και φύσης.³⁴ Παραδείγματα όπως κήποι σε ιδιωτικές επαύλεις των ρωμαϊκών χρόνων αποδίδουν ως ένα βαθμό την αντίληψη της χωρικής οργάνωσης, αλλά δεν αποτελούν συστηματικές εκφράσεις τοπίου. Ο Μεσαίωνας συνέχισε την αρχαία παράδοση αντιλαμβάνοντας όμως από θεολογικής σκοπιάς τη φύση ως απειλή, γεμάτη κινδύνους και τέρατα που ενέδρευαν πέρα από τις περικλειστές καστροπολιτείες. Η ελάχιστη μορφή τοπίου ή μάλλον κηποτεχνίας που αναπτύχθηκε, αποτελούσε η διαμόρφωση μοναστηριακών κήπων ή ιδιωτικών σε παλάτια. Ωστόσο, η ανάβαση του Πετράρχη στο όρος Βεντού (Ventoux), το 1335 για την απόλαυση της θέας, θεωρείται μια τομή στην πρόσληψη του δυτικού τοπίου και αφορά μια φιλοσοφική και αισθητική ανάγνωση ενός τόπου, σε μια εποχή που η ανάβαση σε ένα βουνό θεωρούνταν «απαγορευμένη». Αν και ο Πετράρχης ξεκινά θεωρώντας το ενέργημα της ανάβασης ως ανύψωση της ψυχής στη σφαίρα των μακάριων,³⁵ κατά την κατάβασή του βιώνει την απογοήτευση που του προσφέρει ο Αυγουστίνος: η ανύψωση του πνεύματος θα έπρεπε να αναζητείται μέσω της ενδοσκόπησης στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου.³⁶ Η καινοτόμα

³² Antrop, "A brief history of landscape research," 5.

³³ Georg Simmel, "Φιλοσοφία του τοπίου," στο *Το Τοπίο*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, επιμ. Διονύσης Καββαθάς, σσ. 11-31 (Αθήνα: Ποταμός, 2004), 14 και Ernst H. Gombrich, "Η αναγεννησιακή θεωρία της τέχνης και η ανάδυση του τοπίου," στο *Το Τοπίο*, μτφρ. Νίκος Δασκαλοθανάσης, επιμ. Διονύσης Καββαθάς, σσ. 101-147 (Αθήνα: Ποταμός, 2004), 101-2.

³⁴ Simmel, *Περιπλάνηση Στη Νεωτερικότητα...*, 180.

³⁵ Ritter, "Το τοπίο: Η λειτουργία του αισθητικού...", 35-41.

³⁶ Η εμπειρία του Πετράρχη ανακαλεί, κατά κάποιο τρόπο, μια πολύ πιο σύγχρονη αναφορά, αυτή του *The Holy Mountain* (1973), του Alejandro Jodorowsky. Ο σκηνοθέτης αναφέρει: «αντίο στο ιερό βουνό, η πραγματική ζωή μας περιμένει», 1:51:52. Ανακτήθηκε 26/11/2024 από [HOLY MOUNTAIN HD : alejandro jodorowsky : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#)

πράξη του Πετράρχη για τον άνθρωπο του Μεσαίωνα, αφορά μία από τις πρώτες θεωρήσεις για το τοπίο, την αισθητική θεωρία και αισθητηριακή απόλαυση.

Η συστηματική ανάπτυξη του τοπίου συντελείται πια στην Αναγέννηση, αφού γίνεται αντιληπτό ως προοπτικός χώρος, μετρήσιμος και διαχειρίσιμος, μια άσκηση «επιλεκτικής σκόπευσης»³⁷ που απομονώνει ένα τμήμα από τον περιβάλλοντα χώρο του (Εικ. 7 & 8). Η προοπτική οργάνωση του χώρου πραγματοποιείται με τη συνέργεια της όρασης, της οφθαλμοκεντρικής ή εγω-κεντρικής θέασης του κόσμου, που διακρίνει ακόμα και σήμερα σε μεγάλο βαθμό την πρόσληψη του τοπίου.³⁸

Εικόνες 7 & 8. «Zoom back camera» από το *The Holy Mountain* (1973), του Alejandro Jodorowsky.

Συνοπτικά, οι επιταγές του 15ου αιώνα για τον ορθολογικό χώρο μετουσιώθηκαν από το Μπαρόκ σε σκηνογραφία της πόλης, στο θέατρο και στον αστικό σχεδιασμό,³⁹ ενώ ανέκυψε και η κηποτεχνία των γαλλικών και αγγλικών κήπων. Ο Ρομαντισμός του 18ου αιώνα απέδωσε τη φύση τόσο με την επιστημονική της θεώρηση, όσο και την αισθητική από τη σκοπιά της τέχνης,⁴⁰ με αποκορύφωμα την έννοια του «Υψηλού» (Sublime), ως αισθητική κατηγορία στα τοπία που προκαλούσαν το δέος, δηλαδή την απώλεια του ανθρώπινου μέτρου και σε αντιπαραβολή με την έννοια του «γραφικού» (picturesque). Ο 19ος αιώνας σφυρηλατεί την υποκειμενικότητα του ατόμου που επιβάλλεται στη φύση ως αντικείμενου, αφού η στενή σχέση υπό την οποία άλλοτε τελούσαν διασπάται όταν το υποκείμενο κερδίζει την ελευθερία του στο πλαίσιο της αναδυόμενης νεωτερικής μητρόπολης.⁴¹ Έτσι,

³⁷ Λουκάκη, *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία...*, 67.

³⁸ Λουκάκη, *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία...*, 65.

³⁹ Ανανιάδου-Τζημοπούλου, *Αρχιτεκτονική Τοπίου...*, 33.

⁴⁰ Ritter, "Το τοπίο: Η λειτουργία του αισθητικού...", 67.

⁴¹ Ritter, "Το τοπίο: Η λειτουργία του αισθητικού...", 86.

συντελείται η οριστική απόσχιση ανθρώπου και φύσης και η τομή προς την καπιταλιστική διαχείριση των τοπίων.

Το φυσικό τοπίο του ελληνικού χώρου διακρίνεται από πληθώρα γεωλογικών μορφών (βουνά, λόφοι, πεδιάδες, ποτάμια, θάλασσα, κ.α.), καθώς και από τη διαύγεια του φωτός, γεγονός που ήδη από την αρχαιότητα γέννησε μύθους και ερμήνευσε τους γεωλογικούς σχηματισμούς ως ανθρωπομορφικές θεότητες.⁴² Οι αρχαίοι Έλληνες δεν ανέπτυξαν την έννοια του τοπίου παρά μόνο στο βαθμό που προσαρμοζαν τις αρχιτεκτονικές τους συνθέσεις στους τόπους, νοηματοδοτώντας τους ως ιερούς.⁴³ Ωστόσο, ο Tomlinson θεωρεί την αρχαία πόλις ως μια τοπιακή έκφραση, αφού τα διακριτά της όρια σε σχέση με το ύπαιθρο οργάνωναν και διαχώριζαν τον κοινωνικό χώρο από τον φυσικό.⁴⁴ Εξίσου, η βυζαντινή παράδοση περιορίστηκε στη μοναστηριακή κηποτεχνία και τις περιγραφές καλαίσθητων τοποθεσιών,⁴⁵ καθώς οι δυσχερείς συνθήκες των συνεχών πολεμικών ασταθιών του Μεσαίωνα, οριοθετούσαν το βίο σε «μικρούς ελεγχόμενους πυρήνες».⁴⁶

Προς τη νεότερη εποχή και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, η έννοια του τοπίου δεν γνώρισε σημαντικές αλλαγές. Το αστικό τοπίο των νεοσύστατων ελληνικών πόλεων μεταβάλλεται στο διάβα του 19ου αιώνα, όταν αυτές εξευμενίστηκαν βάσει του ευρωπαϊκού νεοκλασικισμού, αναιρώντας τη μικρής κλίμακας και αυθαίρετη οθωμανική πολεοδομία. Η ενασχόληση με το τοπίο εντείνεται στις αρχές του 20ού αιώνα πια, όταν εκφραστές όπως ο Περικλής Γιαννόπουλος και ο Δημήτρης Πικιώνης, μεταξύ πολλών άλλων (Γενιά του '30), καταπιάστηκαν με το ζήτημα της ελληνικής παράδοσης και διαχρονίας, την έννοια της «ελληνικότητας».⁴⁷ Στο έργο τους⁴⁸ και υπό το πρίσμα της σύνθεσης μιας ελληνικής (και εθνικής) συλλογικής ταυτότητας, εντοπίζεται η ψυχοσύνθεση της ελληνικής γης, η διαύγεια του φωτός και τα καθαρά περιγράμματα των μορφών, αλλά και το τοπίο ως αρμονία και

⁴² Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 35.

⁴³ Δημήτρης Φιλιππίδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024), 131-32.

⁴⁴ Richard Tomlinson, "Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης," στο *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τοπίου*, επιμ. Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, σσ. 59-77 (Αθήνα: Εστία, 2009), 59-60.

⁴⁵ Μουτσόπουλος, "Χώρος - κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο," 161.

⁴⁶ Φιλιππίδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 136.

⁴⁷ Θα ορίζαμε την έννοια της ελληνικότητας ως «η επίτευξη της ιδιαίτερης έκφρασης μιᾶς ἐθνότητος [που] συμβολίζει τὴν ὑψηλὴ καὶ σεβάσμιαν ἀρχὴ τῆς «βασικῆς αὐτονομίας κάθε ψυχῆς, ψυχῆς ἀτόμου ἢ λαοῦ»», βλ. Δημήτρης Πικιώνης, "Ἡ αρχιτεκτονικὴ τοῦ Αἰζωνικοῦ συνοικισμοῦ," στο *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, επιμ. Αγνή Πικιώνη και Μιχάλης Παρούσης, σσ. 255-58 (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, 2014), 258.

⁴⁸ «Ελληνικὴ Γραμμὴ» καὶ «Ελληνικὸ Χρῶμα» τοῦ Γιαννόπουλου καὶ «Συναισθηματικὴ Τοπογραφία», ὅπως καὶ τὸ σύνολο τῶν κειμένων, αρχιτεκτονικῶν καὶ ζωγραφικῶν συνθέσεων τοῦ Πικιώνη.

ηθική έκφραση του πνεύματος (Εικ. 9).⁴⁹ Η ρομαντική αυτή θεώρηση,⁵⁰ αποτελεί αντίδοτο κατά της σημερινής τεχνοκρατικής πρόσληψης του τοπίου και όσων θα πραγματευτεί στη συνέχεια η εργασία.

Εικόνα 9. «Αττικό» Σχέδιο (χ.χ.), του Δημήτρη Πικιώνη. Η ουσία του τόπου ιδωμένη μέσα από λίγες γραμμές.

Το αττικό τοπίο, ανέκαθεν ξηρό και γυμνό αποτελεί έκφραση μύθου, ιερή γη και γεννήτρια πολιτισμικών αξιών. Μεταπολεμικά και κυρίως μεταπολιτευτικά, στο παράδειγμα της Αθήνας συντελείται μια άνευ προηγουμένου πολεοδομική έξαρση, απότοκο της έντονης αστυφιλίας που μετέπλασε ανεπιστρεπτί το φυσικό τοπίο σε τεχνητό, αποκρύπτοντας τον ιστορικό πλούτο της αττικής γης που εκφράστηκε ως «αττικό πένθος»⁵¹ από τον Αριστείδη Αντονά.

Το τοπίο λοιπόν δεν αποτελεί απλά μια ζωγραφική σκηνή, στοιχείο αρχιτεκτονικής σύνθεσης ή απόλαυση μιας θέας, αλλά συνυφαίνεται με τη δυτική κοσμοαντίληψη, πρόσληψη και διαχείριση του χώρου. Έτσι, το δυτικό τοπίο γεννήθηκε μέσα από τον αρχαιοελληνικό μύθο και πολιτισμό. Ζυμώθηκε από την Αναγέννηση, η οποία έστρεψε το

⁴⁹ Αίσωπος, «Στοιχεία του σύγχρονου αττικού τοπίου», 159-60.

⁵⁰ Εξίσου σημαντική ήταν η δράση της Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων που δραστηριοποιήθηκε για τη διάσωση του αττικού τοπίου από καταπατήσεις, όπως η λατόμευση, κατά τη δεκαετία του '60, βλ. Φιλιππίδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 58-9.

⁵¹ Αριστείδης Αντονάς, «Η εικόνα που κρύβει ό,τι παρουσιάζει. Το αττικό τοπίο και η φαντασίωση της απόκρυψης», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 28 (2004), χ.σ. Ανακτήθηκε 8/12/2024 από attic-landscape.pdf

βλέμμα της στην αρχαιότητα για πολιτισμική άντληση (π.χ. μύθος της Αρκαδίας), όπως αντίστοιχα και ο δυτικός περιηγητισμός του 18ου - 19ου αιώνα, για να δομήσει και επικυρώσει τη δυτική ταυτότητα, λίγο πριν τη στροφή προς τη νεωτερικότητα.

2.3. Το «φυσικό» εντός του αστικού

Στο φυσικό στοιχείο εντός του αστικού ιστού, είτε ως σχεδιασμένο αστικό πράσινο, είτε ως αδόμητοι χώροι και αστικά κενά, η πολλαπλότητά τους και τα δυσδιάκριτα όρια χρήσης και ταυτότητας των χώρων αυτών συχνά συγχέονται.⁵² Οι αστικοί χώροι πρασίνου για αναψυχή και περίπατο δεν αποτελούσαν πάντα δικαίωμα των πολιτών, αλλά και η ύπαρξή τους χρονολογείται αρκετά πρόσφατα στην ιστορία των πόλεων.⁵³ Ο 17ος αιώνας αποτελεί την αφετηρία για τους πρώτους δημόσιους χώρους και πάρκα στη Δύση, αφού έως τότε το προνόμιο είχε η ισχυρή τάξη που εκφραζόταν μέσω ιδιωτικών κήπων.⁵⁴ Η τάση κορυφώνεται τον 19ο αιώνα και οι χώροι αυτοί πολλαπλασιάζονται στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις, με κορυφαίο το παράδειγμα διαμορφώσεων με πάρκα και βουλεβάρτα στο Παρίσι.⁵⁵ Ο αστικός σχεδιασμός πρασίνου παίρνει πιο ξεκάθαρη μορφή μόνο μεταπολεμικά, αφού έρχηζε η ανάγκη να διευθετηθεί ο «σπαραγμένος» χώρος ποιοτικά και όχι μόνο λειτουργικά, όπως τον είχε καθορίσει προγενέστερα ο μοντερνισμός ως συμπλήρωμα χώρου.⁵⁶

Ως αστικοί χώροι πρασίνου χαρακτηρίζονται τα πάρκα, άλση, πλατείες, κήποι, αρχαιολογικοί χώροι, παιδικές χαρές και γενικά αδόμητες⁵⁷ ή περιορισμένης δόμησης ανοικτές εκτάσεις που φέρουν πράσινο, είναι προσβάσιμες με δημόσιο χαρακτήρα⁵⁸ και στις χρήσεις τους συγκαταλέγονται η αναψυχή, ο αθλητισμός και ο πολιτισμός. Τα οφέλη αυτών των χώρων για την πόλη και τη ζωή των κατοίκων της είναι πολλαπλά, όπως η

⁵² Φιλιππίδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 17.

⁵³ Με εξαιρέσεις, όπως τους φιλοσοφικούς περιπάτους της Ακαδημίας του Πλάτωνα και του Λυκείου του Αριστοτέλη, στην αρχαία Αθήνα.

⁵⁴ Ανανιάδου-Τζημοπούλου, *Αρχιτεκτονική Τοπίου...*, 36.

⁵⁵ Ανανιάδου-Τζημοπούλου, *Αρχιτεκτονική Τοπίου...*, 54.

⁵⁶ Ευαγγελία Αθανασίου, *Πόλη και Φύση: Θεωρήσεις της φύσης στον πολεοδομικό σχεδιασμό* (Κάλλιπος: Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015), 83. Ανακτήθηκε 7/12/2024 από [Kallipos: Πόλη και φύση](#)

⁵⁷ Αυτά αφορούν το θεσμοθετημένο πράσινο, στο οποίο ο Φιλιππίδης προσθέτει τις αθλητικές εγκαταστάσεις και τα νεκροταφεία, βλ. Φιλιππίδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 185.

⁵⁸ Νίκος Μπελαβίλας και Φερενίκη Βαταβάλη, *Πράσινο και ελεύθεροι χώροι στην πόλη* (Αθήνα: WWF Ελλάς, 2009), 16. Ανακτήθηκε 14/9/2024 από [Book ASTIKO PRASINO \(wwf.gr\)](#)

περιβαλλοντική και οικολογική ανθεκτικότητα, η διατήρηση της βιοποικιλότητας και η ρύθμιση του κλίματος, η σωματική και ψυχική υγεία, η κοινωνική συναναστροφή, η προστασία και ανάδειξη του τοπίου, αλλά και οι αισθητικοί λόγοι.⁵⁹ Οι αυξανόμενες περιβαλλοντικές ανησυχίες και ευαισθησίες σήμερα,⁶⁰ οδηγούν σε νέες τάσεις οικειοποίησης αστικών χώρων και μετατροπή αυτών σε πνεύμονες πρασίνου, ένα ζήτημα που απασχολεί ιδιαίτερα την έλλειψη πρασίνου στον αστικό ιστό της Αθήνας, η οποία ωστόσο, διαθέτει τους εξής σημαντικούς χώρους πρασίνου: Εθνικός Κήπος, Πεδίον του Άρεως, Μητροπολιτικό Πάρκο «Αντώνης Τρίτσης», πάρκο του ΚΠΙΣΝ, Σελεπίτσαρι στα Τουρκοβούνια της Νίκαιας, Πολυχώρος Λιπασμάτων - Πάρκο Εργατιάς στη Δραπετσώνα (Εικ. 13), καθώς και μια σειρά από άλση, πάρκα κλίμακας γειτονιάς και τους λόφους της.

Εντούτοις, οι παραπάνω χώροι θεωρούνται ολιγάριθμοι αναλογικά με την πληθυσμιακή της μεγέθυνση. Η ανάγκη στέγασης των προσφυγικών ροών του 1922 και η ραγδαία αστικοποίηση της δεκαετίας του '60, σε συνδυασμό με έναν αφανή λόγο για δημόσιους χώρους πρασίνου δημιούργησαν ένα αχανές και πυκνοδομημένο τοπίο πολυκατοικιών. Η ελληνική συλλογική συνείδηση δεν αναγνωρίζει την κοινωνική αξία των χώρων πρασίνου, παρά μόνο ως εκμεταλλεύσιμα γεωτεμάχια,⁶¹ ενώ ακόμη δεν υπάρχει και η απαραίτητη εξοικείωση με τις μεγάλης κλίμακας τοπιακές διαμορφώσεις της ευρωπαϊκής τοπιοτεχνίας.⁶² Μόλις πρόσφατα εντάχθηκαν στη συζήτηση διαμορφώσεις όπως το πάρκο του ΚΠΙΣΝ, το μητροπολιτικό πάρκο «Αντώνης Τρίτσης» και οι αναμενόμενες διαμορφώσεις στο Ελληνικό (Εικ. 14), υπερτοπικοί χώροι πρασίνου που αποσκοπούν στη βελτίωση του οικοσυστήματος και της ποιότητας ζωής και που στο παράδειγμα του

⁵⁹ Ελίζα Παναγιωτάτου (επιμ.), *Όψεις Οικειοποίησης των Ελεύθερων Χώρων και Χώρων Πρασίνου στο Λεκανοπέδιο* [Ερευνητική Εργασία] (Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2014), 5. Ανακτήθηκε 14/9/2024 από oldwww.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/5711_opseis-oikeiopoisis-ton-eleytheron-horonkaihoron-prasinoystolekanopedio/gianopoulou_liameth_ntafa_spanogian_nh_xalaris_xaldezou.pdf και Νίκος Πάγκας, “Το πράσινο στην πόλη ως ζωντανό στοιχείο του αστικού τοπίου,” στο *Αστικές Γεωγραφίες: Τοπία και καθημερινές διαδρομές*, επιμ. Κρίστη Πετροπούλου και Τιερί Ραμαντιέ, σσ. 115-126 (Αθήνα: Καπόν, 2016), 115-116.

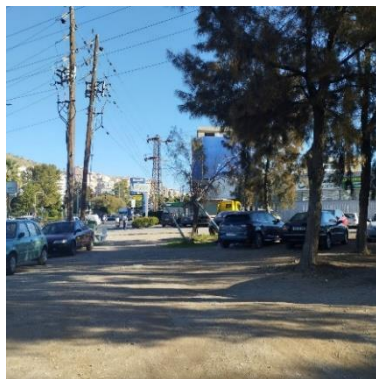
⁶⁰ Όπως το πολύ πρόσφατο *Green Kypseli*, μια κοινότητα πολιτών που δραστηριοποιείται στην Κυψέλη της Αθήνας μέσω της από κοινού μάθησης με εργαστήρια κ.α., με στόχο τη διεκδίκηση του αστικού πρασίνου, βλ. GREEN.KYPSELI.pop-up.festival - Εκδηλώσεις, Workshops, Popup Stores

⁶¹ Ευαγγελία Ντάφα, “Η περίπτωση των Τουρκοβουνίων,” στο *Όψεις Οικειοποίησης των Ελεύθερων Χώρων και Χώρων Πρασίνου στο Λεκανοπέδιο* [Ερευνητική Εργασία] επιμ. Ελίζα Παναγιωτάτου, σσ. 13-31 (Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2014), 29. Ανακτήθηκε 14/9/2024 από: oldwww.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/5711_opseis-oikeiopoisis-ton-eleytheron-horon-kai-horon-prasinoystolekanopedio/gianopoulou_liameth_ntafa_spanogiannh_xalaris_xaldezou.pdf

⁶² Κωνσταντίνος Μωραΐτης, “Το τοπίο ως πολλαπλότητα πολιτιστικών προσεγγίσεων: η ευρύτητα του επιστημονικού και εκπαιδευτικού διαλόγου,” στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο*, Τόμος Β [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμ. Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης, σσ. 108-119 (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ και Εκδόσεις Ζήτη, 2006), 111.

Ελληνικού συγκεκριμένα, έχουν ανοίξει δημόσιοι διάλογοι σχετικά με την κοινωνική φύση των επεμβάσεων στο τοπίο.⁶³

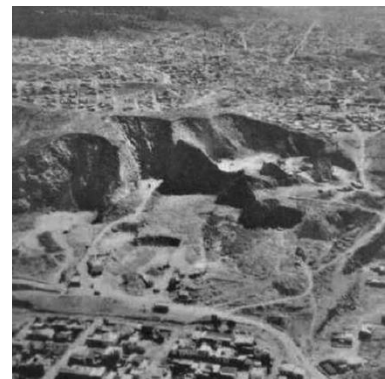
Στην πρόσφατη μελέτη του Δημήτρη Φιλίππιδη για το αττικό τοπίο, οι αρχαιολογικοί χώροι, οι αδόμητοι χώροι και τα νταμάρια (τα άλλοτε ενεργά λατομεία), αποτελούν τις «ανάσες» της Αθήνας προς τον ουρανό,⁶⁴ χώροι που αντικαθιστούν το πολυπόθητο πράσινο αφού αποτελούν τους υφιστάμενους αστικούς χώρους εκτόνωσης (Εικ. 10 - 12). Ο «παροξυσμός» για μια πράσινη Αθήνα που δε συνάδει με το ξηρό και άγονο τοπίο της, αφορά μια συζήτηση πολλών δεκαετιών, αν και ανάγεται στον εξευρωπαϊσμό της νεοσύστατης ελληνικής πρωτεύουσας κατά τον 19ο αιώνα.⁶⁵

Εικόνα 10. Αστικό κενό στο Κερατσίνι με χρήση πάρκινγκ.

Εικόνα 11. Αστικό κενό εν αναμονή στα Πατήσια.

Εικόνα 12. Το νταμάρι ως αστικό κενό κατά τον Δ. Φιλίππιδη.

Οι αστικοί ελεύθεροι χώροι, αν και αντιμετωπίζονταν ως αστικά κενά προς συμπλήρωση, σήμερα αποτελούν θετικοί χώροι της πόλης που φέρουν μνήμες και βιώματα,⁶⁶ προσφέροντας γόνιμο πεδίο για κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, εκτόνωση και αναστοχασμό. Ωστόσο, συχνά γίνονται η αφορμή για κοινωνικές συγκρούσεις, μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, πολιτών με οικονομικούς μεγιστάνες⁶⁷ ή και με την τοπική αυτοδιοίκηση (Εικ. 15).⁶⁸ Ακόμη, οι χώροι αυτοί αποτελούν το πεδίο δράσης συλλογικοτήτων, όπως η ομάδα

⁶³ Μια ενδιαφέρουσα αντιπαραβολή μπορεί να γίνει ανάμεσα στον Πολυχώρο Λιπασμάτων – Πάρκο Εργατιάς της Δραπετσώνας με τις αναμενόμενες διαμορφώσεις στο Ελληνικό, δύο σχεδιασμοί αντιθετικού κοινωνικού χαρακτήρα, που καταλαμβάνουν σχεδόν τα ακραία σημεία της αττικής ριβιέρας.

⁶⁴ Φιλίππιδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 20, 205.

⁶⁵ Φιλίππιδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 83, 138-139, 186.

⁶⁶ Ανανιάδου-Τζημοπούλου, *Αρχιτεκτονική Τοπίου...*, 10.

⁶⁷ Κρίστη Πετροπούλου και Τιερί Ραμαντιέ (επιμ.), *Αστικές Γεωγραφίες: Τοπία και Καθημερινές Διαδρομές* (Αθήνα: Καπόν, 2016), 14.

⁶⁸ Όπως στην περίπτωση του Πάρκου Ακαδημίας Πλάτωνος και τον πολύχρονο αγώνα των πολιτών να μην παραδώσουν την έκταση στη διάθεση του ΥΠΠΟ και του Δήμου Αθηναίων, για την ανέγερση του

«ΠΕΡΚΑ»⁶⁹ που δραστηριοποιείται στη Θεσσαλονίκη ή οι ομάδες «Οργάνωση Γη»⁷⁰ και «Atenistas»⁷¹ στην Αθήνα. Οι αστικές καλλιέργειες και συλλογικοί κήποι αποτελούν ένα ολόένα αυξανόμενο φαινόμενο που συναντάται διεθνώς στις μητροπόλεις: στο Βερολίνο, συλλογικοί κήποι καταλαμβάνουν πάρκα και αστικά κενά όπως το ανενεργό αεροδρόμιο Tempelhof, η έκταση του οποίου δόθηκε στους πολίτες ώστε να αναπτυχθούν δράσεις και καθημερινές τάσεις εκ των κάτω, με το ευτυχές αποτέλεσμα της μεγάλης κοινωνικής ανταπόκρισης και οικειοποίησης του χώρου (Εικ. 16).

Εικόνα 13. Άποψη του Πολυχώρου Λιπασμάτων - Πάρκο Εργατίας στη Δραπετσώνα.

Εικόνα 14. Η αναμενόμενη μεγάλης κλίμακας ανάπλαση στο Ελληνικό.

Εικόνα 15. Διαμαρτυρία κατοίκων κατά των προγραμματισμένων επεμβάσεων στο Άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνος.

Εικόνα 16. Συλλογικός κήπος στο ανενεργό αεροδρόμιο Tempelhof του Βερολίνου.

Αρχαιολογικού Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, βλ. [Πάρκο – ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ στο Δήμο Αθηναίων](#)

⁶⁹ Έχει μετατρέψει χώρους, όπως εγκαταλελειμμένα στρατόπεδα σε συλλογικούς λαχανόκηπους, επιχειρώντας να εντάξει στη συλλογική συνείδηση τους χώρους αυτούς και να τους επανανοηματοδοτήσει υπό νέα χρήση για το κοινό όφελος, βλ. [document_5.pdf](#)

⁷⁰ βλ. [Αστικό Πράσινο | ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΓΗ](#)

⁷¹ βλ. [Ποιοί είμαστε | atenistas](#)

Ποιοί οφείλουν λοιπόν να έχουν τον πρώτο λόγο στον σχεδιασμό και τη διαχείριση ενός αστικού χώρου πρασίνου ή αστικού κενού; Το ζήτημα των χώρων αυτών είναι πολυσύνθετο, αποτελεί αίτημα της κοινωνίας και ζωτική της ανάγκη, άπτεται όμως των πολιτικών και ιδιωτικών συμφερόντων και αποφάσεων. Οι κοινωνικοί αγώνες διεκδίκησης των χώρων αυτών διαιωνίζονται, καθώς το ζήτημα αυτό αφορά και το υπό μελέτη πεδίο, το πολύπλοκο ιδιοκτησιακό του καθεστώ, αλλά και ερωτήματα που ανακύπτουν σχετικά με τις εκ των άνω προθέσεις για επανάχρηση των νταμαριών σε χώρους πρασίνου, αθλητισμού και πολιτισμού, θεωρούμενοι ως η βέλτιστη λύση για το αστικό κενό των Τουρκοβουνίων, ευελπιστώντας έτσι στην κοινωνική «αξιοποίηση» και εξυγίανση του παραμελημένου και επικίνδυνου για τη συλλογική συνείδηση λατομικού χώρου.

2.4. Τοπία λατόμευσης: Πολιτισμικά τοπία

Η λατόμευση ως σκάμμα της γης ανάγεται στην Κατώτερη Παλαιολιθική Εποχή, αποτελεί δηλαδή μια ενέργεια συνυφασμένη με την ανθρώπινη παρουσία επί της γης, τη σύνδεση και εγκατάσταση κοινωνιών στους τόπους, την παραγωγή μύθου⁷² και φυσικά τη χρηστικότητα των δομικών υλικών. Η Πεντέλη για παράδειγμα, έχει τροφοδοτήσει με το μάρμαρο των σπλάγχων της το αρχιτεκτονικό και ιδεολογικό κληροδότημα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Από αισθητικής και φαινομενολογικής σκοπιάς, το λατομείο συνδέεται με το σκληρό ηχοτοπίο του κρότου της πέτρας, τους φαγωμένους όγκους που εντείνουν την απτικότητα της και την αποξένωση ή και συμφιλίωση του ανθρώπινου σώματος εντός του λατομικού τοπίου. Σήμερα, τα τοπία αυτά προσλαμβάνονται μέσω της πολιτισμικής διαχείρισης και κληρονομιάς προς επανάχρηση (Εικ. 17), ωστόσο η επαναχρησιμοποίησή τους είναι πολύ παλαιότερη από τις πρόσφατες πολιτιστικές πρακτικές και οικολογικές αφυπνίσεις: ο λόφος Boboli της Φλωρεντίας για παράδειγμα, υπήρξε λατομείο παροχής δομικών υλικών για την πόλη, πριν διαμορφωθεί ως κήπος την ίδια εποχή.⁷³

⁷² Anne S. Dowd και Mary Beth D. Trubitt, *Extracting Stone: The Archaeology of Quarry Landscapes*, 1η έκδ. (Oxbow Books, 2024), 44. Ανακτήθηκε 3/12/2024 από [Extracting Stone: The Archaeology of Quarry Landscapes - Anne S. Dowd, Mary Beth D. Trubitt - Βιβλία Google](#)

⁷³ Katia Talento, κ.α., “Quarries: From abandoned to renewed places,” *Land*, 9 (5): 136 (2020), 3. Ανακτήθηκε 3/12/2024 από [Quarries: From Abandoned to Renewed Places](#)

Τα τοπία λατόμευσης δύσκολα εντάσσονται σε μια ομάδα χώρων, καθώς μπορεί να θεωρούνται είτε βιομηχανικά τοπία εφόσον διαθέτουν ερειπωμένα κελύφη, είτε αδόμητοι χώροι της πόλης που χωρίς χρήση πια και ως αστικά κενά αποτελούν τοπία εν αναμονή, υπολειμματικούς χώρους ή ακόμα τοπία όπου εκδηλώνονται η άγρια φύση, οι παραβατικές συμπεριφορές και τα συναισθήματα φόβου και ανασφάλειας. Τα νταμάρια των Τουρκοβουνίων και το λατομικό τους τοπίο στο σύνολό του, συγκεντρώνουν όλους τους παραπάνω χαρακτηρισμούς.

Τα ανενεργά λατομεία αποτελούν τόπους εγκατάλειψης, φανέρωσης των στρωματογραφιών του εδάφους, αλλοίωσης του αναγλύφου με βίαιες χαράξεις στο σώμα της γης, τοπία που επιζεί στη μνήμη η εργατιά σκληρών συνθηκών και η διαμόρφωση εργατικής τάξης που περιοικούσε τους τόπους. Ίσως μάλιστα να αποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα της έννοιας «πολιτισμικό τοπίο»: ένα (ιδιαίτερο) τοπίο που έχει προκύψει από την αλληλεπίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας με ένα φυσικό οικοσύστημα.⁷⁴ Κι αν δεχθούμε ότι όλα τα τοπία είναι πολιτισμικά,⁷⁵ αφού γίνονται αντιληπτά από τους ανθρώπους ως νοητικές και συναισθηματικές κατασκευές, τότε, η (από κοινού) όσμωση ανθρώπου και φύσης αναδημιουργεί τοπία που μαρτυρούν την ανθρώπινη ύπαρξη σε ιστορικές περιόδους, τις συλλογικές αξίες, τις μνήμες και τις ταυτότητες.⁷⁶ Στην άυλη ταυτότητα των πολιτισμικών τοπίων, η Bruno προσθέτει τις αναμνήσεις και τα συναισθήματα των «κατοίκων - ταξιδιωτών» που παρήλθαν ανά τις χρονικές περιόδους,⁷⁷ συνθέτοντας μια αόρατη στρωματογραφία διελεύσεων, βιωμάτων και αναμνήσεων.

Ως προς την υλική στρωματογραφία των τοπίων λατόμευσης, τα βιομηχανικά τους κατάλοιπα έχουν χαρακτηριστεί από τον Aldo Rossi ως «αστικοί συντελεστές», αφού διαμορφώνουν τον χαρακτήρα ενός τόπου μέσω της συγκεκριμένης χρήσης και αισθητικής τους.⁷⁸ Τα νταμάρια εντός του αστικού ιστού, πέρα από τοπία μνήμης, αποτελούν και

⁷⁴ Unesco World Heritage Convention, *Cultural Landscapes*, Series No 26 (Μάρτιος 2010). Ανακτήθηκε 5/12/2024 από [UNESCO World Heritage Centre - Series](#)

⁷⁵ Τερκενλή, *Το Πολιτισμικό Τοπίο...*, 18.

⁷⁶ Marc Antrop, "Intrinsic values of landscapes," στο *Reclaiming the Greek Landscape*, επιμ. Thymio Papayannis και Peter Howard, σσ. 31-42 (Αθήνα: Med-INA, 2012), 36. Ανακτήθηκε 11/10/2024 από [Final Reclaiming Book.indd \(med-ina.org\)](#)

⁷⁷ Giuliana Bruno, "Ο κινηματογράφος και η γεωγραφία της νεωτερικότητας," στο *Πόλη και Κινηματογράφος*, επιμ. Ειρήνη Σηφάκη, Άννα Πούπου και Αφροδίτη Νικολαΐδου, σσ. 41-63 (Αθήνα: Νήσος, 2011), 58.

⁷⁸ Όπ. αν. στο Σμαράγδα Πετράτου-Φραγκιαδάκη, "Αισθητική προσέγγιση βιομηχανικών εγκαταστάσεων στο αστικό τοπίο," στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο*, Τόμος Β [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμ. Μαίρη Ανανιάδου-Τζημπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης, σσ. 171-77 (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ και Εκδόσεις Ζήτη, 2006), 172.

αναπόσπαστα κατάλοιπα της ιστορίας της πόλης, τα οποία είτε «απορρίπτονται» ως έρμαιοι στη ροή του χρόνου όταν κρίνονται ανάξια χρήσεως, είτε επαναχρησιμοποιούνται κυρίως ως χώροι πρασίνου, αθλητισμού και πολιτισμού.

Στο παράδειγμα της Αθήνας, νταμάρια όπως αυτά στον Λυκαβηττό, στον Βύρωνα και στην Πετρούπολη, έχουν δεχθεί νέα χρήση, αυτή του υπαίθριου θεάτρου, αλλά και χρήση πάρκου, όπως το Σελεπίτσαρι στα Τουρκοβούνια της Νίκαιας και το Αττικό Άλσος. Στους εγκαταλελειμμένους τόπους των λατομείων εμφανίζεται αυτούσια η άγρια φύση, η μη σχεδιασμένη που δεν καλλωπίζει έναν κήπο ή πάρκο, αλλά φύεται οργανικά και αναπόσπαστα με το τοπίο. Ως άλλη «άγρια φύση» θεωρούνται τα βιομηχανικά κατάλοιπα, ιδωμένα από αισθητικής σκοπιάς και ρομαντικής θεώρησης, ως ερείπια με δική τους ζωή και χρόνο, όπου η φθορά και σήψη των βιομηχανικών υλικών συμπορεύεται με την αυτοφυή βλάστηση (Εικ. 18). Εκεί φανερώνεται η εντροπία⁷⁹ του τοπίου σαν ένα «νέο είδος αρχαιολογίας»,⁸⁰ όπως ανέχνευσε ο Robert Smithson σε βιομηχανικά τοπία και ορυχεία, ο οποίος ως άλλος νταμαρτζής συλλέγει την πέτρα για να «κτίσει» νέες τοπιακές μορφές από τη σκοπιά της land art. Στα ίδια αυτά τοπία γίνεται ορατή η στρωματογραφία του εδάφους, όπου το σκάμμα του ανθρώπινου χεριού επιτρέπει τη θέαση του υπεδάφους, το «ξεκοίλιασμα» της γης που «έρχεται βίαια σε επαφή με το φως».⁸¹

Τα βιομηχανικά και λατομικά τοπία προσλαμβάνονται σήμερα ως τοπία πολιτισμικής κληρονομιάς, με έμφαση στη λέξη κληρονομιά. Στη διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς, σημειώνει η Atha, θα έπρεπε να συμμετέχουν ενεργά οι τοπικές κοινωνίες, αφού αυτές αναπτύσσουν το αίσθημα του «ανήκειν» στους τόπους που βιώνουν και ζουν καθημερινά,⁸² επομένως, η εν δυνάμει προστασία της κληρονομιάς από τις κοινότητες διακατέχεται έτσι από συναισθηματικούς λόγους.⁸³ Στο παράδειγμα της Κοιλάδας Ρουρ (Ruhr Valley), στη Γερμανία, μια εκτενή και επιβαρυμένη γεωγραφική ζώνη από

⁷⁹ Η εντροπία, σύμφωνα με τον δεύτερο νόμο της θερμοδυναμικής, είναι μια «δύναμη μέσα στο σύμπαν που οδηγεί τον φυσικό κόσμο από ένα σύστημα τάξης σε μια κατάσταση μέγιστης αποδιοργάνωσης και αταξίας», βλ. Νάντια Καλαρά, «Υπερμοντέρνο: Ιστορία και εντροπία στον Robert Smithson», στο *Συμβιώσεις: Η Αρχιτεκτονική στην Εποχή των Φυσικοπολιτισμών και της Τεχνητής Φύσης*, επιμ. Ζήσης Κοτιώνης και Γιώργος Τζιρτζιλάκης, σσ. 190-95 (Αθήνα: Καστανιώτης, 2015), 190. Ανακτήθηκε 29/12/2024 από [Υπερμοντέρνο: Ιστορία και Εντροπία στον Robert Smithson | Nadia Kalara - Academia.edu](https://www.academia.edu/44444444/Υπερμοντέρνο_Ιστορία_και_εντροπία_στον_Robert_Smithson)

⁸⁰ Γιώργος Τζιρτζιλάκης, «Το εδαφικό εργαστήριο του «διευρυμένου πεδίου»,» *Αρχιτέκτονες*, 49, Περίοδος Β, σσ. 54-7 (Αθήνα: ΣΑΔΑΣ - ΠΕΑ, 2005), 56. Ανακτήθηκε 8/12/2024 από [ΣΑΔΑΣ - ΠΕΑ Α ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ "APXITEKTONES" τ.49. Ο Robert Smithson δανείζεται την εντροπία για να αναφερθεί στην υπολειμματική ενέργεια χώρων με βιομηχανικά κατάλοιπα, βλ. στο ίδιο, 56.](https://www.sadass.gr/2005/05/54-7-Αθήνα-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ-2005-56-Ανακτήθηκε-8/12/2024-από-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ-APXITEKTONES-τ.49-Ο-Robert-Smithson-δανείζεται-την-εντροπία-για-να-αναφερθεί-στην-υπολειμματική-ενέργεια-χώρων-με-βιομηχανικά-κατάλοιπα,-βλ.-στο-ίδιο,-56-)

⁸¹ Φιλίππιδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 11.

⁸² Atha, «Ephemeral landscapes», 114.

⁸³ Πετράτου-Φραγκιαδάκη, «Αισθητική προσέγγιση βιομηχανικών εγκαταστάσεων...», 171.

βιομηχανίες μετάλλου και λατομεία άνθρακα, οι περατωμένες επεμβάσεις έχουν αποδείξει πως η βιομηχανική κληρονομιά μπορεί να μετατραπεί σε εργαλείο βιώσιμης ανάπτυξης και περιβαλλοντικής ανθεκτικότητας. Έτσι, στο GeoPark Ruhrgebiet εντάσσονται μεταξύ άλλων πολιτιστικοί χώροι, γεωλογικές διαδρομές και τοπιακοί σχεδιασμοί στα επιβαρυμένα λατομεία (Εικ. 19), αναδεικνύοντας τη γεωλογία, ιστορία και βιομηχανική - πολιτισμική κληρονομιά της περιοχής.⁸⁴ Σε άλλο παράδειγμα, στο Geraldton του Καναδά, τα απόβλητα εξόρυξης ενός ορυχείου χρυσού έχουν μετατραπεί σε διαμορφωμένους από αναβαθμίδες λοφίσκους, δημιουργώντας ένα εξ' ολοκλήρου νέο και τεχνητό τοπίο για περίπατο,⁸⁵ όπως έχει πραγματοποιηθεί εν μέρει και στο λόφο Φιλοθέης του υπό μελέτη πεδίου.

Εικόνα 17. Υπαίθριο μουσείο λατομικής τέχνης «Αλούλα» στην Πεντέλη.

Εικόνα 18. Βιομηχανικά κατάλοιπα και πηγή εντροπίας στα Νταμάρια Ψυχικού των Τουρκοβουνίων.

Εικόνα 19. Ανενεργή χωματερή εξόρυξης στο GeoPark Ruhrgebiet με έργο τέχνης του Agustín Ibarrola.

Εικόνα 20. Λατομείο στο βουνό Tianmenshan της Κίνας που εξυγιάνθηκε σε πολυτελές ξενοδοχείο.

⁸⁴ βλ. [Geopark Ruhrgebiet](#)

⁸⁵ βλ. [McLeod Tailings — Martha Schwartz Partners](#)

Η επανάχρηση επιβαρυνμένων βιομηχανικών και λατομικών τοπίων οφείλει να αποτελεί μια ευαίσθητη διαδικασία διαχείρισης, τόσο για την προστασία του φυσικού οικοσυστήματος, όσο και για τη διάσωση της πολιτισμικής μνήμης και κληρονομιάς, όταν αυτή κρίνεται απαραίτητη. Στον αντίποδα αυτής της θεώρησης, η αξιοποίηση και επανάχρηση με αμφισβητούμενες τουριστικές πρακτικές και ιδεολογίες, μπορεί είτε να «προσβάλλει» τον χαρακτήρα του τόπου, είτε να περιχαράκώσει την κοινωνική πρόσβαση σε αυτόν, στερώντας τον φυσικό πλούτο και τη συλλογική μνήμη (Εικ. 20 στην προηγούμενη σελίδα).

2.5. Αττικές λοφογραφίες: Χωρικές συσχετίσεις

Στους μεγαλύτερους αττικούς λόφους συγκαταλέγονται το σύμπλεγμα λόφων των Τουρκοβουνίων, οι λόφοι των Φιλοπάππου, Στρέφη, Ακρόπολης, Λυκαβηττού, Αρδηττού και τα Τουρκοβούνια της Νίκαιας (Χάρτης 1). Για τους σκοπούς της εργασίας αξιοποιούνται οι λόφοι του Λυκαβηττού και του Φιλοπάππου, από τη σκοπιά των επεμβάσεων, της θέασης και της σημασίας προς και για την πόλη.⁸⁶

Το αττικό τοπίο έχει ξεκάθαρη έκταση που διακρίνεται τόσο από το «αγκάλιασμα» των περιαστικών ορεινών του όγκων (Πάρνηθα, Πεντέλη, Υμηττός, Αιγάλεω – Ποικίλο, ορίζοντας έτσι την αχανή αστική κοιλότητα), όσο και από τη διαύγεια του αττικού φωτός που επιτρέπει τη θέαση του λεκανοπεδίου από τις κορυφές των λόφων. Οι λόφοι εντός της πόλης προσφέρονται για επόπτευση του λεκανοπεδίου και απόλαυση της θέας μέχρι τα περίξ βουνά, παραπετάσματα και όρια οπτικών θεάσεων ως εκεί που φτάνει το μάτι, όπως εξίσου προσφέρονται για εφήμερη φυγή από την αστική καθημερινότητα, αναψυχή και εκτόνωση. Σύμφωνα με τον Αίσωπο, οι μόνες ασυνέχειες του αττικού τεχνητού τοπίου είναι οι λόφοι της πόλης που διακόπτουν τον συνεχή και υπερδομημένο αστικό ιστό.⁸⁷ Το τεχνητό αυτό τοπίο που προέκυψε σε λιγότερο από έναν αιώνα, αγνόησε το σημαίνον των λόφων, που παρότι προϋπήρχαν δεν συμπεριλήφθηκαν στον αστικό σχεδιασμό, με αποτέλεσμα την οικοδομική καταπάτηση τμημάτων τους.

⁸⁶ Ο λόφος της Ακρόπολης ή Ιερός Βράχος της Ακρόπολης δεν απασχολεί εδώ το πεδίο έρευνας, διότι δεν προσδιορίζεται ως χώρος πρασίνου (παρόλες τις πρόσφατες ενέργειες της αρχαιολογίας για την ανάδειξη του φυσικού οικοσυστήματος ως πόλος έλξης πέραν των αρχαιοτήτων), η πρόσβαση ως αρχαιολογικός χώρος είναι ελεγχόμενη και το ιδεολογικό του φορτίο δεν άπτεται των ερευνητικών θεμάτων της εργασίας.

⁸⁷ Αίσωπος, “Στοιχεία του σύγχρονου αττικού τοπίου,” 163.

Χάρτης 1. Ο χάρτης του αττικού λεκανοπεδίου με τις χωρικές σχέσεις των περιαστικών και αστικών ορεινών του όγκων. Οι «ματιές» των λόφων Φιλοθέης και Λιβάδι των Θεών δεν συναντούν τους λόφους του ιστορικού κέντρου, καθώς διακόπτονται από το λόφο του Αττικού Άλσους.

Η Ακρόπολη καθίσταται ως κέντρο και οπτικό σημείο αναφοράς των υπόλοιπων λόφων, μια ετεροτοπία⁸⁸ «εκτός» της πόλης. Η Αθήνα ως ιστορικά «επτάλοφη» πόλη, όπως αντίστοιχα η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη, χαρακτηρίζεται από τους λόφους της οι οποίοι ενισχύουν την αναγνωρισιμότητα της αστικής της εικόνας. Η αναγνωρισιμότητα των

⁸⁸ Πηγή Λεοντή, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την Πατρίδα* (Αθήνα: Scripta, 1998), 88.

λόφων, πέραν της χαρακτηριστικής γεωλογικής τους μορφής (π.χ. ο Λυκαβηττός ως κώνος από νότο), επιτυγχάνεται εξίσου μέσω της επιστέγασής τους από σημαντικά τοπόσημα, ναούς ή μνημεία (Ακρόπολη - Παρθενώνας, Λυκαβηττός - Άγιος Γεώργιος, λόφος Φιλοπάππου - ομώνυμο μνημείο), σε αντίθεση με τα Τουρκοβούνια, τα οποία δεν επιστεγάζονται, ούτε ατενίζουν την Ακρόπολη αφού χωροθετούνται εκτός της σφαίρας του ιστορικού κέντρου, αλλά το μόνο και ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι οι βραχώδεις όγκοι στο Λιβιάδι των Θεών, με τα παιχνιδίσματα του λυκόφωτος και του λυκαυγούς στις ανάγλυφες όψεις τους.

Η χωροθέτηση του Λυκαβηττού στο ιστορικό κέντρο, ως ένας από τους όγκους της ιστορικής λοφογραφίας της πόλης (μαζί με Αρδηττό, Φιλοπάππου και Στρέφη), αποτελεί «κύριο τόπο πανοραμικής αναγνώρισης της Αθήνας»,⁸⁹ προσφέροντας επόπτευση και κατόπτευση προς αυτή. Ο Λυκαβηττός⁹⁰ είναι ο ψηλότερος των λόφων του αστικού κέντρου και ο περισσότερο ορατός στο οπτικό πεδίο των περιπατητών, από πολλά σημεία θέασης εντός της πόλης. Ενδιαφέρουσα αποτελεί η παρατήρηση του Παγώνη στο *Πρόγραμμα Λυκαβηττός*,⁹¹ που προσομοιάζει το λόφο με τους αντίστοιχους ουρανοξύστες - τοπόσημα κατόπτευσης των μητροπόλεων ανά τον κόσμο. Έτσι, η Αθήνα που δεν μπορεί να αποκτήσει ουρανοξύστη στο ιστορικό της κέντρο, λόγω του συντελεστή που θέτει η Ακρόπολη, διαθέτει ήδη το αντίστοιχό της «μάτι», έναν πράσινο, δημοκρατικό και προσβάσιμο λόφο.⁹²

⁸⁹ Μαρία Καλτσά, “Λυκαβηττός: Προσεγγίζοντας τις προκλήσεις, υφαίνοντας ένα σύγχρονο όραμα. Το ιστορικό και μια σύντομη περιγραφή του «Προγράμματος Λυκαβηττός»,” στο *Πρόγραμμα Λυκαβηττός: Το παρόν και το μέλλον του αστικού δάσους της Αθήνας*, σσ.19-23 (Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, 2019), 19. Ανακτήθηκε 20/9/2024 από [Πρόγραμμα Λυκαβηττός – Resilient Athens \(wordpress.com\)](#)

⁹⁰ Οι χρήσεις που του αποδίδονται αφορούν την ανάβαση για την απόλαυση της θέας, το θέατρο του Τάκη Ζενέτου, το ξωκλήσι του Αγίου Γεωργίου, περιπατητικές διαδρομές, εστίαση, τελεφερίκ, κ.α.

⁹¹ Πρόκειται για διεπιστημονική μελέτη του 2018, που στοχεύει στην προστασία και ανάδειξη του περιβαλλοντικού και πολιτιστικού αποθέματος του λόφου, με δράσεις όπως θεματικά μονοπάτια, χώροι ανάπαυσης και αναστοχασμού, βελτίωση των ήδη υφιστάμενων υποδομών (χώρος στάθμευσης, καφέ, διαδρομές), ώστε ο λόφος να καταστεί υπερτοπικός πόλος έλξης τόσο για την τοπική κοινωνία όσο και για τους ξένους επισκέπτες της χώρας. Ωστόσο, το *Πρόγραμμα* μέσα από την εξονυχιστική μελέτη για την ανάδειξη κάθε κρυφού πλούτου του λόφου και την αξιοποίησή του ως τουριστικό προϊόν, μήπως αποσκοπεί στη μουσείοποίηση του λόφου; βλ. [Πρόγραμμα Λυκαβηττός – Resilient Athens](#)

⁹² Θάνος Παγώνης, “Ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης του Λυκαβηττού με την πόλη της Αθήνας ως εγχείρημα στρατηγικού οραματισμού,” στο *Πρόγραμμα Λυκαβηττός: Το παρόν και το μέλλον του αστικού δάσους της Αθήνας*, σσ. 73-9 (Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, 2019), 132. Ανακτήθηκε 20/9/2024 από [Πρόγραμμα Λυκαβηττός – Resilient Athens \(wordpress.com\)](#)

Ο λόφος του Φιλοπάππου δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός δίχως την επέμβαση του Δημήτρη Πικιώνη, κατά τη δεκαετία του '50. Η διαμόρφωση του Φιλοπάππου και του χώρου πέριξ της Ακρόπολης θεωρείται το αντίπαλο δέος οποιασδήποτε διαμόρφωσης επιχειρείται σήμερα στους αττικούς λόφους.⁹³ Τα μονοπάτια του Πικιώνη, για τα οποία διάλεγε ο ίδιος και συνέθετε τις ψηφίδες τους, αποτελούν σύμβολα συνένωσης της αρχαίας, βυζαντινής, λαϊκής και νεώτερης πολιτισμικής κληρονομιάς της χώρας, δημιουργώντας πορείες ανάβασης με ιστορικό και συμβολικό περιεχόμενο και σε οπτική σχέση με την Ακρόπολη. Οι πλακοστρώσεις του ανακαλούν μορφές από τη μοντέρνα τέχνη του collage και τη βυζαντινή παράδοση του ψηφιδωτού.⁹⁴ Ο Πικιώνης τοποθετεί στις συνθέσεις του μάρμαρα, κεραμικά και πέτρες σε συνδυασμό με οπλισμένο σκυρόδεμα, αναδημιουργώντας από αυτά τα υλικά νέες μορφές που άλλοτε συνέθεταν κτιριακές μορφές από την εκάστοτε ιστορική περίοδο. Η ανάβαση στο λόφο Φιλοπάππου επιτρέπει τη θέαση τόσο της Ακρόπολης, όσο και της θάλασσας του Σαρωνικού κόλπου, μια σύζευξη που καταφέρει το ανθρώπινο σώμα ως διαμεσολαβητής των χωρικών σχέσεων, μόνο πάνω σε αυτόν το λόφο.

Από τις δύο παραπάνω επεμβάσεις - η μία πραγματοποιημένη, η άλλη ως πρόταση - διαφαίνεται και η διαφορετική αντιμετώπιση του τοπίου. Ο δημόσιος λόγος για την περιβαλλοντική ανθεκτικότητα που προτείνει το *Πρόγραμμα Λυκαβηττός*, δεν ήταν αναπτυγμένος τη δεκαετία εκτέλεσης της επέμβασης του Φιλοπάππου. Στην τρέχουσα εποχή της τουριστικής και τεχνοκρατικής πρόσληψης των τοπίων, η «πικιώνεια» ματιά προβάλλει σθεναρή αντίσταση, αντιπροτείνοντας μια ποιητικά και συμβολικά νοηματοδοτημένη «κατοίκηση» του λόφου.

Η ανάβαση στους αττικούς λόφους λοιπόν, μπορεί να ιδωθεί ως ετεροτοπία και ετεροχρονία, καθώς αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα της πόλης, ταυτόχρονα όμως αποκόπτονται από αυτή, αφού η ανάβασή τους ερμηνεύεται και ως φυγή «εκτός» της αστικής καθημερινότητας, ωσάν ετεροτοπία και ετεροχρονία. Σε μια προσπάθεια

⁹³ Σε επίσκεψη στο λόφο που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2024 κατά τις απογευματινές ώρες, παρατηρήθηκαν μεγάλες ροές επισκεπτών, εκ των οποίων οι περισσότεροι αποτελούσαν τουρίστες, είτε με ξεναγούς, είτε με εξατομικευμένη επίσκεψη. Στην πλειοψηφία τους οι επισκέπτες, παρόλο την κοπιώδη ανάβαση, έφταναν ως την κορυφή του λόφου με σκοπό να φωτογραφηθούν και να απολαύσουν το πανόραμα υπό το αττικό λυκόφως. Ωστόσο, παρατηρήθηκε ακόμα, πως η πλειοψηφία αγνοούσε τις συνθέσεις στα μονοπάτια του Πικιώνη, αλλά έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον - πραγματοποιώντας στάση - για το άνδριο που ατενίζει την Ακρόπολη.

⁹⁴ Argyro Loukaki, "Whose genius loci?: Contrasting interpretations of the "Sacred Rock of the Athenian Acropolis,"" *Annals of the Association of American Geographers*, 87 (2), σσ. 306-329 (Routledge, 1997), 322. Ανακτήθηκε 8/10/2024 από [Whose Genius Loci? Contrasting Interpretations of the Sacred Rock of the Athenian Acropolis | argyro loukaki - Academia.edu](#)

αναγνώρισης της εγγύτητας των λόφων προς την πόλη, ο Λυκαβηττός είναι η θέση και θέαση «πάνω» από την πόλη με οπτική σκόπευση προς νότο, στο λόφο του Φιλοπάππου το σώμα βρίσκεται «εντός» της πόλης με διάχυτη θέαση, ενώ ο συμβολικά φορτισμένος λόφος της Ακρόπολης «εκτός» της πόλης, με αποσπασματικές θεάσεις προς αυτή.

Κεφάλαιο 3: Η φαινομενολογική πρόσληψη του τόπου και η κιναισθησία

3.1. Περί φαινομενολογίας του τόπου

Η φαινομενολογία είναι κλάδος της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας που εστιάζει στη βιωματική και πολυαισθητηριακή εμπειρία των ανθρώπων στους τόπους, με σκοπό την ερμηνεία του κόσμου των φαινομένων (υπαρκτός κόσμος) και σε αντιδιαστολή με την επιστημονική του πρόσληψη.⁹⁵ Πρόκειται δηλαδή για την ερμηνεία της ζωής των ανθρώπων στους τόπους, σύμφωνα με τις αντιληπτικές λειτουργίες του νου και των αισθήσεων (όραση, ακοή, αφή, όσφρηση, γεύση), ως ποιητική και υπαρξιακή θεώρηση του κόσμου.

Ο χώρος, όπως τον αντιλαμβάνεται η φαινομενολογία, δεν είναι αφηρημένος, ούτε «ομοιογενής ή κενός»,⁹⁶ αλλά απαρτίζεται από επιμέρους τόπους που οι άνθρωποι βιώνουν εμπειρικά και υπαρξιακά στην καθημερινότητά τους, προσδίδοντάς τους νοήματα.⁹⁷ Ο Merleau-Ponty, θεμελιωτής της φαινομενολογίας της αντίληψης, θέτει στο επίκεντρο της πρόσληψης του τόπου το ανθρώπινο σώμα,⁹⁸ το σώμα που κινείται, αισθάνεται και βιώνει, ως το «πρωτογενές ερευνητικό εργαλείο»⁹⁹ της βιωματικής σχέσης ανθρώπου και τόπου, μια σχέση αμοιβαιότητας όπου σώμα και τόπος συνδιαμορφώνονται. Το σώμα δεν προσλαμβάνει τους τόπους μόνο με τις καθιερωμένες αισθήσεις, αλλά και διά της αναπνοής, του πέλματος, της απτικότητας και της κιναισθησίας. Μέσω αυτών, τα στοιχεία «χώρος, μάζα, όγκος και βάθος» του τοπίου γίνονται αντιληπτά από το δρων σώμα.¹⁰⁰ Οι άνθρωποι ζουν στους τόπους που τους περιβάλλουν και ταυτόχρονα τους βιώνουν με όλες τις αισθήσεις και με όλο τους το σώμα, τελώντας έτσι υπό αμοιβαία σχέση και συνδιαλλαγή με τους τόπους.

⁹⁵ John Wylie, "Landscape and phenomenology," στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η εκδ., επιμ. Peter Howard, κ.α., σσ. 127-138 (Λονδίνο: Routledge, 2019), 127. Ανακτήθηκε 12/11/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

⁹⁶ Michel Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος (Αθήνα: Πλέθρον, 2012), 258.

⁹⁷ Tilley, "Χώρος, τόπος, τοπίο...", 225-26.

⁹⁸ Όπ. αν. στο Juhani Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος: Η Αρχιτεκτονική και οι Αισθήσεις*, μτφρ. Γιάννης Τουρνικιώτης και Παναγιώτης Τουρνικιώτης (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023), 66.

⁹⁹ Tilley και Cameron-Daum, *The Anthropology of Landscape...*, 5.

¹⁰⁰ Arnold Berleant, *Η Αισθητική του Περιβάλλοντος*, μτφρ. Μυρτώ Αντωνοπούλου (Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχαήλ, 2010), 30.

Η φαινομενολογία εντάσσεται στα φιλοσοφικά ρεύματα του 20ού αιώνα που μετέπλασαν την πρόσληψη της έννοιας του χώρου από υπερβατολογικό,¹⁰¹ σε βιωματικό και βιωμένο τόπο, ασκώντας κριτική στο έως τότε καθιερωμένο καρτεσιανό συγκεντρωτικό υποκείμενο.¹⁰² Οι απαρχές της είναι δύσκολο να εντοπιστούν, ωστόσο, για τον Wylie μπορεί να βρεθούν αναλογίες μεταξύ της αισθητικής θεωρίας της μοναχικότητας που εξέφρασε ο Ρομαντισμός του 18ου αιώνα, σε σχέση με την αναζήτηση της υποκειμενικής αντίληψης που πρεσβεύει η φαινομενολογία.¹⁰³ Εξού και η διυποκειμενικότητα που τη χαρακτηρίζει, αφού ο ίδιος τόπος μπορεί να επιδέχεται πολλαπλές και διαφορετικές μεταξύ τους ερμηνείες, ανάλογα την υποκειμενική πρόσληψη και τις πολιτισμικές καταβολές των ατόμων. Η στροφή όμως προς την υποκειμενική ενασχόληση με το τοπίο συντελείται τη δεκαετία του '70,¹⁰⁴ κατά την οποία ανακύπτουν και νέες εκφράσεις της τέχνης (performance art, land art, κ.α.). Συγκεκριμένα, η land art (τέχνη της γης ή «διευρυμένο πεδίο»),¹⁰⁵ ως μορφή ενασχόλησης και παραγωγής ευαισθητοποιημένου έργου σε αμοιβαιότητα με το τοπίο, αποτέλεσε πρόδρομη μορφή σύγχρονων καλλιτεχνικών πρακτικών, όπως η οικολογία της τέχνης και ο συμμετοχικός σχεδιασμός του τοπίου, ενώ συνέβαλε και στην άρση των ορίων μεταξύ τέχνης και αρχιτεκτονικής.

Σημαντικοί στοχαστές της φαινομενολογικής θεωρίας, κυρίως μεταπολεμικά και από τα πεδία της φιλοσοφίας, ανθρωπολογίας, αρχαιολογίας και αρχιτεκτονικής, αποτελούν οι Husserl,¹⁰⁶ Heidegger, Merleau-Ponty, Sartre, Norberg-Schulz, Tilley, Ingold, κ.α.,¹⁰⁷ οι οποίοι εξέτασαν το τοπίο ως ένα ολιστικό φαινόμενο,¹⁰⁸ στο οποίο συνδράμουν ταυτόχρονα το σώμα, οι αισθήσεις, η κίνηση, ο νους και η μνήμη. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην κίνηση ή κιναισθητική αντίληψη, δίχως την οποία η φαινομενολογική ερμηνεία δεν καθίσταται

¹⁰¹ Γεωργία Αποστολοπούλου, «Η αισθητική του περιβάλλοντος ως αισθητική του χώρου του ανθρώπου. Η συμβολή του Άρνολντ Μπερλίντ», στο Berleant Arnold, *Η Αισθητική του Περιβάλλοντος* (Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχαήλ, 2010), 336.

¹⁰² Γιώργος Ξηροπαΐδης, Εισαγωγή στο *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, από Martin Heidegger, μτφρ. Γιώργος Ξηροπαΐδης (Αθήνα: Πλέθρον, 2008), 10-11.

¹⁰³ Wylie, «Landscape and phenomenology», 129.

¹⁰⁴ Kati Lindström, κ.α., «Landscape semiotics», στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η εκδ., επιμ. Peter Howard, κ.α., σσ. 74-90 (Λονδίνο: Routledge, 2019), 78. Ανακτήθηκε 12/10/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

¹⁰⁵ Όρος που εισήγαγε η Rosalind Krauss, όπ. αν. στο Τζιρτζιλάκης, «Το εδαφικό εργαστήριο...», 54. Ο Τζιρτζιλάκης προσφέρει εδώ έναν αρκετά διαφωτιστικό ορισμό της land art/ διευρυμένου πεδίου: «διασταυρώσεις ανάμεσα στην αρχιτεκτονική, το έδαφος και το τοπίο, όπως και ανάμεσα στον παρατηρητή και το περιβάλλον», βλ. στο ίδιο, 55.

¹⁰⁶ Θεωρείται ευρέως ο «πατέρας» της φαινομενολογίας.

¹⁰⁷ όπως Wylie, Tuan, Abram, Relph, Seamon.

¹⁰⁸ Kati Lindström κ.α., «Landscape semiotics», 80.

δυνατή.¹⁰⁹ Η περιπλάνηση του σώματος σε έναν τόπο και όχι το στατικό σώμα και η στατική θέση παρατήρησης, ερμηνεύει βιωματικά τον κόσμο με τον βέλτιστο τρόπο.

Ο κλάδος της αρχιτεκτονικής είναι ιδιαίτερα προσφιλής προς τις φαινομενολογικές αναζητήσεις, καθώς τα ζητήματα του χώρου συνυφαίνονται με την αρμονική - αν όχι πάντα - ένταξη των κτισμάτων και την κατοίκηση στους τόπους. Από τους προαναφερθέντες στοχαστές, καταλυτική για τη φαινομενολογία του τόπου υπήρξε η συμβολή του Heidegger, παρόλες τις αμφισβητήσεις που έχει δεχθεί το έργο του. Το ποιητικό βλέπειν που ο Heidegger ανέπτυξε, συγκροτεί την ανθρώπινη ανάγκη υπαρξιακής νοηματοδότησης του κόσμου (Εικ. 21).¹¹⁰ Η εκ θεμελίων αυτή ανάγκη εκφράστηκε διά της «κατοίκησης», όχι με τη σημασία της διαμονής σε ένα κτίσμα, δηλαδή το «κτίζειν»,¹¹¹ αλλά ως τρόπος του «υπάρχειν» και «ποιείν» μέσα στον κόσμο, πάνω στη γη και κάτω από τον ουρανό σε αμοιβαία σχέση (Εικ. 22-25).¹¹² Για τον γερμανό φιλόσοφο, η έννοια του κατοικείν αποτελεί την αφετηρία του στοχασμού για την ανθρώπινη ύπαρξη επί της γης, στοχασμός που θα έπρεπε να τροφοδοτεί και να καταλήγει στο κτίζειν.¹¹³ Η μυθοποιητική και υπαρξιακή αυτή σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο, όπως την ανέπτυξε ο Heidegger, αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της φαινομενολογικής προσέγγισης του τόπου, έχοντας επηρεάσει μελλοντικές τάσεις.

Στο χώρο της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής, η φαινομενολογία τροφοδοτεί τον κριτικό τοπικισμό,¹¹⁴ ο οποίος αμφισβητεί τις επιταγές του ορθολογικού μοντερνισμού και εστιάζει στις χωρικές ιδιαιτερότητες του εκάστοτε τόπου,¹¹⁵ (κλίμα, φως, εντοπιότητα, παράδοση, ιστορικότητα, μύθος και πνεύμα του τόπου), ανασύροντας την *a-priori* ουσία των τόπων που προϋπάρχει της αρχιτεκτονικής. Στην Ελλάδα, ο Δημήτρης Πικιώνης και οι Σουζάνα

¹⁰⁹ Μωρίς Μερλώ-Ποντύ, *Φαινομενολογία της Αντίληψης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη (Αθήνα: Νήσος, 2016), 401.

¹¹⁰ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 26.

¹¹¹ Martin Heidegger, «...Ποιητικά Κατοικεί ο Άνθρωπος...», μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου (Αθήνα: Πλέθρον, 2009), 53.

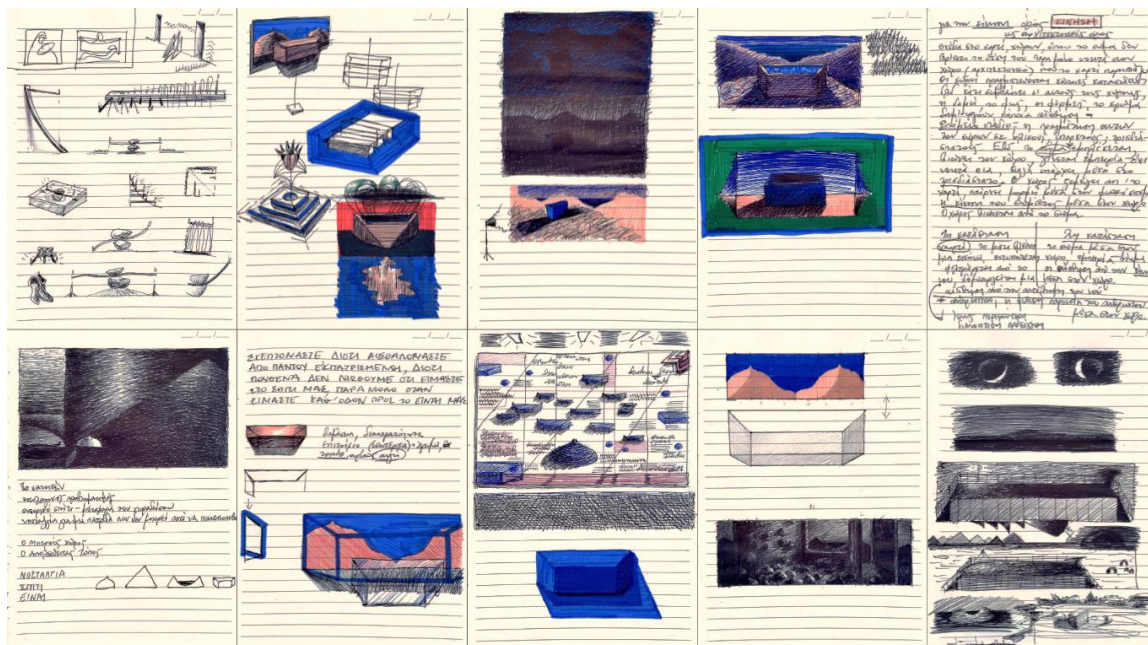
¹¹² Heidegger, «...Ποιητικά Κατοικεί ο Άνθρωπος...», 43.

¹¹³ Martin Heidegger, *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, μτφρ. Γιώργος Ξηροπαΐδης (Αθήνα: Πλέθρον, 2008), 25-33.

¹¹⁴ Με εκφραστές όπως: Frampton, Norberg-Schulz, Lefavre, Τζώνης, Team X, Pallasmaa, κ.α., βλ. Δήμητρα Ν. Χατζησάββα (2009), 95.

¹¹⁵ Δήμητρα Ν. Χατζησάββα, *Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: Σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα* [Διδακτορική Διατριβή] (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2009), 81, 101, 104. Ανακτήθηκε 18/11/2024 από [Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές - IKEE / Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Βιβλιοθήκη](#)

και Δημήτρης Αντωνάκης εργάστηκαν στην αναζήτηση της υπαρξιακής διάστασης του τόπου και στην αμοιβαία συσχέτιση της αρχιτεκτονικής με το ελληνικό τοπίο.

Εικόνα 21. Σχέδια και σημειώσεις επί του Heidegger και φαινομενολογικής «κατοίκησης» στο τοπίο της Λαγκάδας (2018). Στυλό και μαρκαδόροι σε χαρτί.

Στο χώρο της τέχνης, κάθε έκφρασή της συνιστά φαινομενολογικές ερμηνείες του κόσμου και των πραγμάτων από διαφορετικά υποκείμενα. Τα ίδια πράγματα ή το ίδιο τοπίο ερμηνεύονται διυποκειμενικά, συνθέτοντας μια πολυφωνία αντιλήψεων. Στο παράδειγμα του τοπίου, η land art έχει την τάση να συγκεράζει το έργο καθεαυτό με το βίωμα,¹¹⁶ καθώς έργο και τοπίο τελούν υπό αλληλεπίδραση. Στις πιο σύγχρονες τάσεις, η ενασχόληση με το τοπίο έχει παράξει συμμετοχικό και συναισθητικό έργο, τόσο φυσικό όσο και ψηφιακό.

Η φαινομενολογία του τόπου αντιτίθεται στην τεχνολογική και ορθολογική ματιά του κόσμου, αφού προτάσσει το βίωμα ως τρόπο αντίληψης του τόπου. Η υπαρξιακή της διάσταση αναζητεί την ουσία του τόπου, τη γεφύρωση ανάμεσα στον υλικό κόσμο και τις ιδεαλιστικές του ερμηνείες,¹¹⁷ μέσω της βιωματικής και εμπειρικής προσέγγισης του ανθρώπινου σώματος εν τω γίγνεσθαι. Η συναίρεση σώματος και τόπου, λοιπόν, συνθέτουν

¹¹⁶ Pallasmaa, *Ta Μάτια του Δέρματος...*, 60.

¹¹⁷ Magnus Ljunge, "Beyond 'the phenomenological walk': Perspectives on the experience of images," *Norwegian Archaeological Review*, 46 (2), σσ. 139-58 (Taylor & Francis, 2013), 3. Ανακτήθηκε 25/11/2024 από [Beyond 'the Phenomenological Walk': Perspectives on the Experience of Images: Norwegian Archaeological Review: Vol 46, No 2](#)

τη φαινομενολογική πρόσληψη του τοπίου, ένα πολύτιμο εργαλείο ανάγνωσης και σχεδιασμού που σήμερα τείνει ολοένα και περισσότερο να απολεσθεί από τη μονότονη αισθητική θεώρηση της εποχής που διανύουμε.

Εικόνα 22. Η θεά του ουρανού Νουτ και ο θεός της γης Γκεμπ, στην αρχαία αιγυπτιακή κοσμοαντίληψη. Λεπτομέρεια από το *Funerary Papyrus of Tameni* (1069-525 π.Χ.). Βρετανικό Μουσείο, Αγγλία.

Εικόνα 23. Ο «ανέστιος» Andrei στη *Νοσταλγία* (1983), του Andrei Tarkovsky.

Εικόνα 24. *The Dome* (2015), της Αιμιλίας Λιόντου. ΑΣΚΤ.

Εικόνα 25. *The Renowned Orders of the Night* (1997), του Anselm Kiefer. Guggenheim Bilbao, Ισπανία.

3.2. Το «genius loci» και άλλες φαινομενολογικές έννοιες

Μια φαινομενολογική έννοια ρωμαϊκής καταγωγής αποτελεί το «genius loci» (πνεύμα του τόπου), όπου το genius (δαιμόνιο), χαρακτηρίζει μοναδικά έναν τόπο¹¹⁸ και ανιχνεύονται σε τοποθεσίες που ανέδυσαν μια ιδιαίτερη αίσθηση ιερότητας, με σκοπό την αρχιτεκτονική σύνθεση.¹¹⁹ Οι αρχαίες κοινωνίες ζούσαν σε αμοιβαιότητα με τον χαρακτήρα του τόπου και του προσέδιδαν ιδιότητες ανθρωπομορφικών θεών, όπως για παράδειγμα οι κορυφές των βουνών που ανέκαθεν εξέφραζαν την τάση προς τον ουρανό, αποδόθηκαν ως κατοικία του υψίστου των θεών, του Διός, με το καιρικό φαινόμενο του κεραυνού ως ηθικό σύμβολο. Αντίστοιχα, ο αθέατος Κάτω Κόσμος κατέλαβε την εξίσου αθέατη περιοχή κάτω από τη γη, συμπληρώνοντας την τριμερή αρχαία κοσμολογία μεταξύ του χώρου των νεκρών, θνητών και θεών. Περαιτέρω, στο αρχαιοελληνικό κοσμολογικό σύμπαν, οι ποικίλες γεωλογικές μορφές του ελληνικού τοπίου ενέπνευσαν τη φανέρωση περισσότερων θεοτήτων.¹²⁰ Οι Ρωμαίοι νοσηματοδοτούσαν μέσω του genius loci κάθε φυσική ή τεχνητή τοποθεσία (βουνά, ποτάμια, δρόμοι, ναοί, κ.α.), ενώ η Αναγέννηση «δανείστηκε» τις αρχαίες νοσηματοδοτήσεις αλλά υπό άλλο ένδυμα, όπως η μεταφορά αρχαίων θεοτήτων σε χριστιανικές.¹²¹

Η πνευματική και μυθοποιητική διάσταση του genius loci έχει ερμηνευτεί από τον Norberg-Schulz ως ο μοναδικός χαρακτήρας ενός τόπου¹²² και είναι ο τρόπος με τον οποίο γίνεται φανερή η γενική ατμόσφαιρά του, το «stimmung».¹²³ Για τον Simmel, το stimmung εκφράζει τον ψυχικό τόνο του τοπίου,¹²⁴ την «ενοποιητική διαμόρφωση όλων των μεμονωμένων στοιχείων του, ως ένα και το αυτό ενέργημα»,¹²⁵ αφού το τοπίο προϋποθέτει τη σύνθεση αποσπασματικών ενοτήτων της φύσης η οποία, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί μια ολότητα. Συνεπώς, η γενική ατμόσφαιρα και ο ψυχικός τόνος ως χωρικές ποιότητες, αφορούν την αίσθηση που ένας τόπος αναδύει στο υποκείμενο, αίσθηση που πλάθεται από τμηματικά χαρακτηριστικά του τόπου και καλεί το υποκείμενο να την ανασύρει, υποβάλλοντάς το σε υπαρξιακό στοχασμό και βιωματικό ζύμωμα. Ακόμα, βασική

¹¹⁸ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 22.

¹¹⁹ Argyro Loukaki, *The Geographical Unconscious* (Λονδίνο: Routledge, 2016), 52, 54-55. Ανακτήθηκε 24/11/2024 από [The Geographical Unconscious | Argyro Loukaki | Taylor & Francis eBook](#)

¹²⁰ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 35.

¹²¹ John Dixon Hunt, *Genius Loci. An Essay on the Meanings of Place* (Λονδίνο: Reaktion Books, 2022), 8, 12.

¹²² Σουζάνα Αντωνάκη, *Κατώφλια. 100 + 7 Χωρογραφήματα* (Αθήνα: Futura, 2010), 104.

¹²³ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 13, 17.

¹²⁴ Simmel, «Φιλοσοφία του τοπίου», 25.

¹²⁵ Simmel, *Περιπλάνηση Στη Νεωτερικότητα...*, 191.

παράμετρος για τη σύλληψη του *genius loci* είναι οι έννοιες του χρόνου και του φωτός, οι καιρικές και κλιματολογικές συνθήκες που επηρεάζουν και διαμορφώνουν εξίσου τον εκάστοτε τόπο.¹²⁶

Σύμφωνα με τη Διακήρυξη του Κεμπέκ (Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place), από τη σκοπιά της πολιτισμικής κληρονομιάς, το *genius loci* διαμορφώνεται από υλικά και άυλα στοιχεία και αποτελεί μια ρευστή και υπό συνεχή μεταβολή έννοια, ανάλογα τα ιστορικά γεγονότα και τη συλλογική μνήμη των εκάστοτε κοινωνιών.¹²⁷ Η άυλη υπόσταση του χαρακτήρα του τόπου, αν και ενυπάρχει σε κάθε τοπίο, φανερώνεται ή αποκρύπτεται σε διαφορετικό βαθμό, ενώ μεταβάλλεται ανάλογα την ανθρώπινη επέμβαση και τις ιστορικές και πολιτισμικές συγκυρίες, συνθέτοντας είτε μοναδικά είτε καθημερινά τοπία (Εικ. 26 & 27). Περαιτέρω, η υπαρξιακή διάσταση του όρου προσδίδει τόσο την ταυτότητα του τόπου, όσο και την ταυτότητα των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτούς.¹²⁸ Το πνεύμα του τόπου, λοιπόν, καθορίζεται από τη συναίρεση των φυσικών, πολιτισμικών, ιστορικών, κοινωνικών και υποκειμενικών παραγόντων, υπό συνεχή εξέλιξη και νοηματοδότηση.

Το «όριο», εξίσου φαινομενολογική έννοια, όπως και το «κατώφλι», αποτελούν διακριτά μέρη της χωρικής σύνθεσης και αντίληψης. Ως συστατικά του χώρου, το όριο έχει την ιδιότητα να περικλείει, ενώ το κατώφλι ή άνοιγμα συνδέει τους χώρους που το όριο διασπά.¹²⁹ Η σχέση του εντός - εκτός και του Εγώ - Άλλου που τα όρια δηλώνουν, βασίζεται στο βαθμό γειννίας και εγγύτητας των χώρων που τέμνουν.¹³⁰ Σε μεγαλύτερο βαθμό συσχέτισης των ορίων και κατωφλίων, αυτά έχουν την τάση μέσω του πορώδους χαρακτήρα τους να λειτουργούν ταυτόχρονα ως διαπερατά χωρίσματα και συνδέσεις, όπως αναφέρει ο

¹²⁶ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 17. Για παράδειγμα, στο πεδίο της ζωγραφικής οι τοπιογραφίες μεταξύ Νότιας (Φλωρεντία) και Βόρειας (Βενετία) Ιταλίας του 16ου αιώνα ή ακόμα η αντίθεση του διαυγούς και ξηρού φωτός της Ιταλικής Αναγέννησης, συγκριτικά με την ατμοσφαιρική, ομιχλώδη και υγρή τοπιογραφία των Κάτω Χωρών, υποδεικνύουν τις διαφορετικές κλιματολογικές συνθήκες της εκάστοτε γεωγραφικής ζώνης και της επιρροής που άσκησαν στη ζωγραφική αποτύπωση.

¹²⁷ International Council on Monuments and Sites, "Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place," 16th General Assembly of ICOMOS: *Finding the Spirit of Place - Between the Tangible and the Intangible* (Québec, 4 Οκτωβρίου 2008). Ανακτήθηκε 14/11/2024 από [activity-646-2.pdf](#)

¹²⁸ Dixon Hunt, *Genius Loci. An Essay...*, 9.

¹²⁹ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 16.

¹³⁰ Ιουλία Στεφάνου και Ιωσήφ Στεφάνου, *Περιγραφή της Εικόνας της Πόλης. Τα περιγράμματα: Βασικά στοιχεία προσδιορισμού της φυσιογνωμίας των τόπων* (Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, 1999), 37.

Σταυρίδης για τη Νάπολη του Benjamin με τις πορώδεις διαπλέξεις των χώρων της,¹³¹ όπου τα όρια μεταξύ νέου με παλιού και ιδιωτικού με δημόσιου καταρρίπτονται.¹³²

Εικόνα 26. «Μοναδικό» genius loci στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών. Συναίρεση τοπίου και αρχιτεκτονικής υπό του ουρανού.

Εικόνα 27. «Καθημερινό» genius loci και πορώδη όρια στη Νάπολη του 1907-1914. Οι μπουγάδες και τα μπαλκόνια παρεισφρύουν στο δρόμο, αμβλύνοντας τα όρια μεταξύ ιδιωτικού - δημόσιου.

Τα κατώφλια λειτουργούν ως περάσματα από τον ένα χώρο στον άλλο.¹³³ Μια πόρτα ή ένα παράθυρο αποτελούν μεταβάσεις, εισόδους ή εξόδους προς άλλους χώρους, έτσι λειτουργούν εξίσου ως όρια αφού τέμνουν.¹³⁴ Τα όρια και κατώφλια, επομένως, μπορεί να τελούν υπό αμοιβαία σχέση. Τα όρια οργανώνουν τους χώρους σε επιμέρους τύπους, αυτός άλλωστε είναι και ο πρωταρχικός σκοπός τους. Το εν κινήσει σώμα είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται τα όρια και κατώφλια, τα οποία οργανώνουν κινήσεις, διελεύσεις, στάσεις

¹³¹ Σταυρίδης, *Κοινός Χώρος...*, 100.

¹³² Susanne Österlund-Pötzsch, "The ephemeral act of walking. Random reflections on moving in landscapes of memory (loss)," *Ethnologia Scandinavica*, 41, σσ. 111-128 (2011), 119. Ανακτήθηκε 23/12/2024 από [The ephemeral act of walking : random reflections on moving in landscapes of memory \(loss\) | Kansalliskirjasto - Arto | JYKDOK](#)

¹³³ François Penz, *Cinematic Aided Design. An Everyday Life Approach to Architecture* (Λονδίνο: Routledge, 2017), 166. Ανακτήθηκε 9/1/2025 από [Cinematic Aided Design | An Everyday Life Approach to Architecture | F](#)

¹³⁴ Αντωνακάκη, *Κατώφλια...*, 231.

ή και απαγορεύσεις, με συνεχή ή διακοπτόμενη ροή, εναλλασσόμενο ρυθμό ή κλιμακούμενη ένταση.

Μπορεί όμως να γίνεται λόγος σήμερα για *genius loci* ή αποτελεί αναχρονισμό; Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι ο χαρακτήρας ενός τόπου είναι αποτέλεσμα συναισθηματικής και ιδεολογικής διεργασίας, σε συνδυασμό με τις αισθήσεις και τα στοιχεία του τόπου, ενώ αποτελεί μια πολύπτυχη και ρευστή διαδικασία,¹³⁵ συνυφασμένη με την ποιητική ματιά και ερμηνεία του κόσμου. Το *genius loci* ερμηνεύει πολυδιάστατα τους τόπους, ωσάν μια στρωματογραφία νοημάτων που καλεί συνεχώς τα υποκείμενα να ανασύρουν και να επικαλύπτουν τις ορατές και αόρατες εγγραφές στο τοπίο. Η σύλληψή του είναι διυποκειμενική και αφορά μια υπαρξιακή διαδικασία αναστοχασμού και πολιτισμικής ζύμωσης που καλείται στη σύγχρονη εποχή να αντισταθμίσει μια ολοένα αυξανόμενη αρχιτεκτονική τυποποίηση και οικονομική εκμετάλλευση τρομακτικά μη νοηματοδοτημένων τοπίων.

3.3. Κιναισθησία: Η πολυαισθητηριακή εμπειρία

Η φαινομενολογική προσέγγιση ενός τόπου επιτυγχάνεται διά της συνέργειας όλων των αισθήσεων και του σώματος εν κινήσει. Παρότι οι αισθήσεις επενεργούν στο σύνολό τους κατά τη βιωματική εμπειρία, η δυναμική τους στην ανθρώπινη συνείδηση διαφέρει. Η όραση, η βασίλισσα των αισθήσεων, κατέχει τον πρωτεύοντα ρόλο σε σύγκριση για παράδειγμα με τη γεύση ως προς την αντίληψη και ερμηνεία του τοπίου. Τις αισθήσεις ενεργοποιεί η κίνηση, το περπάτημα, αυτή η φυσική και εγγενής διαδικασία που είναι καθοριστική για την επίτευξη της εμπειρίας του τόπου.

Ήδη από την αρχαιότητα, η όραση πρυτάνευε μεταξύ των αισθήσεων καθώς οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι της απέδιδαν εξέχουσα σημασία ως εργαλείο επίτευξης της γνώσης και της αλήθειας.¹³⁶ Οι πανοραμικές θεάσεις στα ομηρικά έπη συνιστούν μερικές από τις

¹³⁵ Αρχοντούλα Βασιλαρά, “Το οσμητικό τοπίο,” στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο*, Τόμος Β [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμ. Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Α. Τσαλικίδης, σσ. 178-183 (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ και Εκδόσεις Ζήτη, 2006), 178.

¹³⁶ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 30. Περαιτέρω, η ελληνική κλασική αρχαιότητα είναι ένας πολιτισμός του ματιού, της όρασης, από την αρχιτεκτονική σκηνοθεσία του χώρου, έως την αισθητική θεωρία της γλυπτικής του Ωραίου.

πρώτες αναπαραστάσεις του κόσμου και από την σκοπιά του πουλιού (bird's eye view),¹³⁷ σαν μια πρώιμη μορφή χαρτογράφησης. Στην ηγεμονία της όρασης βασίστηκε μετέπειτα ο δυτικός πολιτισμός με την οφθαλμοκεντρική θέαση του κόσμου που ζυμώθηκε από την Αναγέννηση, μια πολιτισμική παρακαταθήκη που κληροδοτείται έως σήμερα.¹³⁸ Με άλλα λόγια, η πρωτοκαθεδρία της όρασης συνυφαίνεται με τη διάσπαση του ανθρώπου από τη φύση, την αντικειμενοποίησή της από το κυρίαρχο υποκείμενο, το Εγώ,¹³⁹ μια επιβολή που βρίσκει αντίκτυπο σήμερα στην πάσης φύσεως εκμετάλλευση της γης. Τα νέα μέσα μετακίνησης και αναπαράστασης που εφηύρε η νεωτερικότητα του 19^{ου} αιώνα (τρένο, φωτογραφία, κινηματογράφος), επέφεραν νέους τρόπους και θέσεις θέασης του τοπίου, τρόποι που μεταβάλλονται συνεχώς από τις πιο πρόσφατες τεχνολογικές εξελίξεις των τελευταίων ετών (VR, AR και AI).¹⁴⁰

Εικόνα 28. *Veduta Architettonica Ideale* (1490-1500), αποδίδεται στον Francesco di Giorgio Martini. Gemäldegalerie, Βερολίνο.

Εικόνα 29. Εικονική και αισθητηριακή ρήξη στο *BugSim (Pheromone Spa)* (2022), του Theo Triantafyllidis. Kunstmuseum M., Almere.

Ωστόσο, η δυναμική του βλέμματος δεν εδράζεται μόνο σε ιστορικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, καθώς η όραση είναι η δυνατότερη των αισθήσεων από φυσιολογικής και αντιληπτικής σκοπιάς, γεγονός που οδήγησε στην καταστολή και αποδυνάμωση των υπόλοιπων αισθήσεων.¹⁴¹ Το βλέμμα λοιπόν, είναι συνυφασμένο με την ανάδυση του δυτικού τοπίου, ενώ πέραν του ρόλου της κυριαρχίας επί της φύσης, αφορά την απόλαυση της θέας και τέρψη που προσφέρει η πανοραμική ματιά, η οποία γεννεαλογείται στη

¹³⁷ Γιάννης Πεπονής, *Χωρογραφίες. Ο Αρχιτεκτονικός Σχηματισμός του Νοήματος* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003), 18-19.

¹³⁸ Μισέλ Ντε Σερτώ, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη (Αθήνα: Σμίλη, 2010), 245, Pallasmaa, *Τα Μάτια Του Δέρματος...*, 31, 50 και Λουκάκη, *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία...*, 68.

¹³⁹ Ritter, “Το τοπίο: Η λειτουργία του αισθητικού...,” 86-87.

¹⁴⁰ βλ. Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 38, για τον ρόλο που εικάζει ότι θα διαδραματίσουν οι νέες τεχνολογίες προς μια συναισθητική ματιά.

¹⁴¹ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 65.

νεωτερικότητα που γέννησε τη ζωγραφική πανοράματος και τη flânerie.¹⁴² Ο αμεσότερος τρόπος μέχρι και σήμερα για να γίνει αντιληπτό ένα τοπίο ώστε να αναπαρασταθεί και περιγραφεί, επιτυγχάνεται διά της οράσεως, μια συνθήκη που συχνά η τέχνη επιχειρεί να άρει.

Πέρα από τη δυναμική της όρασης κι ενώ οι υπόλοιπες αισθήσεις συμβάλλουν στο σύνολό τους στη χωρική αντίληψη, η έλλειψη κάποιου κώδικα επικοινωνίας ή αντιληπτικών μέσων, τις καθιστά δύσκολο εγχείρημα για την ερμηνεία ή περιγραφή ενός τόπου. Ωστόσο, η πρόσληψη ενός τόπου μέσω του συνόλου των αισθήσεων συντελείται υποσείνηδητα και επικουρικά της πρόσληψης μέσω της όρασης, αφού το υποκείμενο μπορεί να μη συνειδητοποιεί εκ πρώτης την αναδυόμενη αίσθηση ενός ήχου ή μιας μυρωδιάς για παράδειγμα, εντούτοις, εγγράφεται στη συνολική του αντίληψη. Η απομόνωση κάποιας από τις αισθήσεις μπορεί να ενεργοποιεί και να φέρνει στην επιφάνεια κάποια άλλη, ενώ η παντελής έλλειψη μίας από αυτές γίνεται αμέσως αισθητή, όπως στο παράδειγμα της απουσίας ήχων σε ένα αστικό τοπίο.

Πιο συγκεκριμένα, τους ήχους αλλά και τις οσμές χαρακτηρίζει η συμμετοχικότητα, καθώς τα άτομα μπορούν να ακούν και να μυρίζουν ταυτόχρονα τους ίδιους ήχους και μυρωδιές (Εικ. 32), σε αντίθεση με την επιλεκτική και ατομική όραση που διασπά την ενότητα μεταξύ ατόμου και κόσμου.¹⁴³ Η άυλη υπόσταση της ακοής και των ήχων - για πολλούς η μουσική θεωρείται η ευγενέστερη των τεχνών - έχει τροφοδοτήσει την ενασχόληση σύγχρονων καλλιτεχνών με ηχοτοπία, ως εναλλακτικούς και συναισθητικούς τρόπους αντίληψης (Εικ. 30).¹⁴⁴ Αντίστοιχα, μια οσμή ή μια γεύση μπορεί να είναι ο κεντρικός άξονας γύρω από την ερμηνεία ενός τόπου, έναν αρχιτεκτονικό σχεδιασμό ή μια επιτέλεση.

Οι τόποι αναδύουν οσμές, παράγουν ήχους και η υλικότητά τους γίνεται αντιληπτή από την απτικότητα του σώματος. Ένας περίπατος στο δάσος, αναφέρει ο Pallasmaa, αποτελεί

¹⁴² Giuliana Bruno, *Atlas of Emotion. Journeys in Art, Architecture, and Film* (Νέα Υόρκη: Verso, 2002), 60. Ανακτήθηκε 3/12/2024 από doubleoperative.com/wp-content/uploads/2009/12/bruno-giuliana-atlas-of-emotion.

¹⁴³ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 44, Αρχοντούλα Βασιλαρά, “Το οσμητικό τοπίο και η χαρτογράφησή του,” στο *Χανιά: Ψυχογεωγραφικός Χαρτογραφικός Οδηγός της Παλιάς Πόλης*, επιμ. Ευφροσύνη Τσακίρη και Σωκράτης Γιαννούδης, σσ. 165-172 (Αθήνα: Τεχνόγραμμα, 2019), 167 και Tim Ingold, *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, dwelling and skill* (Λονδίνο: Routledge, 2000), 251. Ανακτήθηκε 19/11/2024 από [The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill](#)

¹⁴⁴ Για παράδειγμα στη σειρά *Earthscapes* (2024), της Anna Godzina, ο ήχος από τα κινητά γλυπτά - κουδούνια των προβάτων μεταφέρει την αίσθηση ενός αγροτικού τοπίου από τη γενέτειρά της Μολδαβία, βλ. [Anna Godzina - Z33](#)

χαρακτηριστικό παράδειγμα ενεργοποίησης των αισθήσεων.¹⁴⁵ Οι οσμές ανασύρουν αναμνήσεις, ενέχουν ευχαρίστηση ή δυσαρέσκεια και συνδέονται με τη γεύση.¹⁴⁶ Καθώς ένας γλωσσικός κώδικας περιγραφής των αισθήσεων απουσιάζει, το χρώμα ως οπτικό εργαλείο μπορεί να αντικαταστήσει τον εκλιπόντα αυτόν κώδικα, με σκοπό να αποδώσει για παράδειγμα οσμητικές κλιμακώσεις.¹⁴⁷ Οι εικόνες μπορούν να μαρτυρήσουν τους ήχους, τις γεύσεις ή τις οσμές των πραγμάτων που αναπαριστούν,¹⁴⁸ αρκεί το σώμα να γνωρίζει τη φύση των πραγμάτων αυτών, την απτικότητα της υφής τους και ούτω καθεξής (Εικ. 31). Τα ίδια τα πράγματα εφόσον οικεία στα άτομα, δηλώνουν την αισθητηριακή τους υπόσταση.

Ένα μόνο από τα ανεξάντλητα παραδείγματα πολυαισθητηριακής εμπειρίας στο τοπίο υπήρξε η εικαστική εγκατάσταση *The Theater of Disappearance* (2017), του αργεντινού καλλιτέχνη Adrián Villar Rojas, στο Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών (Εικ. 33).¹⁴⁹ Οι κολοκυθιές, καλαμιώνες και άλλα φυτά που καρποφόρησαν στην παραμελημένη έκταση του χώρου έως την παράδοση του έργου στο κοινό, διαμόρφωσαν έναν πολυαισθητηριακό κήπο όπου αναδείχθηκαν οσμές και ήχοι, η απτική αίσθηση της φυλλωσιάς, όπως συνέβαλαν και τα περιπατητικά μονοπάτια όπου το σώμα κινούνταν ελεύθερα μέσα στην εικαστική εγκατάσταση. Στο σύνολο, η αίσθηση που αποτύπωνε στο σώμα ήταν προσφιλής και ταυτόχρονα μυστηριακή κατά τις νυχτερινές ώρες επίσκεψης.

Οι αισθήσεις δρουν στο σύνολό τους για την επίτευξη της πολυαισθητηριακής εμπειρίας του τόπου, ακόμα και όταν κάποια από αυτές δεν γίνεται άμεσα αντιληπτή. Η ανάδειξη των αισθήσεων πέραν της όρασης, μπορεί να αποκαλύψει την κρυμμένη υπόσταση των πραγμάτων και των τόπων και να συμβάλλει με νέους τρόπους αντίληψης, όπως έχουν αποδείξει πολλαπλά η τέχνη και η αρχιτεκτονική.

¹⁴⁵ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 67.

¹⁴⁶ Βασιλαρά, “Το οσμητικό τοπίο και η χαρτογράφησης του,” 166-67.

¹⁴⁷ Βασιλαρά, “Το οσμητικό τοπίο,” 181.

¹⁴⁸ Σταύρος Σταυρίδης, *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο. Πως οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο* (Αθήνα: Κάλβος, 1999), 149.

¹⁴⁹ βλ. [ADRIAN VILLAR ROJAS | THE THEATER OF DISAPPEARANCE - NEON](#)

Εικόνα 30. Ηχοτοπίο από το *Earthscapes* (2024), της Anna Godzina. Z33, Hasselt.

Εικόνα 31. Η απτικότητα του βράχου στο *Τόπος 2* (2011), του Παντελή Χανδρή. Elika Gallery, Αθήνα.

Εικόνα 32. Ηχητικό και οσμητικό τοπίο στη Βαρβάκειο Αγορά της Αθήνας.

Εικόνα 33. Πολυαισθητηριακός κήπος στο *The Theater of Disappearance* (2017), του Adrián Villar Rojas. Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών.

3.4. Κιναισθησία: Η περιπατητική εμπειρία

Πριν την παρουσίαση του ενεργού ρόλου του περιπάτου κατά τη βιωματική εμπειρία του τόπου, οφείλεται να διατυπωθεί η σημασία του σώματος, ως το στοιχείο σύζευξης των αισθήσεων με την κίνηση. Το σώμα, αφενός φυσική και φθαρτή ύλη, αφετέρου δοχείο νοητικών και συναισθηματικών διεργασιών, για τον Merleau-Ponty είναι το ίδιο το Εγώ και όχι ένα αντικείμενο στο χώρο.¹⁵⁰ Το σώμα κινείται κατά βούληση, αισθάνεται ως δέκτης

¹⁵⁰ Μερλώ-Ποντύ, *Φαινομενολογία της Αντίληψης*, 181.

εξωτερικών ερεθισμάτων και δρα επιλεκτικά κατά την περιπατητική εμπειρία. Η σχέση του σώματος με το τοπίο είναι προ-αντικειμενική, καθώς το σώμα κατοικεί ανέκαθεν στο τοπίο, αλλά και το τοπίο μπορεί να κατοικεί «μέσα» στο σώμα ως τοποφιλική σχέση, εναπόκειται δηλαδή στις στοχαστικές διεργασίες νοηματοδότησης του τόπου από τα άτομα.¹⁵¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο, σώμα, αισθήσεις και κίνηση συνδέονται σε ένα αντιληπτικό και βιωματικό όλον, το υποκείμενο.

Το ενέργημα του «περπατώ» είναι μια εγγενώς φυσική και καθημερινή επιτέλεση, αλλά και πνευματική (προσκυνηματικές διαδρομές), στοχαστική (φιλοσοφικός περίπατος) και καλλιτεχνική (walking art).¹⁵² Η βιωματική προσέγγιση ενός τόπου επιτυγχάνεται μέσω της πολυαισθητηριακής και περιπατητικής εμπειρίας σε αλληλοσυσχέτιση, πλάθοντας χωρικές αφηγήσεις. Ο τόπος βιώνεται από το εν κινήσει σώμα και τη συνέργεια των αισθήσεων, όπως στα προαναφερθέντα παραδείγματα του δάσους και του κήπου, που αποτελούν χαρακτηριστικούς τόπους ανάδειξης των αισθήσεων. Κατά τη διαδικασία του περιπάτου και της αντίληψης του τοπίου, συντρέχουν πέρα από τις αισθήσεις και οι κλιματολογικές συνθήκες, όπως το φως, η θερμοκρασία και ο αέρας, αλλά και η μνήμη ως εργαλείο ανασύνθεσης του ήδη περπατημένου και βιωμένου τόπου.

Η κίνηση μέσα στο τοπίο κατά τον Πεπονή, χαρακτηρίζεται από τη «συνέχεια του περιπάτου και την ασυνέχεια της θέας».¹⁵³ Καθώς το σώμα εκτελεί μια πορεία και ταυτόχρονα το βλέμμα λαμβάνει αποσπασματικές θεάσεις, το υποκείμενο καλείται να εξισορροπήσει τις αντίρροπες αυτές δυνάμεις κίνησης και οπτικής. Το τοπίο γίνεται έτσι αντιληπτό και ως σωματοποιημένη εμπειρία, καθώς το περιπατητικό σώμα καλείται να ανταποκριθεί στη μορφολογία του εδάφους, στις κλιματικές συνθήκες και στο σύνολο των περιδιαβάσεων ενός τόπου.¹⁵⁴ Έτσι, η πανοραμική από την περιπατητική «ματιά» διαφοροποιούνται, αφού η πανοραμική θέαση αφορά την αποστασιοποιημένη αντίληψη των ματιών, ενώ η περιπατητική ματιά αφορά την απτική εξοικείωση του τοπίου και τη βιωματική του προσέγγιση από το σώμα.¹⁵⁵

¹⁵¹ Tilley και Cameron-Daum, *The Anthropology of Landscape...*, 7.

¹⁵² Ορίζεται η καλλιτεχνική πρακτική που σχετίζεται με την performance art και χρησιμοποιεί το περπάτημα ως μέσο, βλ. Walk-Listen-Create, "What is walking art?." Ανακτήθηκε 20/11/2024 από [What is walking art? – walk · listen · create](#)

¹⁵³ Πεπονή, *Χωρογραφίες...*, 19.

¹⁵⁴ Brook, "Aesthetic appreciation of landscape," 43-44.

¹⁵⁵ Πεπονή, *Χωρογραφίες...*, 19.

Η απτική αίσθηση δρα σε συνάρτηση με την όραση και την κίνηση όταν το σώμα κινείται σε έναν τόπο, αφού «το περπάτημα είναι το απτικό παραπλήρωμα της όρασης»,¹⁵⁶ όπως αναφέρει ο Πεπονής στην περιπατητική του εμπειρία στο όρος Κυλλήνη. Η απτικότητα του σώματος δεν αφορά μόνο την επαφή του πέλματος με τη γη ή το άγγιγμα επιφανειών, αλλά και τον τρόπο που το σώμα προσλαμβάνει τον περίγυρό του. Η αίσθηση της αφής με την όραση και το νου συνεργάζονται, καθώς η απτικότητα γνώριμων πραγμάτων που βρίσκονται σε απόσταση, ενεργοποιείται από την όραση σε συνέργεια με το νου, χωρίς να απαιτείται η αφή τους.¹⁵⁷

Βασικό συστατικό της περιπατητικής εμπειρίας αποτελεί και το μονοπάτι. Το μονοπάτι ως τεχνητή χάραξη πορείας μέσα στο τοπίο για τη διευκόλυνση της διόδευσης των περιπατητών, επιτρέπει την «αποκρυστάλλωση των εν δυνάμει απείρων τρόπων περιδιάβασης»,¹⁵⁸ αλλά και θέασης ενός τόπου. Τα μονοπάτια συγκροτούν τους πολλαπλούς τρόπους που ένα τοπίο περπατιέται και θεάται από τις συγκεκριμένες του θέσεις, ωστόσο, το άπειρο των επιλογών περιορίζεται από τις κλίσεις και τη μορφολογία του εδάφους.¹⁵⁹ Στον αντίποδα αυτής της «θεσμοθετημένης» κίνησης βρίσκεται η κατά βούληση παρέκκλιση του μονοπατιού, προς αναζήτηση νέων τρόπων περιδιάβασης και θέασης, όπου το έδαφος το επιτρέπει.¹⁶⁰ Οι περιπατητικές χαράξεις συμβάλλουν στη σκηνοθεσία του σώματος και του βλέμματος, προσδίδουν κατευθυνόμενη κίνηση και οπτική σκόπευση, οργανώνουν έτσι τις δυνητικές πορείες και στάσεις στο τοπίο. Ακόμα, τα μονοπάτια εκφράζουν διαφορετικές κινήσεις του σώματος: γραμμικές ή ελικοειδείς, ανοδικές ή κατηφορικές, απότομες ή ήπιες, ενώ προϋποθέτουν τις μεταβολές και την προσαρμογή του σώματος και της αναπνοής. Τέλος, μια μεταφορά των μονοπατιών, αλλά και του περπατήματος εν γένει, είναι αυτή της ανάγνωσής τους ως κείμενο ή της εκφοράς τους ως λόγος, ενέχουν δηλαδή επαναληψιμότητα, τη διόδευση ιδωμένη ως κείμενο και τη συλλογική μνήμη των ατόμων που εγγράφεται στις κινήσεις των μονοπατιών.¹⁶¹

Το 1935, ο Δημήτρης Πικιώνης ξεκινούσε τη *Συναισθηματική Τοπογραφία* αναφερόμενος στην υπαρξιακή διάσταση της «περπατησιάς». Ο άνθρωπος είναι πλασμένος να περπατά στο πολύπτυχο ανάγλυφο του εδάφους και να προσλαμβάνει τον κόσμο μέσω των

¹⁵⁶ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 187.

¹⁵⁷ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 69.

¹⁵⁸ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 28.

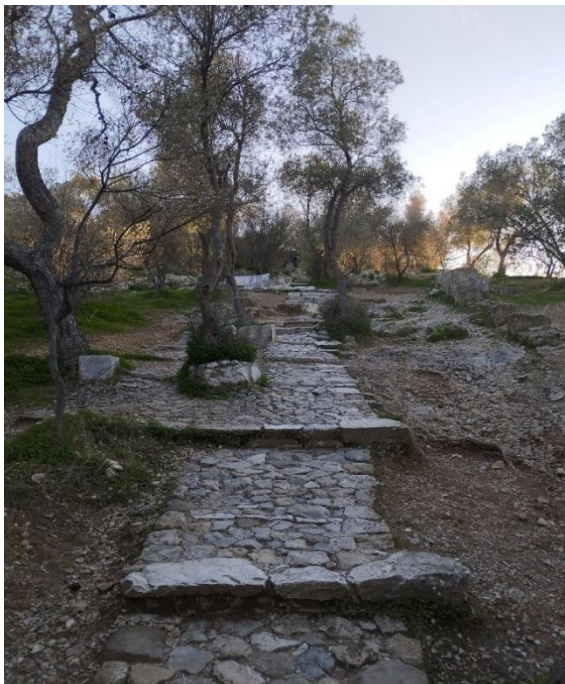
¹⁵⁹ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 170.

¹⁶⁰ Ντε Σερτώ, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική...*, 256.

¹⁶¹ βλ. Πεπονής (2003), Ντε Σερτώ (2010), Tilley (2012).

αισθήσεων. Στο σύνολο του «πικιώνειου» έργου, η επιστροφή στη γη αποτελεί επιστροφή στην αφετηρία της ύπαρξης, απ' όπου γονιμοποιούνται οι μορφές και τα σχήματα της ανθρώπινης σκέψης. Όπως αναφέρθηκε, ο Πικιώνης συνέλαβε ιστορικές και συμβολικές περιπατητικές χαράξεις στο τοπίο του λόφου Φιλοπάππου, μυθοποιώντας τη φυσική διαδικασία του περιπάτου (Εικ. 34).

Στον αντίποδα των απτών και υλικών μονοπατιών βρίσκεται η γραμμική χάραξη του σώματος του Richard Long, *A Line Made by Walking* (1967), τα ίχνη της οποίας δεν υπάρχουν πια, παρά μόνο μια φωτογραφική αποτύπωση (Εικ. 35).¹⁶² Το βίωμα του καλλιτέχνη παραμένει στη σφαίρα της μνήμης και της καταγραφής. Ο Long, ένας από τους θεμελιωτές της land art, καθιέρωσε με το έργο αυτό μια μεγάλη τομή στην περιπατητική επιτέλεση, εκφράσεις της οποίας εντοπίζουμε και στα εγχώρια εικαστικά (Εικ. 36 & 37).

Εικόνα 34. Μονοπάτι του Δημήτρη Πικιώνη στο λόφο του Φιλοπάππου (1954-58).

Εικόνα 35. Το αόρατο πια *A Line Made by Walking* (1967), του Richard Long. Wiltshire, Αγγλία.

¹⁶² Τα στοιχεία που κατά την McCourt συνιστούν το περπάτημα ως μορφή τέχνης είναι η χρησιμοποίησή του ως η καθεαυτή πρακτική, ως μέσο ή μεθοδολογία, η εμπειρία και τέλος, η καταγραφή του έργου, βλ. Carole McCourt, "Walking as art - What are the common criteria that represent the ontology of this artistic practice?," στο *Walking Bodies/ Walking Art - Walking Practices: The Book of Prespa 2019* [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμ. Yannis Ziogas και Geert Vermeire, σσ. 43-55 (WAC - Walk Listen Create, Πρέσπες, 1-7 Ιουλίου 2021), 54.

Εικόνα 36. Μυθοποίηση *Στα Δυτικά Βήματα της Ιεράς Οδού* (2009), της Αιμιλίας Μπουρίτη.

Εικόνα 37. Το συμμετοχικό *ΚΥΤΤΑΡΟ/ THE CELL* (2020), της Ελένης Κολλιοπούλου.

Η υπαρξιακή διάσταση της περιπατητικής εμπειρίας αποτελεί το εργαλείο «συνάντησης» με τον τόπο και της αισθητηριακής του πρόσληψης. Ένας τόπος που έχει περπατηθεί, έχει επομένως βιωθεί, «εξημερωθεί» και οικειοποιηθεί, κάτι που μπορεί να γίνει αντιληπτό μέσω μιας πανοραμικής θέασης και επόπτευσης του βιωμένου τόπου,¹⁶³ ενώ όταν ένα πανόραμα δεν είναι εφικτό, η χαρτογράφηση μπορεί να λειτουργήσει αντικαταστατικά. Έτσι, αναγνωρίζονται τα τοπόσημα που προηγουμένως είχαν συναντηθεί και το υποκείμενο συνθέτει τη συνολική εικόνα μέσω της βιωματικής εμπειρίας και της μνήμης. Το σώμα, η κίνηση και οι αισθήσεις συνεργούν ως ένα όλον στη βιωματική εμπειρία του τόπου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το τοπίο βιώνεται στο σύνολό του ως ενσαρκωμένη εμπειρία, με το σώμα να συνδέει την αισθητηριακή με την περιπατητική εμπειρία.¹⁶⁴

3.5. Πικιώνη ανάβασις

Τα Έργα *Ακροπόλεως* (1954-58), του Δημήτρη Πικιώνη, αφορούν τον εξωραϊσμό του χώρου πέριξ της Ακρόπολης, του λόφου Φιλοπάππου και του Αγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, με δίκτυο μονοπατιών και ήπιες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις. Πλάι στα μονοπάτια εντοπίζονται καθίσματα διάσπαρτα στο λόφο, αλλά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανασκαφών που αφέθηκαν επί τόπου (in situ), σαν να αναδύονται από τη γη.¹⁶⁵

¹⁶³ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 30.

¹⁶⁴ Tilley, "Χώρος, τόπος, τοπίο...", 224.

¹⁶⁵ Loukaki, "Whose genius loci?...", 324.

Η εργασία εστιάζει συγκεκριμένα στην περιπατητική εμπειρία και ανάβαση στο λόφο του Φιλοπάππου.

Οι επιρροές του Πικιώνη από τη γιαπωνέζικη αρχιτεκτονική και ιδεολογία κάνουν την εμφάνισή τους στα διάσπαρτα κατάλοιπα φύσης και αρχιτεκτονικής¹⁶⁶ και οι εικαστικές συνθέσεις στις πλακοστρώσεις ανακαλούν την τεχνική του κυβιστικού collage, γεγονός που κατά τον Ferlenga, η συνέργεια αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής είναι που επιτυγχάνει τη σπουδαιότητα αυτής της επέμβασης.¹⁶⁷ Ο Πικιώνης χαρίζει μια δεύτερη ζωή στα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, τα θραύσματα της αρχαίας, βυζαντινής, παραδοσιακής και νεότερης πολιτισμικής κληρονομιάς, που μπορούν να ιδωθούν και ως spolia,¹⁶⁸ υπό τη νέα τους χρήση ως ψηφίδες στα σχέδια των μονοπατιών.

Η ανάβαση ξεκινά από το μεγάλο κατώφλι στη Διονυσίου Αρεοπαγίτου, τον πλατύ και μνημειακό διάδρομο που λαμπυρίζει στο λυκόφως. Αποτελεί την κύρια περιπατητική χάραξη,¹⁶⁹ μια συνεχή και ελικοειδή πορεία ανάβασης, με μέτωπο κυρίως προς νότο και σταδιακή θέαση προς τη θάλασσα, ώσπου κορυφώνεται στο άνδηρο με τη θεατρική οπτική σκόπευση προς την Ακρόπολη. Επιμέρους και μικρότερης κλίμακας μονοπάτια παρεισφρύουν στον κεντρικό άξονα, που φέρουν τα προαναφερθέντα μοτίβα και σχέδια από πέτρες, μάρμαρα, κεραμικά, κ.α. Οι περιπατητικές αυτές χαράξεις οργανώνουν οπτικές φυγές προς την Ακρόπολη και την πόλη ή καταλήγουν στα «εμπόδια», όπως ανακαλεί η Σουζάνα Αντωνάκη από το βιωματικό μάθημα του δασκάλου της Πικιώνη, όπου σε συγκεκριμένα σημεία τοποθετήθηκαν καθίσματα, δέντρα και βράχια, ως εμπόδια στις οπτικές φυγές.¹⁷⁰

Το πέγμα του περιπατητή συναντά τα ανασυντιθεσμένα θραύσματα του ελληνικού πολιτισμού που διαμορφώνουν τα μονοπάτια του λόφου, τις αρχιτεκτονικές και ζωγραφικές χαράξεις που οργανώνουν με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο τις κινήσεις και θεάσεις. Η

¹⁶⁶ Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική Θεωρία και Πράξη (1830-1980) Σαν Αντανάκλαση των Ιδεολογικών Επιλογών της Νεοελληνικής Κουλτούρας* (Αθήνα: Μέλισσα, 1984), 295, 298. Ιδιαίτερα η περίκλειστη αίσθηση του περιπτέρου στον Άγιο Δημήτριο, με τις διαπλέξεις των ανοιχτών και στεγασμένων χώρων.

¹⁶⁷ Alberto Ferlenga, “Γόνιμη παρακαταθήκη,” στο *Συν-ηχήσεις με τον Δημήτρη Πικιώνη*, επιμ. Νίκος Σκουτέλης, σσ. 17-30 (Αθήνα: Πλέθρον, 2018), 26.

¹⁶⁸ Η τεχνική σύνθεσης της βυζαντινής τοιχοποιίας των ναών χρησιμοποιώντας αρχιτεκτονικά και γλυπτικά κατάλοιπα της αρχαιότητας.

¹⁶⁹ Μια «δίδυμη» χάραξη εξίσου περιστροφική και με «θηλιά» στην απόληξή της, σχεδίασε ο Πικιώνης για την ανάβαση στην Ακρόπολη, βλ. Αλέξης Παπαγεωργίου, “Έργα Ακροπόλεως,” στο *Δημήτρη Πικιώνη Έργα Ακροπόλεως*, επιμ. Αγνή Πικιώνη, σσ. 23-50 (Αθήνα: Ίνδικτος, 2001), 23.

¹⁷⁰ Αντωνάκη, *Κατώφλια...*, 33.

αίσθηση του πέλματος είναι τραχιά στην επαφή του με τα δομικά υλικά. Τα λαξεύματα και η αναγλυφότητά τους καλούν συνεχώς το βλέμμα προς τα κάτω, για την προσεκτική εναπόθεση του πατήματος, όπου εντοπίζονται οι συνθέσεις της «ελληνικότητας», τα διαχρονικά μοτίβα της ελληνικής παράδοσης (ήλιος, αγγείο, γεωμετρικά μοτίβα, κ.α.).¹⁷¹ Η δισδιάστατη εικονογράφηση με τα θραύσματα του ελληνικού πολιτισμού διατρέχει τα μονοπάτια, ωσάν μνημονικός και ιστορικός τάπητας (Εικ. 38-45).

Η φύτευση του λόφου αποτελούνταν από θάμνους και χαμηλή βλάστηση, ελιές και πεύκα,¹⁷² που συναντώνται ως ένα βαθμό μέχρι και σήμερα.¹⁷³ Η φύτευση αποτελεί σημαντικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής σύνθεσης του λόφου, καθώς οργανώνει θεάσεις, αλλά και περικλείστους, σκιερούς και φιλόξενους χώρους - ησυχαστήρια (Εικ. 46).

Εικόνες 38-45. Τα «ελληνικά» μοτίβα στις πλακοστρώσεις και στην τοιχοδομία του Αγίου Δημητρίου (τελευταία κάτω δεξιά εικόνα). Το μεσημβρινό αττικό φως τονίζει ζωηρά τα ανάγλυφα των θραυσμάτων.

Στο ενδιάμεσο της ανάβασης συναντάται μια «βεράντα στο τοπίο»,¹⁷⁴ το περίφημο άνδρηρο που ατενίζει την Ακρόπολη, όπου το περιπατητικό σώμα υποκύπτει στην κυριαρχία της οπτικής σκόπευσης. Η μικρή αυτή «πλατεία» διαφορετικών μικροβαθμίδων και υλικών, με

¹⁷¹ Φιλίππιδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική...*, 300.

¹⁷² Δημήτρης Πικιώνης, «Εισηγητική έκθεσις», στο *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, επιμ. Αγνή Πικιώνη και Μιχάλης Παρούσης, σσ. 270-72 (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2014), 271.

¹⁷³ Για την περιβαλλοντική υποβάθμιση του λόφου, βλ. [Το περιφρονημένο κόσμημα της Αθήνας | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ](#)

¹⁷⁴ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 22.

το φιλόξενο μέγεθος που προέκυψε βάσει της οπτικής θεωρίας του Δοξιάδη,¹⁷⁵ αποτελεί χώρο στάσης, ανάπαυσης, περισυλλογής και αγαπημένο σημείο φωτογράφισης των ξένων επισκεπτών της χώρας (Εικ. 47). Μετά το άνδηρο το μονοπάτι στενεύει, η ανάβαση δυσχαιρένει και φέρνει το σώμα ανάμεσα σε ελαιώνα, πριν την τελική έξοδο στη γυμνή κορυφή που επιστεγάζεται από το Μνημείο του Φιλοπάππου. Η ανάβαση ολοκληρώνεται επιτρέποντας την εν μέρει πανοραμική και διάχυτη θέαση προς το αττικό λεκανοπέδιο και τον Σαρωνικό κόλπο, σύζευξη που, όπως αναφέρθηκε, καταφέρει το σώμα ως διαμεσολαβητής των χωρικών σχέσεων.

Η περιπατητική εμπειρία του λόφου συνδέεται με την ιστορία του τόπου και η ανάβαση γίνεται συμβολισμός και πορεία στο αττικό παλίμψηστο. Αυτή την αίσθηση επιτυγχάνει η ήπια επέμβαση του Πικιώνη στο τοπίο, καθώς με τις οπτικές φυγές και την εικαστική επεξεργασία των μονοπατιών, το περιπατητικό σώμα βιώνει την ιστορικότητα και πολιτισμικότητα του τόπου σε ένα υπαίθριο και ελεύθερο «μουσείο», που ίσως μάλιστα να αποτελεί τον πιο κατάλληλο χώρο για τη γνωριμία με την ουσία της αττικής γης. Έτσι, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τον τρόπο εργασίας του Πικιώνη στο λόφο.

Το έργο του αποτελούσε καλλιτεχνική και χειρωνακτική εργασία, όπως ο ίδιος μαρτυρά,¹⁷⁶ με καθαρά βιωματική προσέγγιση, αφού επιμελούνταν κάθε τοποθέτηση των υλικών επί τόπου.¹⁷⁷ Η επιτόπια και όχι η εξ' αποστάσεως εργασία, καθώς και η μελετημένη σύνθεση των θραυσμάτων σε ένα όλο, μπορεί να διαβαστεί ως αναλογία μεταξύ της ευλαβούς επιμέλειας του Πικιώνη και των σύγχρονων πελμάτων ως στρωματογραφία βιωμάτων. Η ιερότητα της γης που πρόσβευε, εμφανίζεται εδώ μέσα από τις συνθέσεις των μονοπατιών που η περπατησιά τους τα ανάγει σε πολύτιμους θεματοφύλακες της αττικής γης. Η ανάβαση στο λόφο λοιπόν, οφείλει να διαβάζεται ως «προσκύνημα» στο αττικό τοπίο, λαμβάνοντας υπόψη και το σκύψιμο του σώματος που εκφράζει το έργο του Πικιώνη,¹⁷⁸ ενώ αποτελεί τη βέλτιστη διαμόρφωση υπαρξιακά νοηματοδοτημένης «κατοίκησης» ενός δημόσιου χώρου στον αθηναϊκό αστικό ιστό.

¹⁷⁵ Παπαγεωργίου, «Έργα Ακροπόλεως», 30.

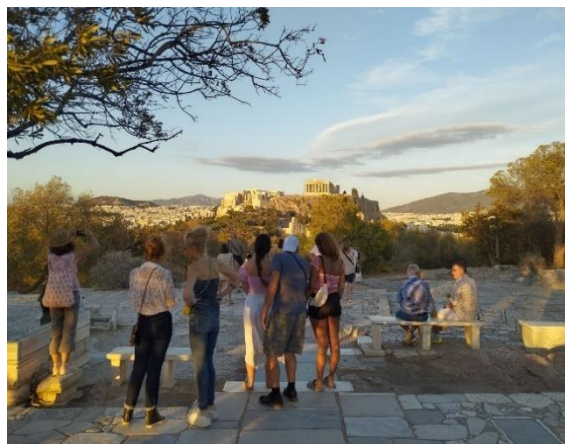
¹⁷⁶ Πικιώνης, «Εισηγητική έκθεση», 270.

¹⁷⁷ Για την πνευματική επιτέλεση του Πικιώνη στη διαμόρφωση των πλακοστρώσεων, βλ. Δημήτρης Βασιλειάδης, «Μια δημιουργία υψηλού αισθητικού ύψους: Η διαμόρφωση των λόφων γύρω από την Ακρόπολη», *Τεχνικά Χρονικά*, 216, σσ. 31-46 (Αθήνα, Ιούλιος 1962), 46. Ανακτήθηκε 10/12/2024 από [Τεκμήρια: Μια δημιουργία υψηλού αισθητικού ήθους: η διαμόρφωση των λόφων γύρω από την Ακρόπολη](#)

¹⁷⁸ Ζήσης Κοτιώνης, *Η Τρέλα του Τόπου* (Αθήνα: Εκκρεμές, 2004), 45.

Εικόνα 46. Το περίπτερο στον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη, μια κοιλότητα φιλοξενίας και ησυχαστήριο για αναστοχασμό.

Εικόνα 47. Το άνοιγμα που ατενίζει την Ακρόπολη στο λόφο Φιλοπάππου, κατάμεστο από τουρίστες.

Η «κατοίκηση» στο λόφο του Φιλοπάππου αντιβαίνει οποιασδήποτε χρησιμοθηρικής επέμβασης επιχειρείται σήμερα, ιδιαίτερα κατά την τρέχουσα εποχή της έντονης τουριστικής και τεχνοκρατικής διαχείρισης των τοπίων. Η αρχιτεκτονική σκηνοθεσία του λόφου φέρνει το σώμα και τις αισθήσεις στην καρδιά του αττικού τοπίου που «διατελεί εν απωλεία».¹⁷⁹ Το σώμα, ελεύθερο να περιπλανηθεί, προσλαμβάνει πολυαισθητηριακά το σύνολο του φυσικού πλούτου του λόφου, συμμετέχοντας ταυτοχρόνως στη μυθοποιητική σκηνοθεσία της κίνησης και του βλέμματος. Ο Πικιώνης «πίστευε στην ύπαρξη μιας αρμονικής ενότητας μεταξύ του φωτός, του αιθέρα και της γεωμετρίας ενός τόπου».¹⁸⁰ Οι ποιότητες αυτές αποτελούν τα βασικά γνωρίσματα της σύνθεσης του ελληνικού τοπίου, ήδη από την αρχαιότητα. Ο διαυγής ουρανός με το λαμπερό φως, ο ξηρός αιθέρας και η «δωρικότητα» της αττικής γης συνιστούν το *genius loci* της. Στο σύνολο του έργου στον χώρο πέριξ της Ακρόπολης και Φιλοπάππου, το οποίο δίνει την αίσθηση ότι υπήρχε ανέκαθεν εκεί,¹⁸¹ η προσέγγιση του Πικιώνη χαρακτηρίζεται από ηπιότητα και σεβασμό προς τον χαρακτήρα του τόπου, σε αντίθεση με επεμβάσεις που πραγματοποιούνται σήμερα και οι οποίες θα όφειλαν να λαμβάνουν υπόψη την πνευματικότητα του διακρίνει την έννοια του *genius loci*.¹⁸² Ακριβώς αυτές οι επεμβάσεις του Πικιώνη που δεν κραυγάζουν την υπόστασή τους, συχνά περνούν αθέατες από το ακατέργαστο βλέμμα.

¹⁷⁹ Κοτιώνης, *Η Τρέλα του Τόπου*, 46-7.

¹⁸⁰ Loukaki, "Whose genius loci?...", 321.

¹⁸¹ Loukaki, "Whose genius loci?...", 325.

¹⁸² Loukaki, "Whose genius loci?...", 326.

ΜΕΡΟΣ Β: ΕΦΑΡΜΟΓΗ

Κεφάλαιο 4: Μελέτη περίπτωσης

4.1. Τοπογραφία, γεωμορφολογία και βιοποικιλότητα

Το αττικό λεκανοπέδιο οριοθετείται από τέσσερις μεγάλους περιαστικούς ορεινούς όγκους: βόρεια από την Πάρνηθα (1.413 μ.), βορειοανατολικά από την Πεντέλη (1.108 μ.), νοτιοανατολικά από τον Υμηττό (1.027 μ.) και δυτικά από το Αιγάλεω - Ποικίλο όρος (468 και 465 μ. αντίστοιχα).¹⁸³ Οι ορεινοί αυτοί όγκοι περιβάλλουν το αστικό τοπίο αφήνοντας μόνο το νότιο μέτωπο εκτεθειμένο προς τη θάλασσα, τον Σαρωνικό κόλπο.¹⁸⁴

Ως προς τους ορεινούς όγκους εντός του λεκανοπεδίου εντοπίζεται πληθώρα λόφων κυμαινόμενων υψομετρικών, οι περισσότεροι από τους οποίους τοποθετούνται στο ιστορικό κέντρο της πόλης. Το ψηλότερο σύμπλεγμα λόφων αποτελούν τα Τουρκοβούνια (338 μ.) και ακολουθούν ο Λυκαβηττός (278 μ.), ο λόφος της Ακρόπολης (156 μ.), ο λόφος του Φιλοπάππου (147 μ.) και ο Αρδηττός (131 μ.).¹⁸⁵ Τα Τουρκοβούνια που αποτελούνται από τρεις διακριτούς λόφους, το λόφο Φιλοθέης (304 μ.), το Λιβιάδι των Θεών (338 μ.) και το λόφο του Αττικού Άλσους (321 μ.), είναι εξίσου το μεγαλύτερο σε έκταση ορεινό σύμπλεγμα, τοποθετείται στο κέντρο του λεκανοπεδίου τέμνοντάς το σε ανατολικό και δυτικό τμήμα και ακόμη, τοποθετείται βόρεια του ιστορικού κέντρου, την οπτική σχέση των οποίων διακόπτει ο Λυκαβηττός, ενώ του υπό μελέτη πεδίου ο λόφος του Αττικού Άλσους.

Τα Τουρκοβούνια γειτνιάζουν με τους Δήμους Γαλασίου (δυτικά), Νέας Ιωνίας (βόρεια) και Φιλοθέης-Ψυχικού (ανατολικά).¹⁸⁶ Οι κύριοι κυκλοφοριακοί κόμβοι που οριοθετούν το πεδίο από την πόλη είναι η λεωφόρος Βεΐκου, η Καποδιστρίου και η Έβρου. Οι περισσότερες εισοδοί στο πεδίο μπορούν να βρεθούν κυρίως στα ανατολικά, από την πλευρά της Φιλοθέης και του Ψυχικού, ενώ επί της λεωφόρου Βεΐκου περιορίζονται στο ελάχιστο. Στον Χάρτη 2 λαμβάνεται μια πρώτη ματιά στο υπό μελέτη πεδίο, προς αναγνώριση και εξοικείωση των όσων ακολουθούν.

¹⁸³ Νίκος Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια* (Ανοικτή Βιβλιοθήκη, 2022), 10. Ανακτήθηκε 16/9/2024 από «[Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια](#)» – Μελέτη του Νίκου Νικητίδη - Ανοικτή Βιβλιοθήκη ([openbook.gr](#))

¹⁸⁴ βλ. παραπάνω Χάρτη 1 (σελ. 25).

¹⁸⁵ Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια*, 10. Ακόμη, λόφος Στρέφη (123 μ.), λόφος Κυνοσάργους (126 μ.), Ελικώνος (184 μ.), Τουρκοβούνια Νίκαιας (135 μ.), Νυμφών (105 μ.).

¹⁸⁶ Ενώ, ο λόφος του Αττικού Άλσους με τον Δήμο Αθηναίων (νότια).

Χάρτης 2. Ο χάρτης της αναγνώρισης του πεδίου και των κύριων τοποσήμων. Η διακεκομμένη λευκή γραμμή επισημαίνει τα όρια πόλης και πεδίου.

Τα Τουρκοβούνια, όπως και ο Λυκαβηττός, η Ακρόπολη και ο λόφος του Φιλοπάππου, παρουσιάζουν κοινές γεωλογικές καταβολές, αφού ανήκουν στους αλπικούς σχηματισμούς που δημιουργήθηκαν από την ανύψωση της Αλπικής Ορογένεσης,¹⁸⁷ αποτελώντας κάποτε ένα ενιαίο ορεινό σύμπλεγμα. Το πέτρωμά τους αποτελείται κυρίως από ασβεστόλιθο, η στρωματογραφία του οποίου γίνεται ορατή στους λαξευμένους όγκους. Ο λόφος Φιλοθέης είναι εμφανώς πιο πράσινος στους πρόποδες, αλλά προς την κορύφωσή του οι επιχωματώσεις που δέχθηκε κατά την αποκατάσταση λατομείου, δημιουργούν γραμμικές και γυμνές από φύτευση βαθμίδες (Εικ. 48, 50 & 52). Αντίθετα, στο Λιβάδι των Θεών η ύπαρξη χαμηλής αυτοφυούς βλάστησης διαμορφώνει ένα άγονο και ξηρό τοπίο που ενισχύεται από τους διάσπαρτους λαξευμένους βράχους (Εικ. 49, 51 & 53).

Εικόνα 48. Ο μονολιθικός λόφος Φιλοθέης (bird's eye view από δυτικά). Στους πρόποδες του το Άλσος Βεΐκου, πίσω δεξιά ο Ύμηττός και αριστερά οι παρυφές της Πεντέλης.

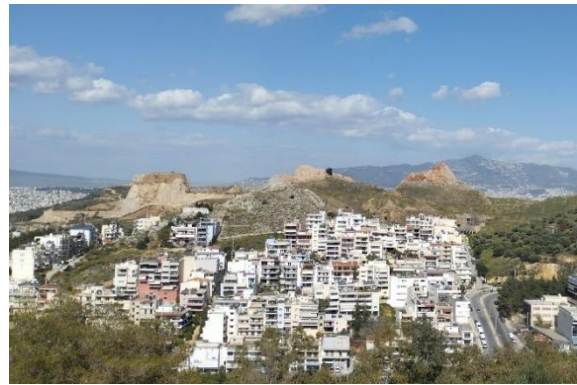

Εικόνα 49. Το πορώδες Λιβάδι των Θεών (bird's eye view από δυτικά). Στους πρόποδες του το πυκνό Γαλάτσι, πίσω δεξιά ο Ύμηττός και αριστερά οι παρυφές της Πεντέλης.

¹⁸⁷ Γεώργιος, Δ. Παπαδέας, όπ. αν. στο Μαρία Παπαφωτίου, “Λυκαβηττός: τοπόσημο αναφοράς, πνεύμονας πρασίνου και κοιτίδα βιοποικιλότητας,” στο *Πρόγραμμα Λυκαβηττός: Το παρόν και το μέλλον του αστικού δάσους της Αθήνας*, σσ. 29-35 (Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, 2019), 31. Ανακτήθηκε 20/9/2024 από [Πρόγραμμα Λυκαβηττός – Resilient Athens \(wordpress.com\)](https://www.resilientathens.wordpress.com)

Εικόνα 50. Ο λόφος Φιλοθέης καθρεπτισμένος από το Λιβάδι των Θεών (θέαση από νότο).

Εικόνα 51. Το Λιβάδι των Θεών καθρεπτισμένο από το λόφο του Αττικού Άλσους (θέαση από νότο).

Εικόνα 52. Αναδασωμένο τμήμα στο λόφο Φιλοθέης με εξωραϊσμένο μονοπάτι.

Εικόνα 53. Κατάλοιπα λατομευμένου λόφου στο Λιβάδι των Θεών.

Τα Τουρκοβούνια διατηρούν πλούσιο απόθεμα βιοποικιλότητας, παρότι τις εκτεταμένες αλλοιώσεις που έχουν υποστεί. Ως αστικό κενό και ελεύθερος χώρος πρασίνου από τους λίγους στην πόλη και τέτοιας έκτασης, διατίθεται ως φυσικό καταφύγιο για αρκετά είδη χλωρίδας και πανίδας. Η πιο πυκνή βλάστηση εντοπίζεται στο λόφο Φιλοθέης λόγω των αναδασώσεων που έχουν πραγματοποιηθεί από πεύκα κυρίως και κυπαρίσσια, παρά στο Λιβάδι των Θεών που διατηρεί τον άγονο χαρακτήρα του με χαμηλή βλάστηση θάμνων.¹⁸⁸ Στο πεδίο βρίσκουν καταφύγιο ενδημικά φυτά, κυρίως ορχιδέες, αγριοκυκλάμινα και μεσογειακά είδη, θάμνοι και φρύγανα, μανιτάρια, η σπάνια μαύρη φριτιλάρια (*Fritillaria obliqua*), όπως και έντομα, ερπετά, αλεπούδες και περίπου 100 είδη πτηνών,¹⁸⁹ μεταξύ των

¹⁸⁸ Για έναν πλήρη οδηγό της χλωρίδας και πανίδας του πεδίου, βλ. Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια*, 96-373.

¹⁸⁹ Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια*, 81.

οποίων ορτύκια, πέρδικες,¹⁹⁰ γεράκια, κοτσύφια, πετρίτες, κ.α.¹⁹¹ Στο «πάρκο υιοθετημένων δέντρων» και κήπο της ομάδας «Δράση» εντοπίζεται πληθώρα φυτών που δεν παρατηρείται αλλού στο πεδίο, όπως οπωροκηπευτικά και κάκτοι. Τέλος, ενδιαφέρουσες είναι οι αναφορές του Δήμου Αθηναίων για τα υπολείμματα κοχυλιών και κοραλλιών, αλλά και δείγματα πιθήκων που έχουν καταγραφεί στο πεδίο.¹⁹²

4.2. Ονοματοδοσίες, αλλοίωση τοπίου και λατόμευση

Τα Τουρκοβούνια δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, καθώς οι ιστορικές πηγές που διασώζονται είναι περιορισμένες, ενώ ακόμη, το γεγονός ότι η λοφοσειρά τοποθετείται εκτός του ιστορικού κέντρου της πόλης, δεν αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης για τους δυτικούς περιηγητές, των οποίων οι αναφορές πλάθουν το αττικό τοπίο από τις αρχές του 19ου αιώνα. Επομένως, οι πηγές για τα Τουρκοβούνια αφορούν κυρίως τα γεγονότα του 20ού αιώνα. Στο πολύπαθο ιστορικό τους πρωτοστατούν η γεωλογική αποδόμηση από τη λατόμευση, η οικοδομική καταπάτηση, η αυθαιρεσία των χρήσεων και η κρατική αδιαφορία. Καθώς το πεδίο δεν έχει αποτελέσει ποτέ αντικείμενο διεπιστημονικής μελέτης και ολικού σχεδιασμού, αν και κηρυγμένο ως μητροπολιτικό πάρκο, σήμερα παρουσιάζει μια ετερόκλητη εικόνα και προσλαμβάνεται συχνά ως υπολειμματικός χώρος από τη συλλογική συνείδηση.

Η πρώτη αναφορά για τους λόφους εντοπίζεται στα *Αττικά* του Πανσανία,¹⁹³ που τους αποδίδει την ονομασία «Αγχεσμός», όπου και υπήρχε άγαλμα του Αγχεσμίου Διός,¹⁹⁴ λατρεία που σχετιζόνταν με τα καιρικά φαινόμενα. Ο Πανσανίας περιγράφει τους λόφους ως άγριο και έρημο τόπο, με σπηλιές και λημέρια ληστών. Ο Laughy εικάζει ότι η αναφορά του Πανσανία στον Αγχέσμιο Δία συνδέεται με ιερό του 8ου - 7ου αιώνα που προϋπήρχε

¹⁹⁰ Natura Graeca, “Η άγρια ζωή στην Αθήνα” (χ.χ.). Ανακτήθηκε 16/9/2024 από [Θέματα / Η-άγρια-ζωή-στην-Αθήνα, NaturaGraeca](#)

¹⁹¹ Στράτος Καρακασίδης, “Η άγρια ζωή επιβιώνει και στην Αθήνα,” *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* (5 Μαρτίου 2016). Ανακτήθηκε 16/9/2024 από [Η άγρια ζωή επιβιώνει και στην Αθήνα | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ \(kathimerini.gr\)](#)

¹⁹² Δήμος Αθηναίων, “«Η άγρια πανίδα της Αθήνας στο χθες και στο σήμερα»” (7 Ιουνίου 2024). Ανακτήθηκε 17/9/2024 από [«Η άγρια πανίδα της Αθήνας στο χθες και στο σήμερα» - Δήμος Αθηναίων \(cityofathens.gr\)](#)

¹⁹³ Νέστορας Χατζούδης, *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες στο Διάβα του 20ού Αιώνα. Τόμος Α΄ 1900-1974* (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2016α), 330.

¹⁹⁴ βλ. [Πανσανίας ο περιηγητής](#)

στη θέση, ωστόσο δεν μπορεί να εξακριβωθεί.¹⁹⁵ Το 1978, ανασκαφή στην κορυφή του λόφου Φιλοθέης από τον Hans Lauter ανέδειξε κατάλοιπα ενός λίθινου βωμού που συνδέεται με τη λατρεία του Ομβρίου Διός κατά τον 3ο αιώνα, εξίσου καιρικής θεότητας,¹⁹⁶ κατάλοιπα τα οποία είναι ορατά σήμερα σε παραμελημένη κατάσταση.¹⁹⁷ Αντλώντας από χάρτες και απεικονίσεις των δυτικών περιηγητών, όπως των Guillaume-Antoine Olivier, Henry Aston Barker και Robert Burford που κατέγραψαν την αττική τοπογραφία του 19ου αιώνα, παρατηρείται ότι η ονομασία «Αγχεσμός» αποδίδεται στον Λυκαβηττό,¹⁹⁸ προκαλώντας περαιτέρω σύγχυση για την τοποθεσία στην οποία αναφέρεται ο Πausanias. Μετέπειτα και κατά την αρχαιότητα ακόμα, αποδόθηκε η ονομασία «Λυκοβούνια», είτε λόγω λύκων που ζούσαν και εξορμούσαν εκεί, είτε λόγω του φωτός που έλουζε τους λόφους,¹⁹⁹ ονομασία που χρησιμοποιεί την αρχαία ρίζα «λυκ» (=φως) και που ανακαλεί αντίστοιχες ονομασίες (Λυκαβηττός, Λύκαιον, κ.α.).

Η καταληκτική ονοματοδοσία, δηλαδή «Τουρκοβούνια», που επικρατεί έως και σήμερα αποδόθηκε επί Τουρκοκρατίας. Υπάρχουν ξανά δύο θεωρίες με τη δεύτερη να υπερτερεί: αφενός γιατί στους λόφους είχαν στρατοπεδεύσει οι Οθωμανοί κατά την πολιορκία της Αθήνας το 1456, αφετέρου διότι ως δασική και αδόμητη έκταση,²⁰⁰ οι λόφοι είχαν περιέλθει στην ιδιοκτησία του οθωμανικού κράτους και αφού κληροδοτήθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό, η ονομασία τους ως τούρκικα βουνά παρέμεινε αναλλοίωτη.²⁰¹

Ο Κώστας Μπίρης χρησιμοποιεί την ονομασία «Βρίλησός» στο *Αι Αθήναι: Από του 19ου Εις τον 20όν Αιώνα*, ονομασία που απαντάται και στον Τύπο του 20ού αιώνα. Ωστόσο, σε

¹⁹⁵ Michael H. Laughy, *Ritual and Authority in Early Athens* [Διδακτορική Εργασία] (Berkeley: University of California, 2010), 228. Ανακτήθηκε 6/9/2024 από [diss final \(escholarship.org\)](https://diss.final.escholarship.org)

¹⁹⁶ Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια*, 13.

¹⁹⁷ Δεν έχει χαρακτηριστεί ως μνημείο από το ΥΠΠΟ.

¹⁹⁸ βλ. Χάρτης της Αθήνας με τα τείχη, στον οποίο επισημαίνονται τα αρχαία μνημεία της πόλης. - OLIVIER, Guillaume Antoine - ME TO ΒΛΕΜΜΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ - Τόποι - Μνημεία - Άνθρωποι - Νοτιοανατολική Ευρώπη - Ανατολική Μεσόγειος - Ελλάδα - Μικρά Ασία - Νότιος Ιταλία, 15ος - 20ός αιώνας (travelogues.gr) και Πανοραμική άποψη της Αθήνας από τα νοτιοανατολικά. - BARKER, Henry Aston / BURFORD, Robert - ME TO ΒΛΕΜΜΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ - Τόποι - Μνημεία - Άνθρωποι - Νοτιοανατολική Ευρώπη - Ανατολική Μεσόγειος - Ελλάδα - Μικρά Ασία - Νότιος Ιταλία, 15ος - 20ός αιώνας (travelogues.gr). Καθώς το ενδιαφέρον των περιηγητών επικεντρώνεται γύρω από την Ακρόπολη και την ως τότε διαμορφωμένη πόλη των Αθηνών, δηλαδή το ιστορικό κέντρο, οι αναπαραστάσεις σε χάρτες και τοπία δεν αποτυπώνουν συχνά την τοπογραφία πέρα από τον Λυκαβηττό.

¹⁹⁹ Χατζούδης(α), *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες...*, 330.

²⁰⁰ Υπάρχει και η αναφορά ότι κατοικούσαν από βοσκούς, βλ. Γεώργιος Λιάλιος, “Πράσινα Τοπόσημα: Η περίπτωση της περιοχής Άλσους Βεΐκου, κτήματος Ομορφοκκλησιάς και Τουρκοβουνίων,” στο *Πράσινα Τοπόσημα: Επίσημος Λόγος και «Αδρανοποίηση»* [Ερευνητική Εργασία] επιμ. Ελίζα Παναγιωτάτου, σσ. 27-50 (Αθήνα: ΕΜΠ, 2019), 30. Ανακτήθηκε 11/9/2024 από [prasinatoposima.pdf\(ntua.gr\)](https://prasinatoposima.pdf(ntua.gr))

²⁰¹ Χατζούδης(α), *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες...*, 330.

άρθρο της εφημερίδας *ΕΜΠΡΟΣ* (16/02/1922), οι λόφοι συναντώνται ξανά ως «Λυκοβούνια», περιγράφοντας το ορεινό σύμπλεγμα ως ερημικό, βραχώδες, άνυδρο και γυμνό ακόμα από δόμηση πέριξ του, εκθειάζοντας την περίοπτη θέα προς το λεκανοπέδιο και καλώντας τους αναγνώστες σε δύσβατη ανάβαση.²⁰² Πρόκειται για τη χρονική περίοδο λίγο πριν την έλευση των λατομείων στο πεδίο.

Τα λατομεία όπως και οι βαριές βιομηχανίες της χώρας, είθισται να αντλούν τις ονομασίες τους από την αρχαία ελληνική μυθολογία προς ένδειξη κύρους και δύναμης, δημιουργώντας έτσι ένα ειρωνικό σχήμα κατακρεούργησης της ίδιας γης που γέννησε αυτούς τους μύθους.²⁰³ Η ΚΕΚΡΟΨ, ένα από τα λατομεία που δραστηριοποιούνταν στο πεδίο, δανείστηκε το όνομά της από τον ομώνυμο μυθικό βασιλιά της Αθήνας, πρώτο βασιλιά της άλλοτε Κεκροπίας, γεννημένο από τη Μητέρα Γη και τον Ουρανό και με σώμα ερπετού και ανθρώπου κατά το ήμισυ, μια χθόνια θεότητα που παραπέμπει συνειρμικά στο «ξεκοίλιασμα» του τοπίου και στο πνεύμα του τόπου που, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, χαρακτηρίζει το Λιβάδι των Θεών.

Από την αναδρομή των ονοματοδοσιών που δέχθηκε το πεδίο, γίνεται αντιληπτό ότι η ονομασία «Τουρκοβούνια» αποτελεί κατάλοιπο μιας δύσκολης περιόδου για τη χώρα και έχοντας προκύψει από το ιδιοκτησιακό καθεστώς των λόφων υπό του οθωμανικού κράτους, πιθανό να διαμόρφωσε τη συλλογική πρόσληψη του τόπου. Σήμερα, αναζητήσεις στο Διαδίκτυο για τα Τουρκοβούνια, φλερτάρουν μεταξύ της καθιερωμένης ονομασίας και αυτής ως «Λυκοβούνια». Υπό άλλο πρίσμα έρευνας, θα είχε ενδιαφέρον η γνώμη των πέριξ του πεδίου κατοίκων για την επίδραση της ονομασίας στο συλλογικό τους φαντασιακό.

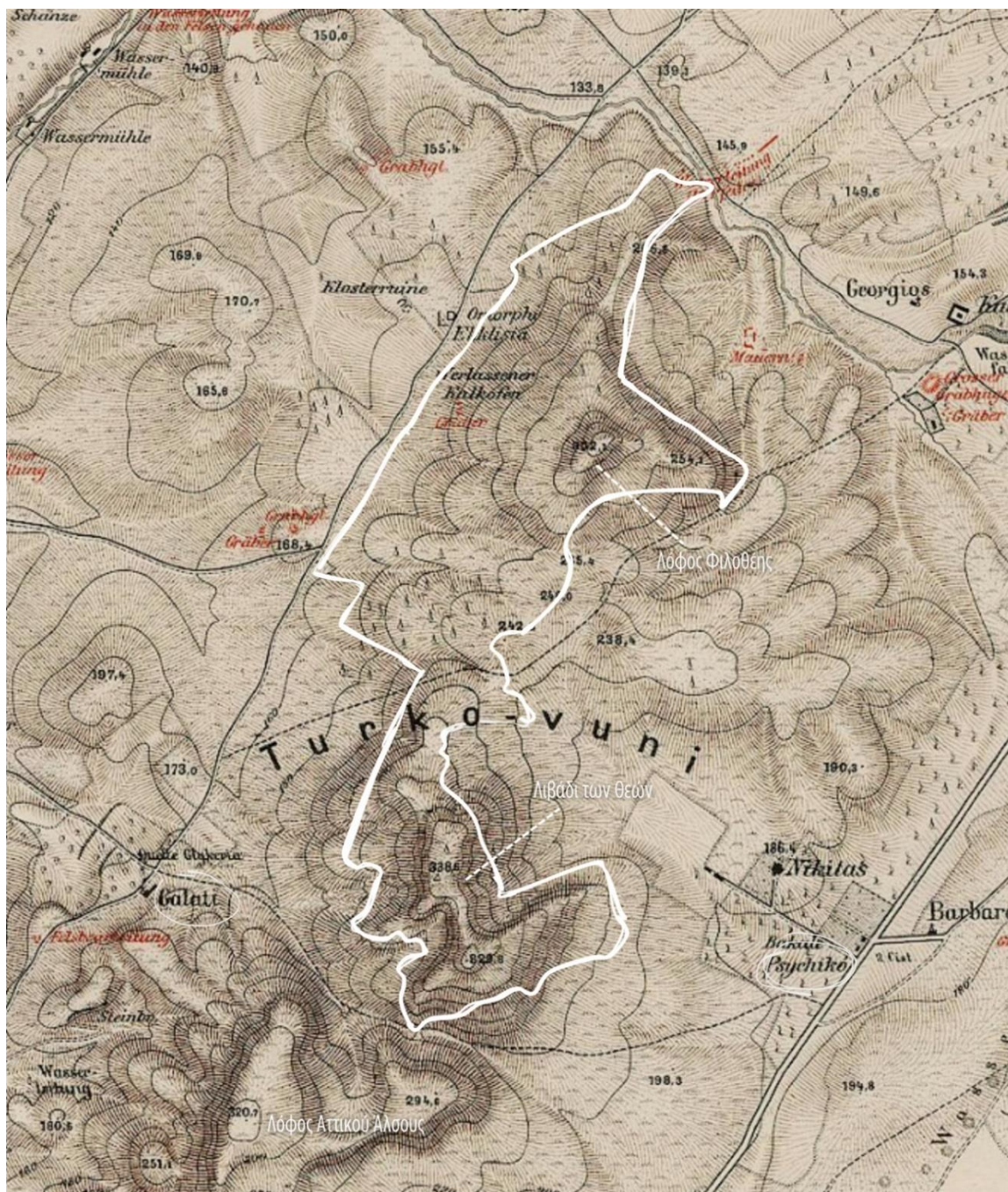
Η σημερινή εικόνα της διασπασμένης λοφοσειράς των Τουρκοβουνίων δεν ήταν πάντα ίδια (Χάρτης 3). Ως προς το φυσικό υπόβαθρο, οι αρχαίες αναφορές του Πανυσανία κάνουν λόγο για έναν πλούσιο σε βλάστηση τόπο δασικού χαρακτήρα με ρέματα και βοσκότοπους, μια εικόνα εξ' ολοκλήρου αντίθετη προς τη σημερινή. Στα τέλη του 19ου αιώνα ξεκινά η αποψίλωση των Τουρκοβουνίων όπως και του Λυκαβηττού που επέφερε τη λειψυδρία τους.²⁰⁴ Έκτοτε, το τοπίο γνώρισε αρκετές φάσεις αποψίλωσης, λόγω του ολοένα

²⁰² Οπ. αν. στο Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια*, 34-5.

²⁰³ Argyro Loukaki, "Desacralised Eleusis. Contemplating the impacts of non-restoration on a major classical and poetic locus," *Athens University Review Of Archaeology*, 3, σσ. 279-303 (Δεκέμβριος 2020), 290-91. Ανακτήθηκε 10/9/2024 από [Desacralised Eleusis. Contemplating the Impacts of Non-Restoration on a Major Classical and Poetic Locus | Loukaki | Athens University Review of Archaeology \(AURA\)](#)

²⁰⁴ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι: Από του 19ου Εις τον 20όν Αιώνα* (Αθήνα: Μέλισσα, 2005), 191.

αυξανόμενου αριθμού λατομείων που δραστηριοποιήθηκαν εκεί, κυρίως στα μέσα του 20ού αιώνα.²⁰⁵

Χάρτης 3. Ο χάρτης του απολεσθέντος φυσικού τοπίου. Λεπτομέρεια του *Karten von Attika* (1895-1903), των Ernst Curtius και Johann A. Kaupert. Το Λιβάδι των Θεών αποτελούσε ενιαίο ορεινό όγκο, σε αντίθεση με τα σημερινά διάσπαρτα λοφία του, οι όμοροι Δήμοι δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμα και η περιοχή έχει χαρακτηρίρα υπαίθρου. Η λευκή γραμμή επισημαίνει τα σημερινά όρια πόλης και πεδίου.

²⁰⁵ Χατζούδης(α), *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες...*, 331.

Η λατόμευση των αττικών λόφων με πρώτο τον Λυκαβηττό²⁰⁶ είναι το ίδιο παλιά με την ίδρυση της Αθήνας ως πρωτεύουσας.²⁰⁷ Τα πρώτα λατομεία δραστηριοποιήθηκαν στους λόφους Πνύκας, Νυμφών, Φιλοπάππου, Λυκαβηττού, ακόμα και στην Ακρόπολη²⁰⁸ και παρόλες τις διαμαρτυρίες των κατοίκων συνέχισαν τη λειτουργία τους ολόκληρο τον 19ο αιώνα,²⁰⁹ όμως στις αρχές του 20ού, αυτά παύουν τη λειτουργία τους και αναζητείται νέα γη πέριξ της πόλης για λατόμευση. Έτσι, η κατάσταση στα Τουρκοβούνια που μπήκαν στο στόχαστρο της ιδιωτικής καταλήστευσης, γίνεται εντονότερη κυρίως από τη δεκαετία του '40, όταν ο αριθμός των λατομείων εκτοξεύτηκε.²¹⁰

Το 1910 ξεκινά τη λειτουργία του το πρώτο ασβεστοκάμινο στο Γαλάτσι και σταδιακά η περιοχή προσέλκυσε την οικιστική ανάπτυξη στα ακόμη εκτός όρια πόλης. Οι δύο επιφανέστερες εταιρείες λατόμευσης που δραστηριοποιήθηκαν στο πεδίο ήταν η ΚΕΚΡΟΨ (1937-1976), από την πλευρά του Ψυχικού (Νταμάρια Ψυχικού) και η ΛΑΤΟ (1949-1976), από την πλευρά του Γαλαστίου, της οποίας η ασβεστοκάμιнос έχει κηρυχθεί νεότερο μνημείο.²¹¹ Στα λατομεία²¹² απασχολούνταν πολλοί Γαλατσιώτες, διαμορφώνοντας έτσι μια εργατική τάξη και σταδιακά την ομώνυμη συνοικία. Οι θόρυβοι που προξενούνταν από τις εκρήξεις των βράχων ήταν ανυπόφοροι με αποτέλεσμα τις διαμαρτυρίες των κατοίκων. Ο Μπίρης αναφέρει ότι παρόλο τα διατάγματα για την ελάχιστη απόσταση λειτουργίας λατομείων από οικιστικές ζώνες, τη δεκαετία του '40 το κράτος έδινε άδειες σε νέα λατομεία, με αποτέλεσμα τις αντιδράσεις των Γαλατσιωτών για το δυσχερές ηχοτοπίο.²¹³ Επομένως, η αδιαφορία του ελληνικού κράτους περί προστασίας των λόφων, οδήγησε στην ιδιωτική εκμετάλλευση, με συνέπεια την αλλοίωση του τοπίου. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας

²⁰⁶ Η λατόμευση στον Λυκαβηττό ξεκινά πολύ νωρίτερα (1831), από αυτή των Τουρκοβουνίων, λόγω της θέσης του στην έως τότε διαμορφωμένη πόλη που δεν εκτεινόταν πέρα από τα όρια του λόφου και λήγει περί του 1960, μετά από πολύχρονες διαμαρτυρίες. Δύο κοινά στοιχεία μεταξύ των Τουρκοβουνίων και του Λυκαβηττού είναι η οικοδομική καταπάτησή τους και η ανεπιστρεπτή απώλεια μέρους της φυσιογνωμίας τους.

²⁰⁷ Δημήτρης Πικιώνης, «Ομιλία για το τοπίο,» στο *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, επιμ. Αγνή Πικιώνη και Μιχάλης Παρούσης, σσ. 134-36 (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2014), 134-35. Εδώ, ο Πικιώνης μιλά για τη λατόμευση στο αττικό τοπίο και τον εγκιβωτισμό των αγιασμάτων της Αθήνας, των ποταμών της.

²⁰⁸ Πικιώνης, «Ομιλία για το τοπίο,» 135.

²⁰⁹ Μπίρης, *Αι Αθήναι...*, 70-72, 192.

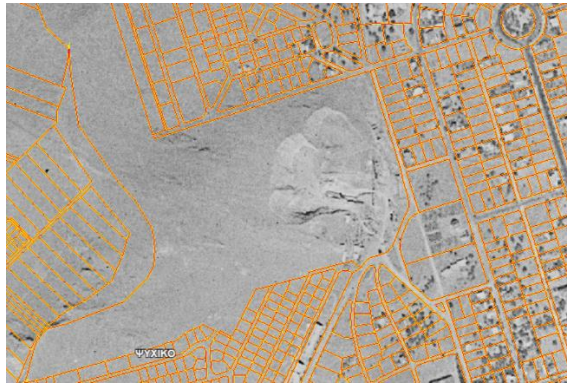
²¹⁰ Χατζούδης(α), *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες...*, 332.

²¹¹ ΦΕΚ 30/Β/1995, βλ. [Ασβεστοκάμινο, οδός Λατώ, Τουρκοβούνια Γαλαστίου, Αττική | Αρχαιολογικό Κτηματολόγιο](#), το μόνο κηρυγμένο μνημείο επί των λόφων από το ΥΠΠΟ.

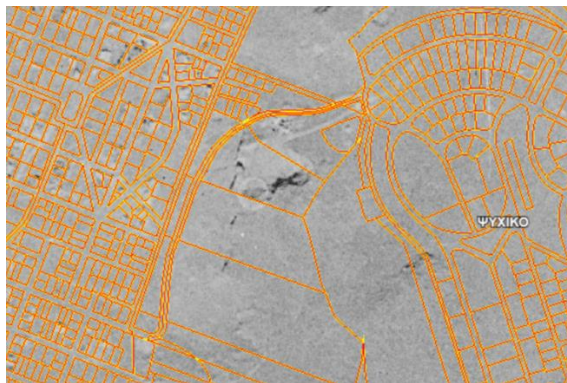
²¹² Τα καταγεγραμμένα από τον Οργανισμό Αθήνας ανενεργά λατομεία της περιοχής είναι: Αφοί Κρόνου, Γηροκομίου ή Φράγκου, ΕΛΠΑ, Γ. Γρηγορίου και Η. Σιαμάρη, ΛΑΤΟ, Βιολατομική, Α. Σπυρόπουλος και ΣΙΑ, Σ. Σπυρόπουλος, ΕΛΠΑ ΟΕ, Κέκροψ-ΛΑΨΥ ΑΕ, Π. Βιαρόπουλος, Αλεπότρυπα, Κ. Κουρούσης και Λεβεντάκης, βλ. Νέστορας Χατζούδης, *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες στο Διάβα του 20ού Αιώνα. Τόμος Β' 1975-2000* (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2016β), 389.

²¹³ Μπίρης, *Αι Αθήναι...*, 378.

του '70 τα λατομεία κλείνουν, συγκεκριμένα το 1976 και το μόνο λατομείο που έχει αποκατασταθεί σήμερα με επιχωμάτωση, είναι του Βιαρόπουλου στο σημείο πάνω από το Άλσος Βεΐκου και με υλικά από τη διάνοιξη της Αττικής Οδού.²¹⁴ Το αποτύπωμα των υπόλοιπων λατομείων παραμένει ακόμα ορατό, ιδίως των ΛΑΤΟ και ΚΕΚΡΟΨ, όπως και τα βιομηχανικά τους κατάλοιπα (Εικ. 54-57).

Εικόνες 54 & 55. Το αποτύπωμα της ΚΕΚΡΟΨ στα Νταμάρια Ψυχικού και η οικοδομική καταπάτηση του πεδίου. Στην αριστερή εικόνα (1945-60), με πορτοκαλί χρώμα αναπαριστώνται τα σημερινά οικοδομικά τετράγωνα και γεωτεμάχια.

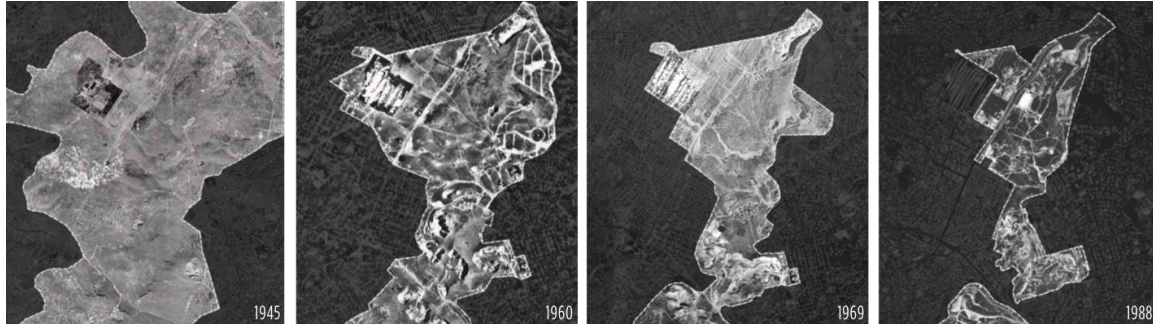
Εικόνες 56 & 57. Το αποτύπωμα της ΛΑΤΟ στο Λιβάδι των Θεών από το 1945 (αριστερά), έως τη σημερινή του μορφή (δεξιά). Στην αριστερή εικόνα φαίνεται η ανύπαρκτη ακόμα οικοδομική εξάπλωση του Γαλατσίου, πέρα από διάσπαρτες αγροικίες.

Την εικόνα της καταπάτησης συμπληρώνουν οι οικοδομικές φάσεις επέκτασης της πόλης. Έως και το 1920, οι όμοροι Δήμοι δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί, πέρα από διάσπαρτες αγροικίες.²¹⁵ Λίγα έτη αργότερα, τα όρια του πεδίου συρρικνώνονται δραματικά, τόσο από

²¹⁴ Λιάλιος, "Πράσινα Τοπότητα...", 31.

²¹⁵ Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια*, 38.

την άναρχη επέκταση της συνοικίας του Γαλατσίου, όσο και από τη σχεδιασμένη κηπούπολη του Παλαιού Ψυχικού.

Εικόνα 58. Η δραματική συρρίκνωση του πεδίου μεταξύ 1945-1988. Τα σημερινά όρια ανταποκρίνονται σε εκείνα του 1988.

Τα Ολυμπιακά Ακίνητα Γαλατσίου που αν και δεν υπάγονται στο πεδίο έρευνας, αλλά γειτνιάζουν άμεσα με αυτό (τέμνονται από τη λεωφόρο Βεΐκου), οι αυθαίρετες κατοικίες στο λόφο Κόκκου και το Άλσος Βεΐκου, ενισχύουν την κουλτούρα καταπάτησης του ελεύθερου χώρου που προέκυψε χωρίς μέριμνα συνολικού σχεδιασμού. Η αυθαίρετη δόμηση στο λόφο Κόκκου ξεκίνησε τη δεκαετία του '50, δίχως αποχετευτικό σύστημα. Αποτελείται από περίπου 50 κατοικίες και μάντρες (πληθυσμός 150), οι οποίες καταλαμβάνουν ελεύθερα την έκταση.²¹⁶ Στο χώρο λειτουργεί εγκατάσταση αμαξοστασίου απορριμματοφόρων (ΣΜΑ), του Δήμου Γαλατσίου, που πλέον ενισχύεται με μόνιμες κατασκευές από οπλισμένο σκυρόδεμα, έχοντας προκαλέσει πρόσφατες διαμαρτυρίες. Αρκετές ακόμα θέσεις στο Λιβάδι των Θεών και στα Νταμάρια Ψυχικού αποτελούν άτυπους χώρους απόθεσης απορριμμάτων, ενισχύοντας περαιτέρω την κουλτούρα της καταπάτησης.

Από την επισκόπηση της εξέλιξης του τοπίου που προηγήθηκε, παρατηρείται ότι η εκτεταμένη λατόμευση και οι οικοδομικές καταπατήσεις επί του πεδίου, αλλοίωσαν ανεπιστρεπτί τη φυσιογνωμία του. Χωρίς να έχει υπάρξει ποτέ πρόβλεψη για συνολικό σχεδιασμό και σε διαφορετικές χρονικές συγκυρίες, ανέκυσαν τμηματικά η αυθαίρετη

²¹⁶ Η εργασία δεν τίθεται υπέρ ή κατά της αυθαίρετης κατοίκησης, ούτε αποσκοπεί να δώσει λύσεις επί του θέματος. Ωστόσο, στον αντίποδα της γενικότερης δυσφορίας που προκαλεί αυτό το ζήτημα, ο Αριστείδης Ρωμανός αντιλαμβάνεται με ενδιαφέροντα τρόπο την αυθαίρετη δόμηση ως μια δημιουργική και εναλλακτική μορφή κατοίκησης που αντιβαίνει στην οργανωμένη, βλ. Αριστείδης Ρωμανός, «Κατοικίες «εκτός σχεδίου» (πρόβλημα ή λύση),» στο *Ανθολογία Κειμένων Ελληνικής Αρχιτεκτονικής 1925 - 2002*, επιμ. Δημήτρης Φιλίππιδης, σσ. 119-125 (Αθήνα: Μέλισσα, 2006), 124-25.

δόμηση στο λόφο Κόκκου, το Άλσος Βεΐκου και τα Ολυμπιακά Ακίνητα Γαλατσίου, χρήσεις που καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του πεδίου. Επιστρέφοντας στο θέμα του συνολικού σχεδιασμού, οι τελευταίες εξελίξεις ως προς τη διαχείριση του πεδίου γνωστοποιούν (ξανά) τμηματικές επεμβάσεις,²¹⁷ κυρίως προθέσεις για αναδασώσεις.

4.3. Ιδιοκτησιακό καθεστώς και πολιτικές (μη) διαχείρισης

Στο ιδιοκτησιακό καθεστώς του πεδίου παρατηρείται πληθώρα αυθαιρεσιών και καταπατήσεων, τόσο από ιδιώτες όσο και από την Πολιτεία, στο πλαίσιο μιας εκλιπούσας μέριμνας για την προστασία και διαχείριση, αλλά και των δικαιωμάτων που η κοινωνία όφειλε και οφείλει να διεκδικεί. Οποιοσδήποτε λόγος περί συμμετοχικού, πολεοδομικού ή σχεδιασμού αρχιτεκτονικής τοπίου, αλλά και κοινωνικής ευαισθητοποίησης για την τύχη των λόφων, δεν συμπεριλαμβάνονταν στη συλλογική συνείδηση της πέριξ κοινωνίας, όπως και η έλλειψη πολιτικής βούλησης που οδήγησε στην ιδιωτική καταλήστευση των λόφων μέσω της λατόμευσης. Το ιδιοκτησιακό ιστορικό είναι πολυσύνθετο και αρκετά τα σκοτεινά σημεία που παραμένουν έως σήμερα.

Το Άλσος Βεΐκου ιδρύθηκε ως Νομικό Πρόσωπο το 1932, αλλά οι εργασίες διαμόρφωσής του με αθλητικές εγκαταστάσεις ξεκίνησαν το 1977. Αφορά μια δασική έκταση 218 στρεμμάτων που υπάγεται στο Κτήμα Βεΐκου, κληρονομιά του Λάμπρου Βεΐκου στο δημόσιο, που οι κληρονόμοι του διεκδικούσαν μέχρι πρόσφατα.²¹⁸ Παρόλο την κήρυξη του Άλσους ως δασική και αναδασωτέα έκταση, ο Δήμος Γαλατσίου προχώρησε εν μία νυκτί στα έργα υποδομών, χωρίς την απαραίτητη αδειοδότηση από τη Δασική Υπηρεσία και την Πολεοδομία.²¹⁹ Καθώς δεν υπήρχε επαρκής χώρος για τη δημιουργία του εντός του αστικού ιστού, το Άλσος κατέλαβε τη συγκεκριμένη έκταση η οποία καταπατά τμήμα του λόφου Φιλοθέης και αναρριχάται χωρίς να εντάσσεται σχεδιαστικά προς αυτόν.

Στα τέλη της δεκαετίας του '70, κάθε προσπάθεια να συσταθεί Διαδημοτικός Φορέας από τους όμορους Δήμους για την αναδάσωση και προστασία των Τουρκοβουνίων, δεν βρήκε

²¹⁷ βλ. [Ανάρτηση Πράξεων στο Διαδίκτυο | Πρόγραμμα Δι@ύγεια - Προβολή Πράξης](#)

²¹⁸ Χατζούδης(α), *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες...*, 360.

²¹⁹ Χατζούδης(β), *Το Γαλάτσι και οι Γαλατσιώτες...*, 409.

πρόσφορο έδαφος.²²⁰ Μία σημαντική καταπάτηση προήλθε από την ίδια την Πολιτεία, όταν το 2001 η απαλλοτρίωση μερικής έκτασης του κτήματος Βεΐκου με σκοπό την ανέγερση κλειστού γυμναστηρίου για τις ανάγκες των Ολυμπιακών Αγώνων, καταπάτησε περιοχή που έχει κηρυχθεί δασική αναδασωτέα.²²¹ Τα μετά-Ολυμπιακά Ακίνητα έτειναν προς την ιδιωτικοποίηση με προθέσεις δημιουργίας εμπορικού κέντρου, απόφαση σε μετέωρη θέση σήμερα, μετά από τις έντονες αντιδράσεις των περίξ δημοτών και τις διεκδικήσεις του Δήμου Γαλατσίου για την παράδοση των εγκαταστάσεων στην τοπική κοινωνία.²²²

Το 2008 συστάθηκε ο ΣΠΑΤ από τους Δήμους Γαλατσίου, Φιλοθέης - Ψυχικού και Νέας Ιωνίας²²³ με στόχο τη διαχείριση του πρασίνου, αποτελώντας έτσι ένα πρώτο βήμα για τη μέριμνα του πεδίου. Ο ΣΠΑΤ έχει πραγματοποιήσει αναδασώσεις, καθαρισμούς και έργα πυροπροστασίας, όμως ο χαρακτήρας της πρόσληψής του για το πεδίο παραμένει, θα λέγαμε, τεχνοκρατικός. Το «Μητροπολιτικό Πάρκο Τουρκοβουνίων - Αττικού Άλσους» που προβλέπεται από το *Νέο Ρυθμιστικό Αθήνας - Αττικής* του 2014,²²⁴ δεν έχει βρει ακόμα αντίκτυπο στην πράξη, ενώ δίνει εξίσου έμφαση στην αναδάσωση και αποκατάσταση των νταμαριών σε χώρους πρασίνου.

Το μεγαλύτερο τμήμα της έκτασης των Τουρκοβουνίων υπάγεται στο Δήμο Γαλατσίου (Άλσος Βεΐκου, λόφος Κόκκου, ΛΑΤΟ) και ακολουθεί ο Δήμος Φιλοθέης - Ψυχικού (Νταμάρια Ψυχικού, ΚΕΚΡΟΨ), ενώ το βόρειο τμήμα που αντιστοιχεί στη Νέα Ιωνία είναι ελάχιστο. Η ανάπλαση και αναδάσωση της θέσης Νταμάρια Ψυχικού κωλυσιεργούσε λόγω της από το 1988 πολύχρονης δικαστικής διαμάχης μεταξύ της εταιρείας με το δημόσιο, όμως πρόσφατη δικαστική απόφαση του 2022, γνωστοποιεί την απόδοση της έκτασης στο δημόσιο.²²⁵ Ανάμεσα στις μελλοντικές επεμβάσεις στο πεδίο συγκαταλέγεται η αποκατάσταση και επανάχρηση του χώρου της ΛΑΤΟ σε χώρο πρασίνου, αθλητισμού και

²²⁰ Χατζούδης(β), *Το Γαλάτσι και οι Γαλασιώτες...*, 399.

²²¹ Ντάφα, “Η περίπτωση των Τουρκοβουνίων,” 23.

²²² Ντάφα, “Η περίπτωση των Τουρκοβουνίων,” 23-4.

²²³ Δήμος Φιλοθέης-Ψυχικού, “Σύνδεσμος Προστασίας Τουρκοβουνίων” (16 Μαΐου 2012). Ανακτήθηκε 6/9/2024 από [Σύνδεσμος Προστασίας Τουρκοβουνίων - Δήμος Φιλοθέης - Ψυχικού \(philothei-
psychiko.gov.gr\)](https://www.philothei-psychiko.gov.gr)

²²⁴ Ν.4277 ΦΕΚ Α' 156/1.8.2014. Προβλέπει την «ολοκλήρωση της αναδάσωσης, την εξασφάλιση του χαρακτηρισμένου κοινόχρηστου χώρου του Αττικού Άλσους, την αποκατάσταση των λατομείων της περιοχής, την οργάνωση και αναβάθμιση των εκτάσεων πρασίνου και την ενσωμάτωση των υφιστάμενων αθλητικών, πολιτιστικών υποδομών και της περιοχής κατοικίας», βλ. Παράρτημα VII, Άρθρο 18, Παράγραφος 4σ, στο [Νόμος 4277/2014 - ΦΕΚ 156/Α/1-8-2014 \(Κωδικοποιημένος\) - Σχέδια Πόλεων](#)

²²⁵ ΚΕΚΡΟΨ, “Ανακοίνωση του Αρείου Πάγου,” (5 Μαΐου 2022). Ανακτήθηκε 3/9/2024 από [Ανακοίνωση Απόφασης Αρείου Πάγου - ΚΕΚΡΟΨ Α.Ε. \(kekrops.gr\)](#) και Δήμος Φιλοθέης-Ψυχικού, “Τουρκοβούνια Ψυχικό: Μια μεγάλη μέρα για τον Δήμο μας!,” (6 Μαΐου 2022). Ανακτήθηκε 3/9/2024 από [Τουρκοβούνια Ψυχικό: Μια μεγάλη μέρα για τον Δήμο μας! - Δήμος Φιλοθέης - Ψυχικού](#)

πολιτισμού και υπό την ευθύνη του Δήμου Γαλατσίου να περατώσει το έργο έως το 2033,²²⁶ μια επέμβαση εξυγίανσης ως λύση στην «εν δυνάμει απειλή ενάντια στην ασφάλεια, την υγιεινή, [και] την καθαριότητα»²²⁷ που ο λατομικός χώρος πρεσβεύει στη συλλογική συνείδηση.

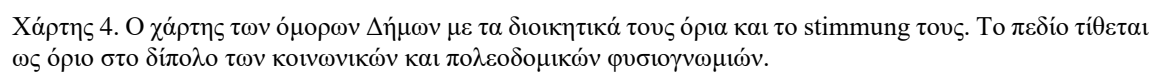
Η σύντομη επισκόπηση που προηγήθηκε, καταδεικνύει την αδυναμία των εκ των άνω φορέων για τη διαχείριση και προστασία των Τουρκοβουνίων, την εκλιπούσα πολιτική βούληση που παρείχε πρόσφορο έδαφος για τη λατόμευση και ωφελιμιστική οικειοποίηση των λόφων. Η απουσία ενός δημοσίου λόγου που θα επιβάλλονταν στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες επέφερε την βίαιη αλλοίωση του τοπίου, όσο ηχηρές κι αν ήταν οι διαμαρτυρίες της τοπικής κοινωνίας, ενώ διαμόρφωσε και τη συλλογική πρόσληψη αυτού του τόπου, ως χώρο απόρριψης και υπόλειμμα. Οι σημερινές προθέσεις για τις επικείμενες ενέργειες στο «κενό» Λιβάδι των Θεών αφορούν αναδασώσεις και κτιριακές δομές αθλητισμού και πολιτισμού, εν ολίγοις ένα νέο άλσος. Είναι όμως αυτές οι επεμβάσεις η βέλτιστη λύση για το συγκεκριμένο τοπίο;

4.4. Αστυγραφία περίξ του πεδίου

Η περίξ του πεδίου αστυγραφία είναι ετερόκλητη και αντιφατική, ένα πολεοδομικό και κοινωνικό δίπολο. Όριο των Δήμων αποτελούν οι ίδιοι οι λόφοι, φυσικά, διοικητικά και κοινωνικά. Στη δυτική πλευρά το Γαλάτσι και η Νέα Ιωνία, στην ανατολική η Φιλοθέη και το Ψυχικό, συνθέτοντας δύο διαφορετικούς κόσμους κοινωνικών τάξεων. Στη συλλογική συνείδηση, απλά και μόνο το άκουσμα των τοπωνυμίων παραπέμπει ευθέως στους διαφορετικούς χαρακτήρες τους, οι οποίοι δεν συναντώνται πουθενά στο πεδίο, αν και θα μπορούσαν να συμφιλώνονται μέσα σε αυτό ως κοινός χώρος (Χάρτης 4), ενισχύοντας πρωτοβουλίες και συλλογικές πρακτικές όπως αυτές της ομάδας «Δράση».

²²⁶ Μάχη Τράτσα, “Νταμάρια Γαλατσίου: Νομοθετική ρύθμιση για τη δημιουργία κοινόχρηστου χώρου δασικής αναψυχής,” *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (6 Απριλίου 2023). Ανακτήθηκε 7/9/2024 από [Νταμάρια Γαλατσίου: Νομοθετική ρύθμιση για τη δημιουργία κοινόχρηστου χώρου δασικής αναψυχής - Οικονομικός Ταχυδρόμος - ot.gr](#)

²²⁷ Φιλίππιδης, *Για το Αττικό Τοπίο Σήμερα*, 183.

Το Γαλάτσι είναι μια συνοικία που δημιουργήθηκε από πρόσφυγες κυρίως της Νάξου και Στερεάς Ελλάδας στα τέλη του 19ου αιώνα και αποτελείται κατά μέσο όρο από λαϊκή και μεσοαστική τάξη. Οι Γαλασιώτες εργάζονταν στα λατομεία και ασβεστοκάμينا των Τουρκοβουνίων, απ' όπου η πόλη προμηθεύονταν ασβέστη, οικοδομικά υλικά, αλλά και ξυλεία, πριν η αποψίλωση απογυμνώσει τους λόφους. Ο πολεοδομικός του χαρακτήρας διακρίνεται από τον έντονο οικοδομικό ιστό της πολυκατοικίας με πυκνή και ψηλή δόμηση, όπως και για την έλλειψη χώρων πρασίνου (Εικ. 59). Επί της λεωφόρου Βεΐκου εντοπίζονται κυρίως χώροι εστίασης και εμπορίου, ενώ προς το νότιο τμήμα της αναπτύσσεται η οικιστική ζώνη. Η εν λόγω λεωφόρος αποτελεί μια πολύβουη γραμμική χάραξη που συντρέχει το υπό μελέτη πεδίο στα βόρεια και συγκεντρώνει πολλές χρήσεις και έντονη ανθρώπινη παρουσία στο ομώνυμο Άλσος. Το Άλσος Βεΐκου, αν και υπερτοπικού χαρακτήρα, αποτελεί πόλος έλξης μεγάλου μέρους της τοπικής κοινωνίας που επισκέπτεται το χώρο πρασίνου για αναψυχή, αθλητισμό και εν μέρει πολιτισμό, αποτελεί δηλαδή τον κύριο χώρο εκτόνωσης της καθημερινότητας των δημοτών Γαλασίου και Νέας Ιωνίας.

Αντίθετα, το Ψυχικό και η Φιλοθέη αποτελούν δύο συνοικίες που αναπτύχθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα, με πρότυπο την αγγλική προπολεμική κηπούπολη.²²⁸ Όταν το 1930 ιδρύθηκε το προάστιο της Φιλοθέης από τον Συνεταιρισμό Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, ονομαζόταν «Νέα Αλεξάνδρεια» και είχε μικροαστική φυσιογνωμία με αμιγώς οικιστικό χαρακτήρα που απαγόρευε την ύπαρξη καταστημάτων.²²⁹ Στη δημιουργία των δημόσιων υποδομών της συνέβαλε ο Πικιώνης με τη διαμόρφωση της παιδικής χαράς της Φιλοθέης. Η πολεοδομική τους φυσιογνωμία αποτελείται από πολυτελείς κατοικίες, ιδιωτικούς και πυκνούς χώρους πρασίνου, πρεσβείες, πολιτιστικά ιδρύματα και οικονομικά υψηλή τάξη (Εικ. 60). Σε αντίθεση με το Γαλάτσι που η αστικοποίηση γνώρισε πολλές φάσεις και την εξάπλωση του οικοδομικού ιστού, η Φιλοθέη και κυρίως το Παλαιό Ψυχικό σχεδιάστηκαν εξ αρχής, στα πρότυπα της κηπούπολης του Howard.²³⁰ Σε αυτή την πλευρά του πεδίου κάνουν την εμφάνισή τους δρόμοι ήπιας κυκλοφορίας με εύπορες κατοικίες. Οι ήχοι ανταποκρίνονται όχι σε αυτούς μιας πόλης, αλλά μιας γειτονιάς. Η άμεση γειτνίαση

²²⁸ Στάμος Παπαδάκης, «Ο συνοικισμός «Νέα Αλεξάνδρεια» και η εδαφική οικονομία των Αθηνών,» στο *Ανθολογία Κειμένων Ελληνικής Αρχιτεκτονικής 1925 - 2002*, επιμ. Δημήτρης Φίλιππιδης, σσ. 17-20 (Αθήνα: Μέλισσα, 2006), 17.

²²⁹ Νικητίδης, *Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια*, 39.

²³⁰ Το σχέδιο της κηπούπολης του Ψυχικού δημιουργήθηκε από τον Α. Νικολούδη, βλ. Μπίρης, *Αι Αθήναι...*, 287.

με το πεδίο δεν το καθιστά ένα χώρο φυγής για εκτόνωση και περίπατο, αφού η κοινωνική τάξη αυτής της πλευράς διαθέτει τους προσωπικούς της χώρους πρασίνου. Η πρόσληψή της για το πεδίο αφορά κυρίως έναν υπολειμματικό χώρο.

Εικόνα 59. Αποψη του πυκνού από δόμηση Γαλατσίου από το λόφο Φιλοθέης. Διακρίνεται κάτω το αναδασωμένο πεδίο και αριστερά τμήμα του λόφου Κόκκου με τις αυθαίρετες χρήσεις.

Εικόνα 60. Αποψη της αραιής από δόμηση αλλά πυκνής από φύτευση Φιλοθέης από τον ομώνυμο λόφο.

4.5. Χρήσεις και χρήστες επί του πεδίου

Τα Τουρκοβούνια παρουσιάζουν ετερόκλητες χρήσεις, θεσμοθετημένες, άτυπες, περιθωριακές και παραβατικές, που αναπτύχθηκαν και αναπτύσσονται σε διαφορετικές χρονικές συγκυρίες. Επιγραμματικά, τα κύρια σημεία χρήσεων αφορούν το Άλσος Βεΐκου, λόφο Κόκκου, «πάρκο υιοθετημένων δέντρων» και κήπο της ομάδας «Δράση» και χρήσεις ή μάλλον χρήστες καταναμεμημένοι διάσπαρτα στο Λιβάδι των Θεών. Οι πιο διαδεδομένες χρήσεις αφορούν σε περίπατο, αναψυχή, βόλτα το κατοικίδιο και σωματική άσκηση.

Στο Άλσος Βεΐκου παρατηρείται η εντονότερη ανθρώπινη δραστηριότητα αφού συγκεντρώνει αναψυχή, αθλητισμό και εν μέρει πολιτισμό (Εικ. 61). Νότια του Άλσους, εντοπίζεται η αυθαίρετη κατοίκηση στο λόφο Κόκκου (Εικ. 62) και ο ΣΜΑ Γαλατσίου. Σε γειτνίαση με το λόφο Κόκκου, το «πάρκο υιοθετημένων δέντρων» και ο κήπος της ομάδας «Δράση» προσφέρουν χώρους ανάπαυσης και περισυλλογής (Εικ. 63).²³¹ Αυτή η ενότητα του πεδίου ως η περισσότερο πράσινη, προσελκύει και τους περισσότερους επισκέπτες (Εικ. 64). Η αναδάσωση έχει εξευμενίσει το τοπίο, αλλά και η άμεση γειτνίαση με την πλευρά του Γαλατσίου ωθεί την τοπική κοινωνία εντός του πεδίου για περιπατητική εκτόνωση. Περαιτέρω, στην ενότητα αυτή του λόφου εντοπίζονται τοπόσημα όπως τα κατάλοιπα του Ομβρίου Διός στην κορυφή του λόφου Φιλοθέης και η *Σπείρα Ι* (2001), της Μικαέλα Καραγιάννη, έργο land art στα όρια πεδίου και Φιλοθέης.

Εικόνα 61. Θεσμοθετημένη χρήση: Η κεντρική είσοδος του Άλσους Βεΐκου. Σκόπευση προς το λόφο Φιλοθέης.

Εικόνα 62. Αυθαίρετη χρήση: Κατοικία στο λόφο Κόκκου.

²³¹ Η ομάδα «Δράση» έχει αναπτύξει ένα συλλογικό πάρκο εντός της δασικής περιοχής και ένα τμήμα συλλογικού κήπου, το οποίο προσφέρεται για φύτευση και ανάπαυλα στον φιλόξενο σκιερό χώρο. Ο άτυπος κήπος που ανιχνεύεται στον κατάφυτο περίγυρο, ως φύση μέσα στη φύση, αποτελείται από διαμορφωμένα με πέτρες παρτέρια και μονοπάτια, γλάστρες και άλλες αυτοσχέδιες κατασκευές.

Εικόνα 63. Άτυπη χρήση: Ο κήπος της ομάδας «Δράση».

Εικόνα 64. Εφήμερη χρήση: Πλήθος στο λόφο Φιλοθέης για αναψυχή και πέταγμα του χαρταετού.

Στο Λιβάδι των Θεών ωστόσο, οι χρήσεις περιορίζονται στο ελάχιστο, αφού το άγονο και γυμνό τοπίο αποτελεί πεδίο ανάπτυξης άτυπων και περιθωριακών χρήσεων, στον περιορισμένο αριθμό ατόμων που το επισκέπτονται. Εκεί και ειδικά στη θέση Νταμάρια Ψυχικού έχουν παρατηρηθεί περιπατητές, ποδηλάτες, παρέες ανθρώπων με drone και τηλεκατευθυνόμενα αυτοκίνητα, μοναχικές φιγούρες στους βράχους, ακόμη και συνεργείο για γύρισμα video clip με θέμα κηδεία, γεγονός που προσθέτει στην απόκοσμη αίσθηση και τους λόγους που η γύμνια του τοπίου τροφοδοτεί τέτοιες ερμηνείες. Ακόμη, εντοπίζονται ένα παράπηγμα αιγοπροβάτων (Εικ. 65), αυτοσχέδιες κατασκευές, ράμπες και χαράξεις στο έδαφος για motocross (Εικ. 66) και μελίσσια που απαντώνται και πλησίον του Άλσους Βεΐκου. Τα βιομηχανικά κατάλοιπα των ΛΑΤΟ και ΚΕΚΡΟΨ προσφέρουν τις επιφάνειές τους για graffiti (Εικ. 67), οι εσωτερικοί τους χώροι κατά τις νυχτερινές ώρες προσελκύουν το ενδιαφέρον ομάδων που αναζητούν το υπερφυσικό (paranormal activity, Εικ. 68)²³² και οι χώροι πέριξ των ερειπίων αποτελούν τους ιδανικούς τόπους για απόθεση απορριμμάτων, ελαστικών και δομικών υλικών, διαμορφώνοντας τοπία σήψης, αποσύνθεσης και εντροπίας (Εικ. 69 & 70).

²³² The AfterDark Project, “The AfterDark Project. Στα Λυκοβούνια. At the Wolf Hills,” [Βίντεο] (21 Ιανουαρίου 2017), 1:46:52. Ανακτήθηκε 21/10/2024 από [The AfterDark Project | ΣΤΑ ΛΥΚΟΒΟΥΝΙΑ | AT THE WOLF HILLS](#)

Εικόνα 65. Άτυπη χρήση: Παράπηγμα για αιγοπρόβατα.

Εικόνα 66. Άτυπη χρήση: Ράμπα σε πίστα motocross.

Εικόνα 67. Άτυπη χρήση: Graffiti σε βιομηχανικά κατάλοιπα.

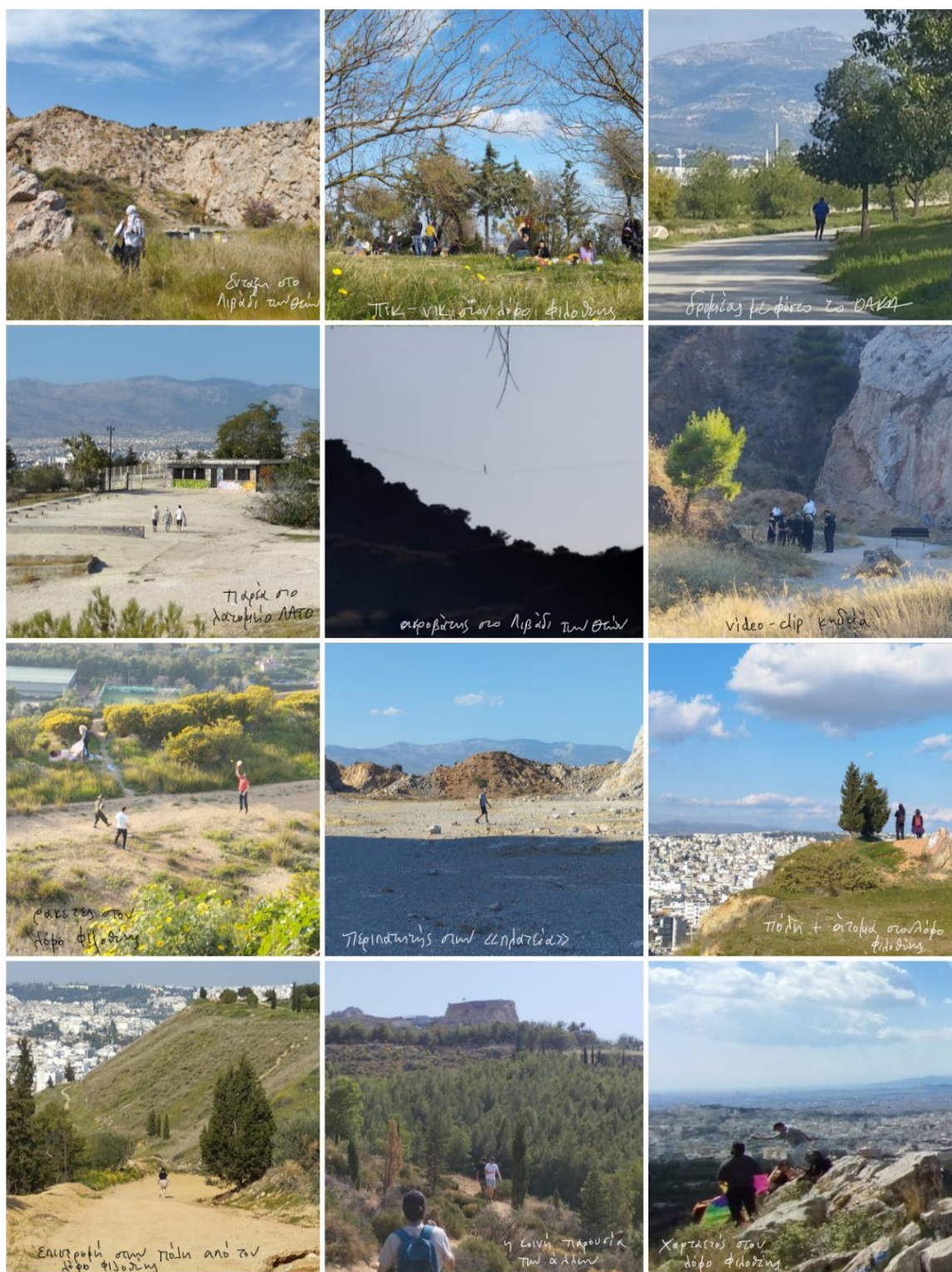
Εικόνα 68. Περιθωριακή χρήση: Μεταμεσονύκτιες αναζητήσεις του υπερφυσικού (paranormal), εντός βιομηχανικών καταλοίπων.

Εικόνα 69. Παραβατική χρήση: Απόθεση απορριμμάτων στο χώρο της ΛΑΤΟ.

Εικόνα 70. Παραβατική χρήση: Η θέση Νταμάρια Ψυχικού (ΚΕΚΡΟΨ), με χρήση σκουπιδότοπου.

Εικόνα 71. Χρήστες του πεδίου (από πάνω αριστερά): η Anna εξερευνά, παρέες απολαμβάνουν πικ-νικ, δρομέας, παρέα που «κόβει» δρόμο, ακροβάτης, γύρισμα video clip, ρακέτες, ο Βαγγέλης εξερευνά, ατενίζοντας την πόλη, κατάβαση από το λόφο Φιλοθέης, η κοινή παρουσία των άλλων και τέλος, πέταγμα χαρταετού.

Τα Τουρκοβούνια επανακαλύφθηκαν το 2020, κατά την περίοδο της πανδημίας του COVID-19, καθώς πλήθος πολιτών έσπευδαν στους λόφους για σωματική και ψυχική εκτόνωση, όπως μαρτυρά πληθώρα δημοσιεύσεων.²³³ Έκτοτε, με την επιστροφή στην προ covid καθημερινότητα, χάθηκε και το προνόμιο που κατείχαν οι λόφοι λόγω της ανάγκης για διαφυγή από τον εγκλεισμό, επαναφέροντας την περιορισμένη επισκεψιμότητα.²³⁴ Ωστόσο, την ημέρα της Καθαράς Δευτέρας του 2024, παρατηρήθηκε μεγάλη επισκεψιμότητα κυρίως στο λόφο Φιλοθέης, για αναψυχή και πέταγμα του χαρταετού. Όμοιος αριθμός δεν παρατηρήθηκε σε καμία άλλη επίσκεψη στο πεδίο.

Τα ζητήματα που ανακύπτουν σχετικά με την υφιστάμενη κατάσταση του πεδίου αφορούν την ερημιά που διακρίνει ιδίως το Λιβάδι των Θεών, το «κενό» τοπίο που αποζητά την αναδάσωση και εκ των άνω επανάχρηση των λατομικών χώρων ως την προτεινόμενη λύση αξιοποίησης και άρση της παραβατικότητας, καθώς και η μετατροπή θέσεων σε άτυπους σκουπιδότοπους που προκαλεί τις αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας. Οι ετερόκλητες μεταξύ τους χρήσεις - σχέσεις πλάθουν συνολικά το τοπίο των Τουρκοβουνίων, την αστική αυτή «ανάσα» κατά τον Φιλιππίδη που προσφέρεται για εκ των κάτω οικειοποίηση και ελεύθερη δράση (Εικ. 71 στην προηγούμενη σελίδα). Αν και χωρίς θεσμοθετημένες χρήσεις στην πλειοψηφία του, το πεδίο επενδύεται συνεχώς με νέες και εφήμερες. Κατά πόσο όμως μια επικείμενη εκ των άνω ανάπλαση στο Λιβάδι των Θεών θα αλλοιώσει το πνεύμα και τη μνήμη του τόπου, αλλά και τις πολλαπλές επινοήσεις οικειοποίησης του τόπου από τις μη θεσμοθετημένες χρήσεις και συμπεριφορές που εγγράφονται στο τοπίο;

²³³ Ενδεικτικά βλ. [Νταμάρια Ψυχικού: Ένας προορισμός που γεννήθηκε μέσα στην καραντίνα | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ](#), [Νταμάρια Γαλατσίου: Νομοθετική ρύθμιση για τη δημιουργία κοινόχρηστου χώρου δασικής αναψυχής - Οικονομικός Ταχυδρόμος - ot.gr](#) και [Τουρκοβούνια, παρανομίες και... παράλογα | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ](#)

²³⁴ Επιχειρώντας μια αναλογία, η ανάβαση του Πετράρχη για απόλαυση της θέας συνάδει με μια ιστορική εποχή όπου τα πάθη και οι κοσμικές απολαύσεις βρίσκονταν σε καταστολή. Σε συνθήκες εγκλεισμού ή απαγόρευσης, η φυγή προς το ύπαιθρο, καθώς και η ιεροτελεστία της ανάβασης σε ένα βουνό ή λόφο, προσφέρουν απόλαυση, ελευθερία και την αίσθηση της υπέρβασης.

Κεφάλαιο 5: Φαινομενολογική ερμηνεία των λόφων και πρόταση περιπατητικής διαδρομής

5.1. Οι λόφοι προσεγγίζονται: Όρια και κατώφλια

Οι λόφοι αποτελούν πρωτίστως γεωγραφικές ενότητες. Για τον Norberg-Schulz, «οι λόφοι και τα βουνά είναι χωρικά συμπληρώματα των κοιλάδων και των λεκανοπεδίων, και λειτουργούν ως πρωταρχικά «πράγματα» που ορίζουν το χώρο μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον».²³⁵ Αποτελούν δηλαδή τοπόσημα που τέμνουν έναν αχανή χώρο, δημιουργώντας επιμέρους χωρικές ενότητες και προσδίδουν προσανατολισμό στην ανθρώπινη ύπαρξη. Έτσι γίνονται αντιληπτοί και οι ορεινοί όγκοι των Τουρκοβουνίων από το περιπατητικό υποκείμενο πριν προσεγγίσει τις παρυφές τους, τα όρια που διαχωρίζουν το πεδίο από την πόλη, άλλοτε με ξεκάθαρο και αυστηρό τρόπο, άλλοτε με χαρακτήρα πορώδη.

Το όριο είναι μια φαινομενολογική έννοια, όπως διατυπώθηκε. Κατέχει την ιδιότητα να οργανώνει το ορατό και το αθέατο, να ορίζει περικλειστούς χώρους,²³⁶ να δημιουργεί και να επιβάλλει κινήσεις, ροές, προσβάσεις ή αδιέξοδα. Τα όρια καθορίζονται και από τα ανοίγματά τους, τα κατώφλια, όταν οι χώροι που διαχωρίζουν έρχονται σε επικοινωνία, έτσι, μέσω των ορίων οι χώροι αποκτούν υπόσταση²³⁷ και δηλώνουν τις σχέσεις γειτνίασης του εντός - εκτός και του Εγώ - Άλλου.²³⁸ Ο άνθρωπος, αναφέρει ο Simmel, είναι «το οριακό ον που δεν έχει όρια»²³⁹ και για να συνδέσει τα πράγματα πρέπει προηγουμένως να τα έχει διαχωρίσει. Το υποκείμενο, λοιπόν, διαθέτει εκ των προτέρων την έννοια του ορίου ως υπαρξιακή συνθήκη οργάνωσης του χώρου, ώστε να τον «κατοικήσει».

Τα όρια πεδίου και πόλης είναι άλλοτε σαφή και διακριτά (δρόμος - πεδίο), άλλοτε ασαφή και αθέατα (κατοικίες - πεδίο), με τις αντίστοιχες πυκνώσεις και αραιώσεις, είτε ως προς την αίσθηση του φωτός και της φύτευσης, είτε ως προς τους δομικούς όγκους. Τα όρια δηλώνουν την παρουσία τους μέσω μιας πληθώρας τεχνητών εμποδίων, όπως λαμαρίνες, κιγκλιδώματα, συρματοπλέγματα, πεζούλια, περιφράξεις κατοικιών, μαρμάρινα καπάκια, μπάρες και φυσικά όρια όπως βράχια και πρηνή, ενώ στον αντίποδα, το πεζοδρόμιο με την

²³⁵ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 44.

²³⁶ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 16.

²³⁷ Norberg-Schulz, *Genius Loci...*, 16, 46.

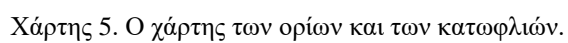
²³⁸ Στεφάνου και Στεφάνου, *Περιγραφή της Εικόνας της Πόλης...*, 37.

²³⁹ Simmel, *Περιπλάνηση Στη Νεωτερικότητα...*, 198.

άμεση πρόσβαση στο πεδίο καταργεί την αίσθηση του ορίου. Από τις παραπάνω μορφές εμποδίων, τα διάτρητα υλικά και τα ενδιάμεσα κενά τους, ενισχύουν τον πορώδη χαρακτήρα των ορίων, αντίθετα προς τους πυκνούς και απροσπέλαστους όγκους των τοιχίων, βράχων ή και ολόκληρων κατοικιών που καταπατούν μέρος του πεδίου, καθιστώντας τα όρια αθέατα. Τα όρια τίθενται και από το ίδιο το φυσικό ανάγλυφο: ένας βράχος εμποδίζει την ανάβαση ή διέλευση, ένα απότομο πρηνές την ομαλή κατάβαση, η πυκνή φύτευση αποτρέπει την προσπελασιμότητα, έτσι, τα όρια κατέχουν και την ιδιότητα να οργανώνουν τις εν δυνάμει περιπατητικές κινήσεις.

Τα κατώφλια του πεδίου δεν έχουν τον θεσμοθετημένο χαρακτήρα της κεντρικής εισόδου στο Άλσος Βεΐκου. Κεντρική είσοδος δεν μπορεί να βρεθεί πουθενά παρά μόνο άτυπες, όπως το παραβατικό άνοιγμα σε ένα συρματοπλέγμα, αλλά και τα πορώδη κατώφλια, στα οποία ο αυστηρός διαχωρισμός πόλης και πεδίου διαρρηγνύεται, προσφέροντας πλατιές και απρόσκοπτες διελεύσεις εντός κι εκτός. Σε αυτά τα κατώφλια, τα όρια πόλης και πεδίου συγχέονται μέσω της φύτευσης που κυριαρχεί, όπως και μέσω της αίσθησης της γειτονιάς και των ήπιων ήχων που δεν παραπέμπουν στον χαρακτήρα της πόλης. Στον αντίποδα, το επίμηκες γραμμικό εμπόδιο της λαμαρίνας χωρίς κατώφλια επί της λεωφόρου Βεΐκου, από την πλευρά του Γαλατσίου, αποξενώνει το πεδίο από την πόλη και το σώμα.

Τα όρια και κατώφλια στο πεδίο δημιουργούν ένα συνονθύλευμα προσβάσεων ή απαγορεύσεων, αυστηρής οριοθέτησης ή απρόσκοπτης διέλευσης, ενώ άλλοτε, επιτρέπουν τη θέαση του πεδίου ακόμα κι αν η πρόσβαση εντός είναι ανέφικτη. Μέσω αυτών, διαφαίνεται η σχέση της πόλης με το πεδίο: μέσω της καταπάτησης των λόφων από τους οικοδομικούς όγκους που αναρριχώνται προς αυτούς, ή μέσω της άμεσης γειτνίασης που επιτυγχάνεται από τα πορώδη κατώφλια, όπου οι ανθρώπινες χρήσεις και η ζωή των κατοίκων εισχωρούν οργανικά στο πεδίο, αμβλύνοντας τα όρια και ενθαρρύνοντας την κοινωνική οικειοποίηση του πεδίου (Χάρτης 5).

5.2. Οι λόφοι «δίδονται»: Το πνεύμα του τόπου

Στα Τουρκοβούνια επιβιώνει η μυθοποίηση, η μνήμη της λατόμευσης και η αίσθηση αγωνίας που προκαλεί στο υποκείμενο η διόδευση στο τοπίο ερημιάς. Από τη μνημόνευση και ανάκληση της αρχαίας κληρονομιάς μέσω λογοπαιγνίων (Λιβιάδι των Θεών, ΚΕΚΡΟΨ, επιγραφή ΗΡΑΚΛΗΣ στα έργα για το νέο Μετρό) και τα αρχαία κατάλοιπα (βωμός Ομβρίου Διός), έως τη διαιώνιση του μύθου (άλλοτε «φανέρωση» του Διός, λημέρι ληστών και καταφύγιο αντίστασης επί Κατοχής, σήμερα παραβατικότητα, paranormal activity, graffiti, motocross και εντοπισμός πτωμάτων),²⁴⁰ το genius loci που πλάθεται στους ορεινούς όγκους των Τουρκοβουνίων αφορά ένα ανήσυχο πνεύμα, αρχέγονο και χθόνιο, που ενισχύει την αγριότητα (wilderness) στο άγονο Λιβιάδι των Θεών, αντίθετα με τον εξωραϊσμό και καλλωπισμό της οργανωμένης φύτευσης που διακρίνει τον περισσότερο προσφιλή για το σώμα και τις αισθήσεις λόφο Φιλοθέης (Εικ. 72 - 74). Οι ονοματοδοσίες λοιπόν, επιδρούν εξίσου σημαντικά στην πρόσληψη του τόπου, αφού διαμορφώνουν την ταυτότητά του και τον επενδύουν με μύθους, συμβολισμούς και νοήματα που επιβιώνουν στην κοινωνική μνήμη (όπως εξίσου η διατήρηση του τοπωνυμίου τούρκικα βουνά).²⁴¹

Το πνεύμα του τόπου μεταξύ των λόφων Φιλοθέης και Λιβιάδι των Θεών διαφέρει. Οι δύο ορεινοί όγκοι διαφέρουν γεωμορφολογικά, απτικά, χρωματικά και ως προς την αίσθηση του φωτός και της φύτευσης. Διαφέρουν ακόμη και ως προς τη δημιουργία συναισθημάτων στα περιπατητικά υποκείμενα και την κιναισθησία τους, μιας και στο λόφο Φιλοθέης το σώμα εντοπίζει θελκτικούς χώρους ανάπαυσης, ενώ στο Λιβιάδι των Θεών μπορεί να κυριαρχείται από την ανασφάλεια της ξαφνικής και «κοινής παρουσίας των άλλων»²⁴² εντός της ερημιάς. Κατά την περιπλάνηση στο πεδίο προκαλούνται λοιπόν συναισθήματα εξίσου σημαντικά με την πολυσυναισθησιακή πρόσληψη, αλλά και σε συσχέτιση με αυτή: φόβος - ερημιά, έκπληξη - Άλλοι, δέος - λαξευμένοι όγκοι, αισθητηριακή απόλαυση - φύτευση, φως, σκιά, ήχοι, οσμές, απτικότητα.

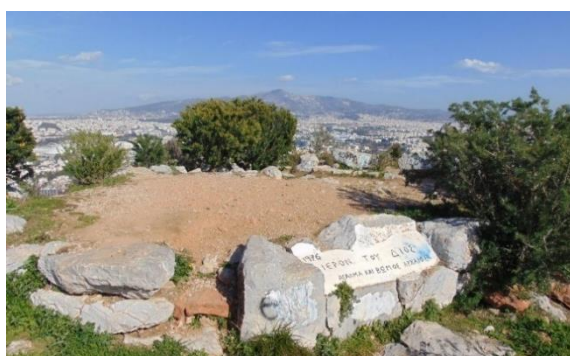
²⁴⁰ ΤΑ ΝΕΑ, “Θρίλερ με το πτώμα δικηγόρου που βρέθηκε στα Τουρκοβούνια,” (14 Μαρτίου 2019). Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Θρίλερ με το πτώμα δικηγόρου που βρέθηκε στα Τουρκοβούνια - ΤΑ ΝΕΑ](#), Η ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗ, “Σορός άνδρα βρέθηκε στα Τουρκοβούνια,” (18 Δεκεμβρίου 2022). Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Σορός άνδρα βρέθηκε στα Τουρκοβούνια](#), όπως και η προφορική μαρτυρία του Εμμανουήλ Πρωτονοτάριου, δημοτικού συμβούλου Γαλατσίου που αναφέρει: «παλιά, όταν ήταν νταμάρια, δεν πάταγε ψυχή, φοβόταν ο κόσμος, γίνονταν εγκλήματα, κλοπές, βιασμοί. Έχουν σκοτώσει ανθρώπους εκεί», όπ. αν. στο Λιάλιος, “Πράσινα τοπόσημα...,” 46.

²⁴¹ Tilley, “Χώρος, τόπος, τοπίο...,” 226-27 και Ντε Σεργτώ, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική...*, 267-68, 296.

²⁴² Πεπολής, *Χωρογραφίες...*, 176-77.

Εικόνα 72. Η επιγραφή ΗΡΑΚΛΗΣ στα όρια του πεδίου, επί της λεωφόρου Βεΐκου.

Εικόνα 74. Τα κατάλοιπα του Ομβρίου Διός στην κορυφή του λόφου Φιλοθέης.

Εικόνα 73. Συναίρεση γης και ουρανού: «Κέκρωψ αυτόχθων συμφυές έχων σώμα ανδρός και δράκοντος της Αττικής εβασίλευσε πρώτος και την γην πρότερον λεγομένην Ἀκτην ἀφ' εαυτοῦ Κεκροπίαν ὠνόμασεν».

Διαφορετικό χαρακτήρα παρουσιάζει ο λόφος Φιλοθέης συγκριτικά με το Λιβάδι των Θεών, όπου το *genius loci* δεν είναι μοναδικό, αλλά καθημερινό. Η άμεση γειτνίαση του Άλσους Βεΐκου με το λόφο Φιλοθέης δεν αποτελεί μια σχέση ένταξης και συνδιαλλαγής, αλλά αποξένωσης για το περιπατητικό σώμα. Πάνω από το Άλσος, η αποκατάσταση λατομείου με επιχωμάτωση από τα υλικά διάνοιξης της Αττικής Οδού, έχει πλάσει ένα νέο τοπίο. Οι επιχωματωμένες αναβαθμίδες με τον οριζόντιο και γραμμικό χαρακτήρα αντισταθμίζονται από την καθετότητα των βράχων του γειτνιάζοντος Λιβάδι των Θεών, ένα γεωλογικό δίπολο που γίνεται αντιληπτό είτε μέσα από την πόλη, είτε μέσω θεάσεων - καθρεπτισμάτων από τον ένα λόφο προς τον άλλον. Περαιτέρω, από το σύνολο των όψεων των λόφων μπορεί να διατυπωθεί ο μονολιθικός και κωνικός όγκος του λόφου Φιλοθέης ως αρσενική μορφή, σε αντίθεση προς τη θηλυκή των κοιλωμάτων και δερματικών χρωματισμών που φέρει το Λιβάδι των Θεών.²⁴³

²⁴³ Λουκάκη, *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία...*, 303.

Ο λόφος Φιλοθέης έχει αναδασωθεί σε διαφορετικές φάσεις. Εντός του πιο πυκνού από φύτευση τμήματος, εντοπίζεται ο κήπος της ομάδας «Δράση». Ο χώρος αυτός με την αντιφατική του οργάνωση σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο, ως φύση μέσα στη φύση, αλλά με οργάνωση παρτεριών σε αντίστιξη με την ελεύθερη φύτευση του περιγύρου, προσφέρεται για αισθητηριακή απόλαυση. Η πολυμορφία των σχημάτων, υφών και χρωματισμών των φυτών, ενεργοποιεί τις αισθήσεις στο σύνολο και προσκαλεί το σώμα να εισέλθει, πραγματοποιώντας στάση για ξεκούραση. Ο κήπος αυτός μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για περισσότερες συλλογικές επεμβάσεις σε άλλα σημεία του πεδίου, ώστε μέσω της οικειοποίησης και κοινωνικής αυτο-οργάνωσης²⁴⁴ να αναιρέσει τη μονοτονία της «τεχνοκρατικής» αναδάσωσης με τον ουδέτερο χαρακτήρα της επί του τοπίου.

Αντίθετα, οι τραχιές όψεις των λαξευμένων βράχων με τη γλυπτική πλαστικότητα στο Λιβάδι των Θεών προκαλούν δέος και εντυπωσιασμό. Η απώλεια του τοπίου από τη λατόμευση δημιουργεί νέους χώρους, φέρνοντας το υπέδαφος πάνω από το έδαφος και στάθμη κίνησης των περιπατητών, εξαυλώνοντας τους στιβαρούς όγκους. Εκεί, εκδηλώνεται η αρχιτεκτονική του λόφου: ένα μεγάλο σε έκταση πλάτωμα εν είδει πλατείας που οριοθετείται από τους βράχους. Πρόκειται για ένα συγκεντρωτικό τοπίο συνάντησης, διέλευσης και αποσπασματικής θέασης τόσο προς δυσμάς όσο και με οπτική σκόπευση προς τον Υμηττό που χαρακτηρίζεται από την αχανή οριζοντιότητα του πλατώματος, σε αντίθεση με την επιβλητική καθετότητα των βράχων. Η είσοδος στο πλάτωμα από την οδό Ηριδανού με την πυκνή συστάδα των δέντρων, ανακαλεί τα ζωγραφικά έργα της σειράς *Η νήσος των Νεκρών* (1880-86), του Arnold Böcklin (Εικ. 75 & 76).

Εικόνα 75. Άποψη του πλατώματος στην κορυφή του Λιβαδιού των Θεών.

Εικόνα 76. *Isle of the Dead* (1883, 3η έκδοχή), του Arnold Böcklin. Alte Nationalgalerie, Βερολίνο.

²⁴⁴ Εύη Αθανασίου, “Το αστικό τοπίο της Θεσσαλονίκης στη συνθήκη της κρίσης. Μετατοπίσεις του δημοσίου χώρου,” στο Πετροπούλου και Ραμαντιέ (επιμ.), *Αστικές Γεωγραφίες...*, 219.

Οι ασβεστολιθικοί όγκοι, διάσπαρτοι στο πεδίο, επιβάλουν ελικοειδείς κινήσεις και λειτουργούν ως θεατρικά παραπετάσματα δημιουργώντας περικλειστές κοιλότητες που αποκλείουν τις οπτικέςφυγές προς την πόλη. Ο φόβος που μπορεί να διακατέχει το υποκείμενο κατά τη διόδευση στο Λιβιάδι των Θεών πιθανόν να προκαλείται από τα κοιλώματα των βράχων, καθώς η περιορισμένη ορατότητα και πρόσβαση εντείνουν αισθήματα αγωνίας, φόβου και ανασφάλειας.²⁴⁵ Ωστόσο, μέσα στις κοιλότητες των βράχων, το υποκείμενο μπορεί να βρει καταφύγιο, μια εν δυνάμει κρυψώνα²⁴⁶ ή έναν χώρο για περισυλλογή. Εκεί, συντελεί και η παρουσία των άγνωστων Άλλων. Η αναπάντεχη συνάντηση με ένα άλλο υποκείμενο στην ερημιά, η «αμοιβαιότητα του κοιτάγματος»²⁴⁷ και οι άγνωστες προθέσεις, μπορεί να δημιουργήσουν εξίσου αρνητικά συναισθήματα. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, η έλλειψη θεσμοθετημένων χρήσεων προάγει τις άτυπες έως και παραβατικές: πίστες για motocross, βιομηχανικά κατάλοιπα ντυμένα με graffiti που φέρουν στοιχεία κατοίκησης, αυτοσχέδια παραπήγματα, ελαστικά σε αποσύνθεση, σωροί απορριμμάτων και εντροπικοί χώροι, συμβάλλουν στη δημιουργία ενός παλλόμενου πνεύματος, με τις όψεις των βράχων να αποτελούν το ιδανικό σκηνικό για την επιτέλεση των χρήσεων αυτών. Το άγονο, κενό από φύτευση και κατακρεουργημένο από τη λατόμευση τοπίο και υπό το ιδανικά καθαρό αττικό φως, εντείνει τη μυστηριακή αίσθηση του τόπου που αποτυπώνεται στο περιπατητικό σώμα. Οι σημειακές επεμβάσεις και χρήσεις οργανώνουν χώρους, συμβάντα αναφοράς, κατεύθυνσης και προσανατολισμού μέσα στην απροσδιόριστη εκ πρώτης έκταση του τοπίου και την ομοιογένεια της πέτρας.

Θέσεις στο Λιβιάδι των Θεών, όπως τα βιομηχανικά κατάλοιπα της ΛΑΤΟ και της ΚΕΚΡΟΨ στα Νταμάρια Ψυχικού αποτελούν πηγές εντροπίας, χώροι με βιομηχανικά ερείπια και τεχνητά κατάλοιπα που παράγουν υπολειμματική ενέργεια και αίσθηση αταξίας (Εικ. 78).²⁴⁸ Ωστόσο, δεν αφορούν τα ερείπια που ενέχουν ιστορικότητα και τη φθορά του χρόνου (Εικ. 79), αλλά τις πρόδρομες μορφές του μέλλοντος, τα «νέα μνημεία» του Smithson από τεχνητά και όχι φυσικά υλικά.²⁴⁹ Στο *A Tour of the Monuments of Passaic*,

²⁴⁵ Catharine Ward Thompson, "Landscape perception and environmental psychology," στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, επιμ. Peter Howard, κ.α., σσ. 19-38 (Λονδίνο: Routledge, 2019), 23. Ανακτήθηκε 12/10/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thompson \(taylorfrancis.com\)](https://www.routledge.com/The-Routledge-Companion-to-Landscape-Studies/Peter-Howard-Ian-Thompson/book/9781138000000)

²⁴⁶ Jay Appleton, όπ. αν. στο Thompson, "Landscape perception...", 23.

²⁴⁷ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 176-77.

²⁴⁸ Τζιρτζιλιάκης, "Το εδαφικό εργαστήριο...", 56.

²⁴⁹ Robert Smithson, "Entropy and the new monuments," στο *Robert Smithson: The Collected Writings*, επιμ. Jack Flam, σσ. 10-23 (Berkeley και Los Angeles: University of California Press, 1996), 11. Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Smithson Robert Collected_Writings_no_OCR.pdf](https://www.southwest.edu/~smithson/Robert_Smithson_Collected_Writings_no_OCR.pdf)

New Jersey (1967), ο Smithson φωτογραφίζει και αφηγείται τα βιομηχανικά κατάλοιπα που εντοπίζει σε μια διαδρομή, τα οποία προσλαμβάνει ως μνημεία που λειτουργούν εξατομικευμένα ως σημεία αναφοράς (Εικ. 77).²⁵⁰ Οι διάσπαρτες στο υπό μελέτη πεδίο βιομηχανικές δομές από οπλισμένο σκυρόδεμα, ανακαλούν τη «Νέα Μνημειακότητα» του Smithson, τα μνημεία του μέλλοντος (Εικ. 80).

Εικόνα 77. *The Great Pipe Monument* (1967), του Robert Smithson. Passaic, New Jersey.

Εικόνα 78. Το μνημείο των ελαστικών: Εντροπία στο ανενεργό λατομείο της ΛΑΤΟ.

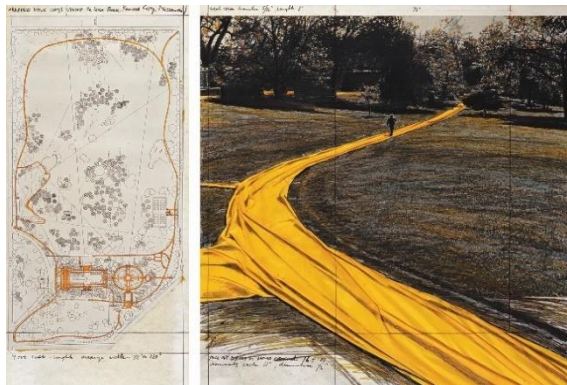
Εικόνα 79. *Et in Arcadia Ego* (1637-38), του Nicolas Poussin. Λούβρο, Παρίσι.

Εικόνα 80. «Νέα Μνημειακότητα» στο πεδίο.

²⁵⁰ Robert Smithson, “A tour of the monuments of Passaic, New Jersey,” στο *Robert Smithson: The Collected Writings*, επιμ. Jack Flam, σσ. 69-74 (Berkeley και Los Angeles: University of California Press, 1996). Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Smithson Robert Collected_Writings_no_OCR.pdf](#)

«Το πνεύμα του τόπου είμαστε εμείς», αναφέρει η Αντωνακάκη.²⁵¹ Η ερμηνεία του *genius loci* είναι μια νοητική και συναισθηματική διαδικασία, συχνά μια άρρητη συνθήκη και δύσκολα εκφράσιμη. Τα υποκείμενα νοηματοδοτούν τους τόπους μέσα από τις χρήσεις, ονοματοδοσίες και ερμηνείες. Το πνεύμα του τόπου στα Τουρκοβούνια μοιάζει παγιωμένο στο χρόνο, οι πέτρινοι όγκοι στιβαροί και αμετακίνητοι, αλλά η εφημερότητα των χρήσεων μεταπλάθει συνεχώς αυτή την (κενή) *tabula rasa*. Τα Τουρκοβούνια αποτελούν έναν εν δυνάμει χώρο ανάπτυξης περιπατητικών και εικαστικών επιτελέσεων (*performance*, *walking art*, *land art*, *installation*),²⁵² ένα ανοικτό και ελεύθερο πάρκο,²⁵³ που μπορεί να δεχθεί εφήμερες εικαστικές εκφράσεις και πολλαπλές νοηματοδοτήσεις (Εικ. 81 & 82).

Εικόνα 81. *Wrapped Walk Ways* (1977-78), των Christo and Jeanne Claude. Jacob Loose Park, Kansas City.

Εικόνα 82. Στις «αποθήκες» του Middelheim Museum της Αμβέρσας (2017).

5.3. Οι λόφοι επιτελούνται: Σκηνοθεσία μιας περιπατητικής διαδρομής

Μέσω της βιωματικής και κιναισθητικής εμπειρίας, ο τόπος νοηματοδοτείται και ερμηνεύεται η πολυσύνθετη διάστασή του. Η αφήγηση αποτελεί ένα μέσο περιγραφής μιας εμπειρίας και είναι βαθιά συνυφασμένη με την ανθρώπινη φύση.²⁵⁴ Μέσω της αφήγησης, τα ξεχωριστά συμβάντα ενός τόπου συντίθενται σε ένα όλο, μια «χωροποιητική πρακτική

²⁵¹ Αντωνακάκη, *Κατώφλια...*, 59.

²⁵² Όπως οι μεγάλης κλίμακας και εφήμερες τοπιακές επεμβάσεις των Christo and Jeanne Claude, βλ. [Christo and Jeanne-Claude](#)

²⁵³ Στα πρότυπα του Middelheim Park Museum της Αμβέρσας, βλ. [Kunst in het park | Middelheimmuseum](#) ή του Yorkshire Sculpture Park στην αγγλική εξοχή, βλ. [Art outdoors finder | Yorkshire Sculpture Park](#). Αν και αποτελούν πάρκα με μόνιμα γλυπτά, το παράδειγμά τους μπορεί να τροφοδοτήσει την ανάπτυξη εικαστικών μορφών στο υπό μελέτη πεδίο.

²⁵⁴ Tilley, «Χώρος, τόπος, τοπίο...», 244.

ή σωματικό οδοιπορικό».²⁵⁵ Έτσι, η αφήγηση τίθεται ως εργαλείο μετάδοσης του αόρατου βιώματος.

Η ενασχόληση με τη μελέτη περίπτωσης οδήγησε στη σκηνοθεσία μιας περιπατητικής χάραξης στο υπό μελέτη πεδίο, οργανώνοντας το τοπίο σε σκηνές - χωρικές ενότητες, βάσει των χωρικών ποιοτήτων: της γεωμορφολογίας και των χρωματισμών της, του φωτός και της σκιάς, των επιφανειών και των μεγεθών. Η προτεινόμενη περιπατητική διαδρομή συνιστά μια σκηνοθεσία του σώματος, του βλέμματος, των αισθήσεων και της κίνησης στο υφιστάμενο τοπίο. Διακρίνεται από τις «βεράντες στο τοπίο» κατά Πεπονή, τις κοιλότητες φιλοξενίας, δηλαδή χώρους όπου το περιπατητικό σώμα μπορεί να αναπαυθεί και αναστοχαστεί και τα «μνημεία» κατά Smithson,²⁵⁶ πλάθοντας έτσι πορείες και στάσεις στο τοπίο.²⁵⁷

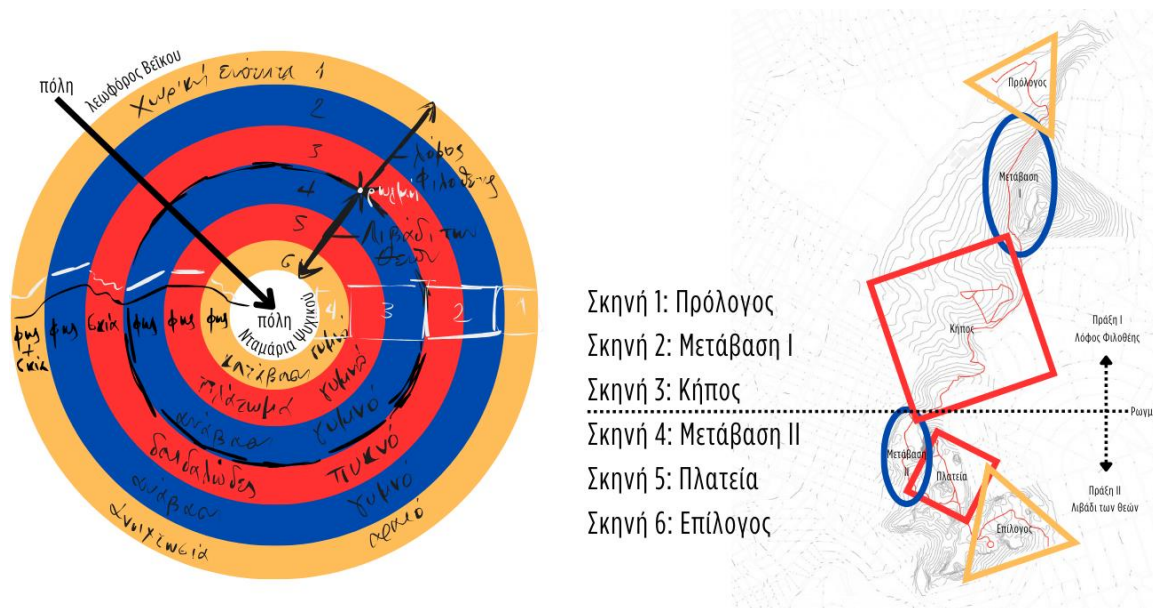
Στη χωρική αντίληψη δεν μετέχει μόνο η υποκειμενική πρόσληψη, αλλά και οι κλιματολογικές συνθήκες, οι ποιότητες του φωτός και της σκιάς και η αίσθηση της εδαφικότητας στο πέλμα. Η διαδρομή έχει κατεύθυνση από βορρά προς νότο και διασχίζει συνολικά το πεδίο ακολουθώντας τις υφιστάμενες χωμάτινες χαράξεις. Τη βιωματική προσέγγιση της αφήγησης συμπληρώνουν οι πανοραμικές απόψεις της κάθε σκηνής, όχι με κατεύθυνση προς βορρά όπως στους χάρτες, αλλά από bird's eye views που προσφέρουν τη βέλτιστη ανάγνωσή τους. Έτσι, η περιπατητική με την πανοραμική ματιά, ή αλλιώς η βιωματική με την εξ' αποστάσεως, αντίθετες εκ φύσεως,²⁵⁸ επιχειρούν να συνδιαλεχθούν για να αποδώσουν την εμπειρία και αναγνώριση του τοπίου. Η αφήγηση συντέθηκε από το υλικό της επιτόπιας έρευνας και της από μνήμης ανασύνθεσης των βιωμάτων και τέλος, επιχειρεί να «διαβάσει» τη διαδρομή σκηνοθετικά, μέσω της οργάνωσης του τοπίου σε επιμέρους σκηνές (Εικ. 83).

²⁵⁵ Tilley, "Χώρος, τόπος, τοπίο...", 244.

²⁵⁶ Όπως τα αντιλήφθηκε στο *A Tour of the Monuments of Passaic, New Jersey* (1967), ως ιδιαίτερα χωρικά στοιχεία, αλλά και η «Νέα Μνημειακότητα», η οποία αναφέρεται σε κτιριακές και βιομηχανικές μορφές που αντανακλούν το μέλλον, βλ. Νάντια Καλαρά, "Αποχαρτογραφήσεις," στο *Η Διδακτική της Αρχιτεκτονικής: Αντικείμενα και Προοπτικές* [Πρακτικά Συνεδρίου] 3-4 Νοεμβρίου 2017 (Αθήνα: ΕΜΠ, 2017), 3. Ανακτήθηκε 29/12/2024 από [Αποχαρτογραφήσεις | Nadia Kalara - Academia.edu](https://www.academia.edu/48111111/Αποχαρτογραφήσεις)

²⁵⁷ Αλέξανδρος Τζώνης και Liane Lefaivre, "Ο κάναβος και η πορεία. Μια εισαγωγή στο έργο του Δημήτρη και της Σουζάννας Αντωνιάκη και μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής κουλτούρας," στο *Ανθολογία Κειμένων Ελληνικής Αρχιτεκτονικής 1925 - 2002*, επιμ. Δημήτρης Φιλίππιδης, σσ. 165-172 (Αθήνα: Μέλισσα, 2006), 169.

²⁵⁸ Πεπονή, *Χωρογραφίες...*, 18-9, 35.

5.3.1. Σκηνή 1: Πρόλογος

Η περιπατητική σύνθεση ξεκινά από ένα πορώδες κατώφλι του πεδίου, στη βόρεια πλευρά του Άλσους Βεϊκου, παράλληλα της ομώνυμης λεωφόρου. Η είσοδος χρησιμοποιεί μεγάλα μαρμάρινα καπάκια σε τέτοια απόσταση μεταξύ τους, ώστε να αποτρέπει τη διέλευση οχημάτων, εξισορροπώντας έτσι τη βαριά τους αίσθηση με τα κενά και πλήρη που δημιουργεί ως πορώδη όρια. Το τσιμεντοστρωμένο πλάτωμα συνοδεύεται αφενός από την πολύβουη λεωφόρο στα αριστερά, αφετέρου από το αναδασωμένο με πεύκα κυρίως και κυπαρίσσια αλσύλλιο στα δεξιά. Αυτή η κατεύθυνση οδηγεί εντός του πεδίου και συγκεκριμένα στην πρώτη χωρική ενότητα (Πρόλογος), που διακρίνεται για την αραιή φύτευση, το διαβρωμένο από το νερό και το ανώμαλο από την πίστα motocross έδαφος. Είναι η εναρκτήριος σκηνή, ένα πέρασμα από την πόλη στο πεδίο.

Η αίσθηση της οριζοντιότητας του εδάφους διακόπτεται από την καθετότητα του επιχωματωμένου λόφου και των δέντρων (Εικ. 85). Τα όρια του αλσυλλίου δεν είναι εκ πρώτης αισθητά, λόγω της αραιής φύτευσης που επιτρέπει την εισχώρηση του φωτός. Ελεύθερη πορεία. Η αυθαίρετη παράθεση στο χώρο από κυψέλες μελισσών που καδράρονται από την πόλη, δημιουργεί δύο παράλληλα τοπία κατοίκησης. Αν και συνολικά στο πεδίο η έλλειψη του νερού είναι αισθητή, η μνήμη του δηλώνεται εδώ μέσω του

διαβρωμένους εδάφους και της μοναδικής εμφάνισης καλαμιώνων σε συστάδες, ως «στίξη» του τοπίου.²⁵⁹ Το μονοπάτι που συγχέεται με τις χαράξεις της πίστας motocross, οδηγεί σε ψηλότερο επίπεδο, στην πρώτη βεράντα στο τοπίο, εξ' ολοκλήρου τεχνητή από επιχωμάτωση και κάτω από το δυνατό φως του ουρανού, όπου η θέαση σκοπεύει βορειοδυτικά προς την Πάρνηθα. Στάση. Αυτή η βεράντα με το μνημείο του νερού I, ένα βυτίο ντυμένο graffiti, παρέχεται για σύντομη στάση και ενατένιση της θέας προς την πόλη, απ' όπου μπορεί να κατοπτευθεί το αλσύλλιο, ενώ αποτελεί και το κατώφλι προς την επόμενη σκηνή (Εικ. 86). Ο χαρακτήρας αυτής της ενότητας πλάθεται από την αυθαίρετη παράθεση των αντικειμένων μέσα στο χώρο, των δέντρων ως «δομικά στοιχεία»²⁶⁰ ή «κινούμενα παραπετάσματα»²⁶¹ και είναι καθαρά τεχνητός. Αποτελεί χώρος εν αναμονή, χωρίς ιδιαίτερη ταυτότητα (Εικ. 84).

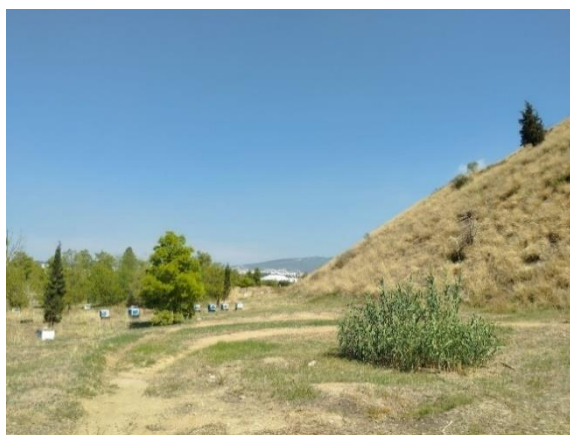

Εικόνα 84. Bird's eye view της Σκηνής 1.

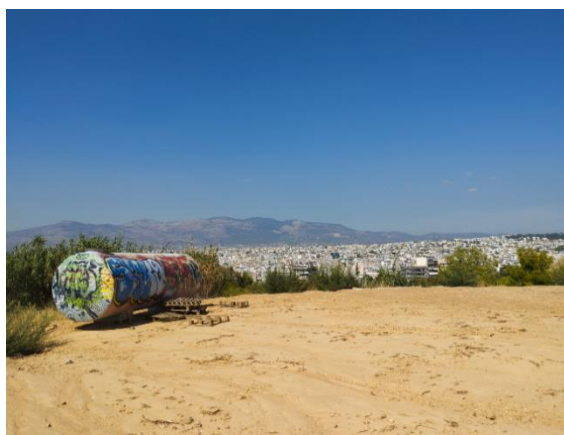
²⁵⁹ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 25.

²⁶⁰ Κωνσταντίνος Μωραΐτης, *Σχήματα Τοπίου: Ο Σχεδιασμός του Τοπίου ως ειδική περίπτωση Αρχιτεκτονικής Διδακτικής* (Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα Κάλλιπος, 2015), χ.σ. Ανακτήθηκε 20/10/2024 από [Kallipos: Σχήματα τοπίου](#)

²⁶¹ Frederic Gros, *Περπατώντας* (Αθήνα: Ποταμός, 2015), 88.

Εικόνα 85. Άποψη της Σκηής 1: Οριζοντιότητα του αλσουλίου και καθετότητα του λόφου, καλαμιώνας, κυψέλες μελισσών και χαράξεις στο έδαφος για motocross.

Εικόνα 86. Η πρώτη βεράντα στο τοπίο με το μνημείο του νερού Ι. Σκόπευση βορειοδυτικά προς Πάρνηθα.

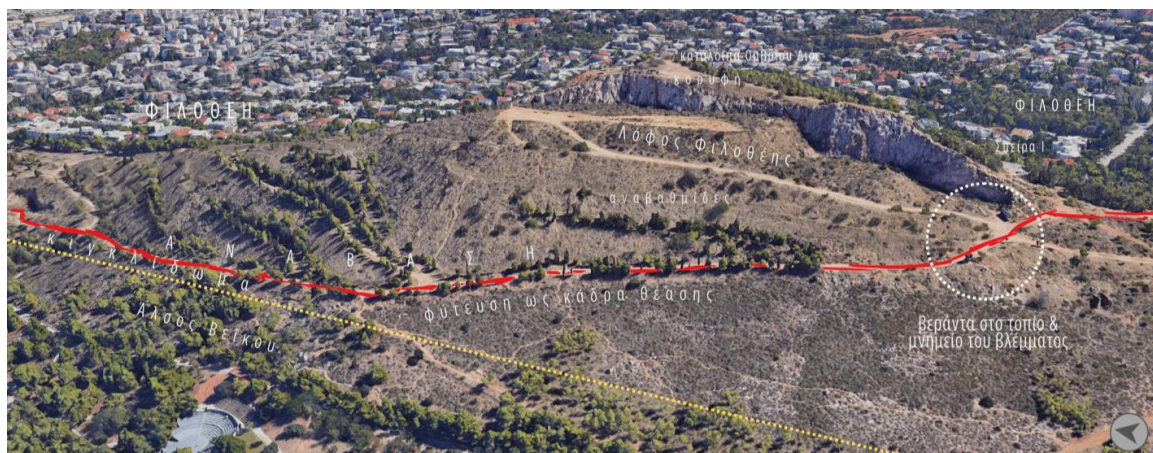
5.3.2. Σκηνή 2: Μετάβαση Ι

Η δεύτερη χωρική ενότητα (Μετάβαση Ι), δεν αποτελεί μια πλατιά ανοιχτωσιά, αλλά μια αυστηρή γραμμική πορεία ανάβασης βαθύτερα στο πεδίο. Με κατεύθυνση προς νότο και με αποσπασματικές θεάσεις νοτιοδυτικά προς την πόλη, η ανάβαση γίνεται κοπιαστική για το σώμα και την αναπνοή, αλλά και για το πέλμα που έρχεται σε επαφή με το διαβρωμένο και ανώμαλο έδαφος διάσπαρτο με πέτρες. Η διαδρομή είναι πλατιά ώστε να χρησιμοποιείται από υπηρεσιακά οχήματα, ενώ τέμνει το Άλσος Βεΐκου με το λόφο Φιλοθέης.

Ενώ το υψόμετρο μεταβάλλεται σε κάθε βήμα, ο λόφος εμφανίζεται στα αριστερά ως στιβαρός όγκος, ενώ δεξιά ο αττικός ουρανός με το μεγάλο βάθος πεδίου εκτείνεται ως το Αιγάλεω - Ποικίλο όρος και τον Πειραιά. Ανοδική πορεία. Η πλατιά διαδρομή οριοθετείται κατά μήκος από χωμάτινο κιγκλίδωμα, άλλη μια επιχωμάτωση μεταξύ της διαδρομής και του Άλσους, το πλάτος του οποίου επιτρέπει στο σώμα να το περπατήσει, προσφέροντας διαφορετικές θεάσεις απ' ότι η διαδρομή. Ενώ το σώμα κοπιάζει στην ανάβαση αλλά και στο δύσβατο έδαφος, οι κατά βούληση σύντομες στάσεις για ενατένιση της θέας αναπληρώνουν την αναπνοή και η στροφή του βλέμματος προς τα πίσω επιβεβαιώνει το τοπίο που έχει περπατηθεί. Οι θεάσεις προς την πόλη δεν είναι συνεχείς. Πέρα από το κιγκλίδωμα προβάλλουν κυπαρίσσια ως όρια οπτικής σκόπευσης, μπροστά από τα οποία το σώμα σταματά για σύντομη ενατένιση (Εικ. 88). Ανάμεσά τους προβάλλει αχνό το

επικείμενο Λιβάδι των Θεών με το ιδιαίτερο τραπέζιο του βράχου, χαρακτηριστικό της αναγνώρισής του. Το βλέμμα αγγίζει το λόφο πριν το σώμα τον προσεγγίσει.

Καθώς η διαδρομή παρεκκλίνει από τα όρια του Άλσους και η φύτευση αραιώνει, το σώμα βρίσκεται ακόμα πιο εκτεθειμένο στην κυριαρχία του ουρανού και υπό την επήρεια του πανεποπτικού βλέμματος προς το νοτιοδυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου. Πέρασμα. Οι ήχοι της πόλης επιστρέφουν εντονότεροι και το κιγκλίδωμα σταδιακά ενοποιείται με το πλατύ μονοπάτι, ώσπου συγκλίνουν στη διαμόρφωση της δεύτερης βεράντας στο τοπίο. Στάση. Σε αυτή τη βεράντα κάνει την εμφάνισή του το μνημείο του βλέμματος, ένα ξύλινο παρατηρητήριο (Εικ. 89). Η θέαση για πρώτη φορά είναι εκτεταμένη. Όλο το τοπίο που έχει περπατηθεί είναι τεχνητό με μεγάλες αναβαθμίδες και αυθαίρετη φύτευση, φτιαγμένο με χρώμα που πάρθηκε από τη διάνοιξη της Αττικής Οδού. Στο σημείο δραστηριοποιούνταν άλλοτε το λατομείο του Βαριόπουλου, αποκατεστημένο πια από το υλικό ενός άλλου τόπου, διαμορφώνει ένα νέο τοπίο, βαρύ για το σώμα και ξηρό για τις αισθήσεις. Η χωρική ενότητα ολοκληρώνεται με τη δεύτερη βεράντα, μέχρι το σώμα να κουραστεί από την έκθεση στο φως και την ηγεμονία της θέασης ως εκεί που φτάνει το μάτι και η οποία επιβάλλει το δέος στο αδύναμο ανθρώπινο μέτρο,²⁶² ώσπου να ωθήσει τη συνέχιση της πορείας (Εικ. 87).

Εικόνα 87. Bird's eye view της Σκηής 2 και της ανάβασης που δεν γίνεται αντιληπτή από ψηλά, παρά μόνο διά της περιπατητικής εμπειρίας.

²⁶² Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 30.

Εικόνα 88. Η πρώτη θέαση προς το Λιβάδι των Θεών κάτω από το κιγκλίδωμα και τα οπτικά κάδρα της φύτευσης.

Εικόνα 89. Προς τη δεύτερη βεράντα και το μνημείο του βλέμματος. Πέρασμα στην κυριαρχία του ουρανού, του πανεποπτικού βλέμματος και της απώλειας του μέτρου.

5.3.3. Σκηνή 3: Κήπος

Η τρίτη χωρική ενότητα (Κήπος), αποτελεί την πιο πράσινη ζώνη του πεδίου, απότοκο αναδασώσεων, προσφέρει κυμαινόμενες μικρές αναβάσεις και καταβάσεις, εισόδους στη σκιά, εξόδους στο φως και δαιδαλώδεις χώρους πυκνής φύτευσης. Αποτελεί επίσης και τη μεγαλύτερη σε έκταση χωρική ενότητα, την πιο περίπλοκη σε ανάγλυφο και στιγμιότυπα θέασης, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά του πεδίου σε συνδιαλλαγή.²⁶³

Μετάβαση από το φως στη σκιά. Τα οπτικά βάθη που δημιουργεί η πυκνή φύτευση αποσυντονίζουν το βλέμμα που δεν ξεχωρίζει σημεία στίξης μέσα στην ομοιογένεια των πεύκων, αλλά η απτικότητα τους προσδίδει μια μαλακή αίσθηση που δεν μπορεί να βρεθεί πουθενά αλλού στη σκληρότητα του υπόλοιπου πεδίου (Εικ. 93).²⁶⁴ Σχεδόν σε όλο της το μήκος, η διαδρομή γειτνιάζει με τα οικήματα του Παλαιού Ψυχικού, όπου η δόμηση εισχωρεί δημιουργώντας ελικοειδείς κινήσεις. Η σκιά είναι το πρωτεύων χαρακτηριστικό και αυτό που γίνεται άμεσα αντιληπτό από τις αισθήσεις. Μετά από την κοπιαστική ανάβαση και την έκθεση στο φως, οι σκιές λειτουργούν ως αντίδοτο για το σώμα.

Το μνημείο του νερού II, άλλο ένα βυτίο με graffiti, δηλώνει ξανά το υγρό στοιχείο χωρίς να γίνεται καθεαυτό ορατό. Ελικοειδής πορεία. Το μονοπάτι περιορίζεται αλλά γίνεται πιο φιλικό για το πέλμα, η διόδευση και οι αισθήσεις εξισορροπούνται, ενεργοποιούνται οι

²⁶³ Katrín Lund, "Seeing in motion and the touching eye. Walking over Scotland's mountains," *ETNOFOOR*, 18 (1), σσ. 27-42 (2005), 39. Ανακτήθηκε 2/12/2024 από [Vol. 18, No. 1, 2005 of Etnofoor on JSTOR](#)

²⁶⁴ Adrian Stokes, όπ. αν. στο Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 93.

φυσικοί ήχοι και η απτικότητα της φυλλωσιάς. Το οπτικό πεδίο περιορίζεται, η έντονη βλάστηση δημιουργεί περικλειστές θεάσεις και η περιφερειακή όραση αναδεικνύεται.²⁶⁵ Η πορεία συναντά ένα ξέφωτο έξοδο προς την πόλη και αφού παρεκκλίνει δυτικά σε ήπια κατάβαση προσπερνώντας το «πάρκο υιοθετημένων δέντρων», εντοπίζει τον κήπο της ομάδας «Δράση», μια δυνητική κοιλότητα φιλοξενίας (Εικ. 94). Στον κήπο οι αισθήσεις ενεργοποιούνται στο σύνολο και ο νους πραγματοποιεί μυθικούς συνειρμούς (Εικ. 90), ή βρίσκει πρόσφορο έδαφος για κάθε είδους επέμβαση στο ήδη διαμορφωμένο περιβάλλον (Εικ. 91).

Εικόνα 90. Arcadia (2007), του Leo Fitzmaurice. Yorkshire Sculpture Park, Αγγλία.

Εικόνα 91. Μορφές οικειοποίησης στον κήπο της ομάδας «Δράση».

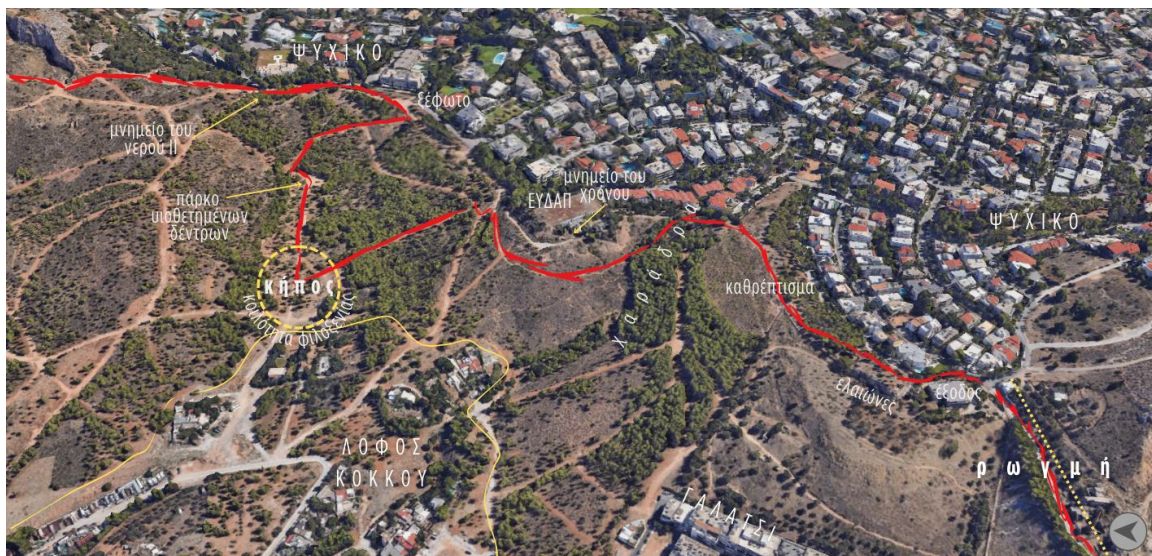
Πορεία. Το σώμα σε ελικοειδή κίνηση συναντά το μνημείο του χρόνου, μια μεγάλη μεταλλική κατασκευή στο τοιχίο της ΕΥΔΑΠ, η οξεία γωνία του οποίου δηλώνει την κατεύθυνση προς το μονοπάτι που στενεύει περισσότερο, οδηγώντας σε απότομη κατάβαση προς μια χαράδρα. Το μαλακό παραπέτασμα από τις σκιές των πεύκων ενεργοποιεί την απτικότητά του. Ο πυκνός όγκος του κατάφυτου λοφίσκου εμφανίζεται εκ πρώτης βαρύς, απροσπέλαστος, μυστηριώδης και επιστεγάζεται από το Λιβάδι των Θεών που έχει χάσει την αχνότητά του. Αφού το σώμα χωθεί στη χαράδρα συναντά πεύκα πιο ηλικιωμένα, των οποίων τα ξερά κλαδιά, οι σκουροπράσινοι χρωματισμοί και οι βαθιές σκιές δημιουργούν μια αίσθηση μυσταγωγίας, δηλώνοντας το χρόνο και τη φυσική φθορά, ποιότητες που δεν διακρίνουν το ήδη περπατημένο, αναδασωμένο και νεαρό τοπίο. Σταυροδρόμι.

Η οικιστική ζώνη επανεμφανίζεται και το μονοπάτι οδηγεί ξανά στα όρια. Η χάραξη της διαδρομής γίνεται από σήμανση για πρώτη φορά. Σύντομη στάση. Η προς τα πίσω στροφή

²⁶⁵ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 103.

του βλέμματος προσφέρει την αναγνώριση του λόφου Φιλοθέης που ήδη περπατήθηκε και εντάσσει στο οπτικό πεδίο και συμμετρικά του λόφου την ανατολική και δυτική πλευρά της πόλης, έως την Πεντέλη και την Πάρνηθα. Ο λόφος Φιλοθέης εμφανίζεται - ολόκληρος - για πρώτη φορά, καθώς η προηγούμενη εγγύτητα του σώματος προς το λόφο δεν επέτρεπε τη θέασή του. Έτσι, το καθρέπτισμα των δύο λόφων ολοκληρώνεται από τα ψηλότερα σημεία των δύο πλευρών της χαράδρας (Εικ. 95 & 96).

Ιδιόκτητοι ελαιώνες κάνουν την εμφάνισή τους, δυσχεραίνοντας την απρόσκοπτη πορεία εντός του πεδίου, αναγκάζοντας την έξοδο προς την οδό Ιδιωτική Λατό. Η έξοδος από το πεδίο σηματοδοτεί την ολοκλήρωση της πολυσύνθετης τρίτης ενότητας, προς την εισαγωγή σε ένα τοπίο αισθητά διαφορετικού χαρακτήρα. Ο ήπιος κυκλοφορίας αυτοκινητόδρομος που τέμνει το λόφο Φιλοθέης με το Λιβάδι των Θεών αποτελεί ένα αυστηρό όριο, μια μεγάλη ρωγμή στην περιπατητική ένωση αυτών των δύο, αλλά λειτουργεί και ως κατώφλι μετάβασης. Η υφιστάμενη διαμόρφωση δεν επιτρέπει άλλη κίνηση. Έξοδος στο φως (Εικ. 92).

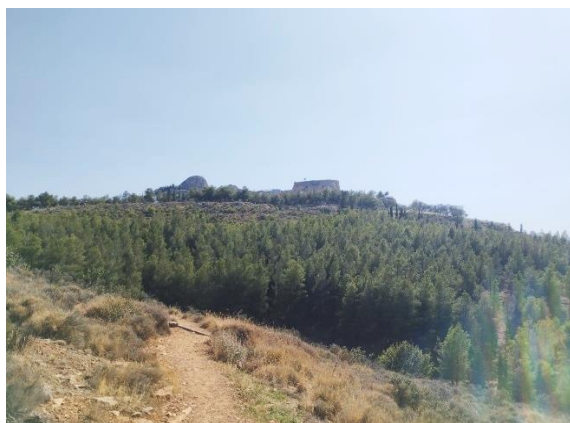
Εικόνα 92. Bird's eye view της Σκηνής 3.

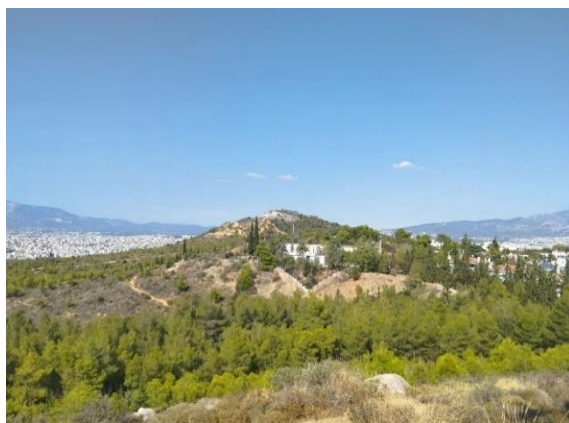
Εικόνα 93. Αναδασωμένη άποψη του λόφου Φιλοθέης. Η ομοιογένεια των πεύκων προκαλεί τη σύγχυση του βλέμματος, αλλά την ανάδυση των υπόλοιπων αισθήσεων.

Εικόνα 94. Άποψη της πολυμορφίας του κήπου που προκαλεί την επιθυμία για στάση και εξερεύνηση.

Εικόνα 95. Καθρέπτισμα I: Άποψη της πυκνής χαράδρας που επιστεγάζεται από το Λιβάδι των Θεών και κάλεσμα στο σώμα να εισέλθει.

Εικόνα 96. Καθρέπτισμα II: Η αναγνώριση του περπατημένου τοπίου. Άποψη του λόφου Φιλοθέης πάνω από τη χαράδρα.

5.3.4. Σκηνή 4: Μετάβαση II

Η εισαγωγή στην τέταρτη χωρική ενότητα (Μετάβαση II), επιτυγχάνεται από το παραβιασμένο συρματοπλέγμα που οριοθετεί τις ερειπωμένες εγκαταστάσεις της ΛΑΤΟ, του λατομείου που δραστηριοποιούνταν άλλοτε εκεί. Πέρασμα. Το τοπίο μεταβάλλεται. Η προηγούμενη φυσιογνωμία των επιχωματώσεων και της πυκνής αναδασωμένης φύτευσης του εξωραϊσμένου τοπίου, όσο κι αν μαρτυρούν την ανθρώπινη επέμβαση, δεν επιτυγχάνουν τη ξαφνική αίσθηση που υποτάσσει το σώμα και το βλέμμα στην αποκάλυψη του κατακρεουργημένου βράχου και των βιομηχανικών καταλοίπων, όγκοι από οπλισμένο σκυρόδεμα χωρίς λειτουργία πια, αλλά ως ερειπιώδη κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας που οι όψεις τους καταλαμβάνονται από graffiti.

Ο βράχος με το τεράστιο ύψος συγκριτικά με το μέγεθος του σώματος δηλώνει την υποβολή στο τοπίο υποβοηθούμενος από το μεγάλο τσιμεντένιο πλάτωμα μπροστά του. Η όψη του γίνεται ορατή από μεγάλες αποστάσεις εντός της πόλης και τονίζεται, ιδίως όταν η υφή του μετατρέπεται από πέτρα σε δέρμα, κατά το λυκόφως. Η αρχιτεκτονική του λόφου αποκαλύπτει ξανά μια σχέση καθετότητας και οριζοντιότητας, πολύ πιο επιδραστική (Εικ. 98). Η ανοιχτωσιά του χωρίς φύτευση χώρου επιστεγάζεται από τον ουρανό και το δυνατό φως κάνει την απτικότητα του βράχου αδρή και σκληρή.

Όσο το σώμα πλησιάζει τις παρυφές του βράχου, τόσο το τοπίο της σήψης αποκαλύπτεται: μπάζα, ελαστικά, απορρίμματα, σίδερα και άλλα, ένα κράμα εντροπίας στην αγκαλιά του βράχου (Εικ. 99). Εδώ, η ύπαρξη πληθώρας μνημείων κατά Smithson καταλαμβάνει όλη την έκταση, χωρίς να λειτουργούν ως στίξεις στο τοπίο ή ως εξαιρομικευμένα σημεία αναφοράς. Αντίθετα, βράχος και βιομηχανικά κατάλοιπα λειτουργούν ως ένα όλο, σαν να υπήρχαν ανέκαθεν εκεί σε σχέση αρμονίας (μορφολογία και χρωματισμοί) και ταυτόχρονα ρήξης (σκάμμα, άνιση σχέση ανθρώπου ως υποκειμένου και φύσης ως αντικειμένου).

Η διόδευση μέσα από τις μορφές των ερειπίων κατευθύνει σταδιακά το σώμα σε ανάβαση, η οποία παρεκκλίνει σε στενό χωμάτινο μονοπάτι. Ανοδική πορεία. Αφήνοντας πίσω ένα τοπίο εντροπίας και μνημόνευσης της λατόμευσης, η ανάβαση δυσχεραίνει και όλη η προσοχή στρέφεται στο σώμα που δυσανασχετεί να ρυθμίσει αναπνοή και βάδισμα ως την ολοκλήρωση της τελικής ανάβασης της περιπατητικής σύνθεσης (Εικ. 97).

Εικόνα 97. Bird's eye view της Σκηνης 4 και της αρχιτεκτονικής του λόφου.

Εικόνα 98. Το πλάτωμα και ο βράχος στη θέση του ανενεργού λατομείου της ΛΑΤΟ. Σχέση καθετότητας και οριζοντιότητας.

Εικόνα 99. Προς την αγκαλιά του βράχου, η μοναδική σε όλο το πεδίο ύπαρξη του νερού εξαϋλώνει τη σήψη των υλικών και προσθέτει στην εντροπική αίσθηση.

5.3.5. Σκηνή 5: Πλατεία

Ανάμεσα από νέους βραχώδεις όγκους που αποκαλύπτονται στο οπτικό πεδίο, το ευάλωτο σώμα βρίσκεται στο αχανές και επίμηκες αλλά με διαγραφόμενα όρια πλάτωμα - πλατεία, όπου οι ελεύθερες κινήσεις του σώματος σχηματοποιούν εν δυνάμει χώρους (Εικ. 101).²⁶⁶ Ελεύθερη πορεία. Κάθε ήχος, τόσο φυσικός, όσο και αστικός απουσιάζει, πλάθοντας μια μυστηριακή ατμόσφαιρα, μέχρι το σώμα να φτάσει στην άκρη της τρίτης και τελευταίας βεράντας στο τοπίο με σκόπευση προς δυσμάς. Στάση. Η αίσθηση του χώρου είναι άγρια, την έκταση οριοθετούν οι βραχώδεις όγκοι από κάθε πλευρά, αλλά τα κενά μεταξύ τους επιτρέπουν αποσπασματικές θεάσεις στην πόλη, δυτικά και νοτιοανατολικά με σκόπευση προς τον Υμηττό (Εικ. 103 & 104). Στη βόρεια άκρη της πλατείας, χωμένη μέσα στο παραπέτασμα των βράχων εντοπίζεται μια κοιλότητα φιλοξενίας, ένας χώρος κρυψώνας που αποτρέπει κάθε οπτική φυγή προς την πόλη. Αυτό είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ανώνυμης αρχιτεκτονικής των λατόμων και της φύσης σε όλο το χώρο της πλατείας: η χωρική κατανομή των βράχων ως εμπόδια που ορίζουν τις οπτικές φυγές τόσο εντός της πλατείας, όσο και εκτός προς την πόλη. Κι ενώ η πλατεία έχει την ιδιότητα του κέντρου ή μιας σταθερής θέσης παρατήρησης, το σώμα εδώ πρέπει να διαγράψει μια ελλειπτική κίνηση ώστε να του αποκαλυφθεί ο χώρος.

²⁶⁶ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 14.

Οι πέτρινοι όγκοι φανερώνουν τη σύσταση του εδάφους, του λόφου που έχει λατομηθεί (Εικ. 102). Η λατόμευση έχει πλάσει αυτό το τοπίο, ένα νέο τοπίο αποτέλεσμα του ανθρώπινου χεριού. Τα ελάχιστα δέντρα στις κορυφές των βράχων δίνουν την αίσθηση της ανύψωσης. Η ερημιά που διακρίνει το τοπίο εκφράζει ένα πνεύμα ιερότητας, τα βράχια δηλώνουν το απόκοσμο, η ίδια η θέση πάνω από την πόλη δηλώνει μια ετεροχρονία και ετεροτοπία. Εδώ, χρόνος και χώρος συντήκονται σε συνεχή ροή για ανάπτυξη πολλαπλών χρήσεων και ερμηνειών.²⁶⁷ Γιατί πάνω στην πλατεία των βράχων και μέσα στην καρδιά της πόλης, το σώμα βρίσκει καταφύγιο αλλά και συνθλίβεται. Ο χώρος αυτός αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κενά και ερμηνεύεται ως η κορύφωση της περιπατητικής διαδρομής, που στόχο είχε να φτάσει σε αυτή τη μεγάλη πλατεία της πόλης (Εικ. 100).

Εικόνα 100. Bird's eye view της Σκηνής 5.

²⁶⁷ Fred Thompson, "Japanese mountain deities," *The Architectural Review*, 1208, σσ. 78-83 (Οκτώβριος 1997), 82. Ανακτήθηκε 3/1/2025 από [japanese_mountain_deities_ar_oct_1997.pdf](#)

Εικόνα 101. Άποψη της πλατείας με βόρεια κατεύθυνση.

Εικόνα 102. Σύσταση και ανύψωση του εδάφους.

Εικόνα 103. Άποψη του βορειοδυτικού τμήματος της πόλης από τη βεράντα.

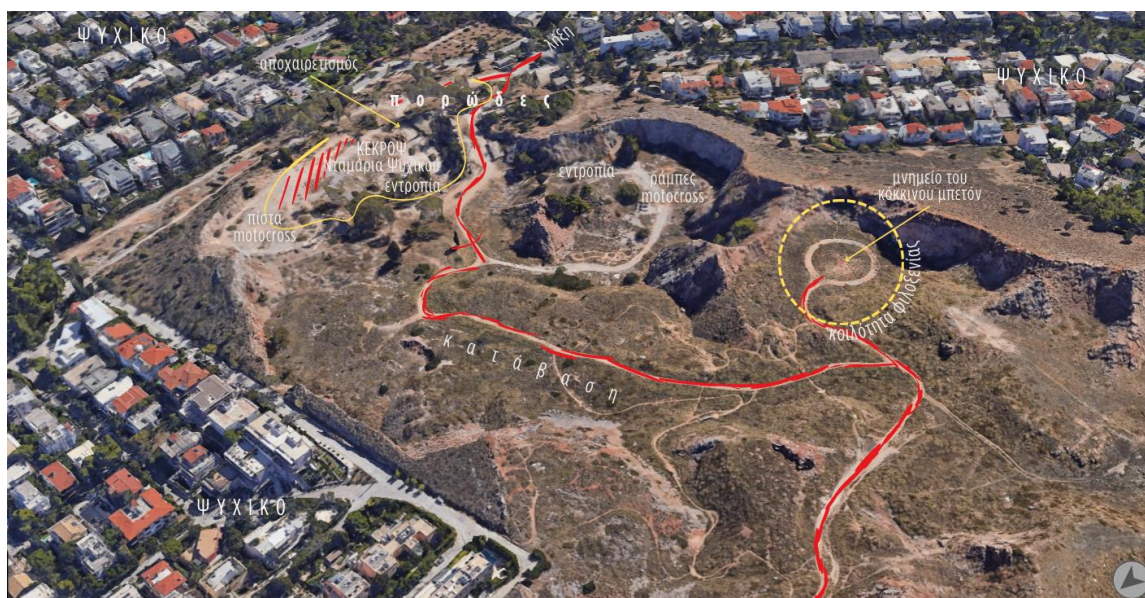
Εικόνα 104. Άποψη της πλατείας με νότια κατεύθυνση και σκόπευση προς Υμηττό.

5.3.6. Σκηνή 6: Επίλογος

Το κλείσιμο της διόδευσης ολοκληρώνεται με την έκτη χωρική ενότητα (Επίλογος), που διακρίνεται σε όλη της την έκταση από κατάβαση, ήπια ή έντονη σε σημεία και οδηγεί στην έξοδο του πεδίου προς την πόλη. Η θέαση είναι πανεποπτική εντός του πεδίου, ενώ επιτρέπει θεάσεις προς το βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, τον Υμηττό και τα όρια πόλης και πεδίου, οπτική επιβεβαίωση της επικείμενης περιπατητικής λήξης (Εικ. 106). Απουσιάζει κάθε ένδειξη δέντρου, παρά αποτελείται από φρύγανα, χαμηλή βλάστηση και «ξεκοιλιασμένους» βράχους. Το πέλμα βρίσκει απόκρημνα σημεία οδηγώντας το βλέμμα συχνά να εποπτεύει το πάτημα, στρέφοντας την προσοχή προς τα κάτω, διακρίνοντας έτσι

τις θεάσεις από την ασυνέχεια του προς τα κάτω και πέρα μακριά,²⁶⁸ ή αλλιώς από τη «συνέχεια του περιπάτου και την ασυνέχεια της θέας».²⁶⁹

Η αίσθηση είναι χθόνια. Βραχώδεις όγκοι προβάλλουν εν κινήσει του σώματος. Νέοι χώροι εμφανίζονται, κοιλότητες φιλοξενίας με βραχώδη παραπετάσματα που τις περιβάλλουν σαν θεατρικές σκηνές, εν δυνάμει πεδία οικειοποίησης και παραγωγής ερμηνειών (Εικ. 108). Εκεί, εντοπίζεται το μνημείο του κόκκινου μπετόν, μια κηλίδα οπλισμένου σκυροδέματος στο έδαφος, που λειτουργεί και ως στίξη στην ομοιογένεια του τοπίου (Εικ. 107). Όσο το σώμα προσεγγίζει τη λήξη της περιπατητικής διαδρομής, τόσο ανθρώπινες παρουσίες σε ομάδες και αστικοί ήχοι κάνουν την επανεμφάνισή τους, δηλώνοντας την επιστροφή στην πόλη, την οικειότητα και την εξάλειψη συναισθημάτων φόβου που πιθανόν να διακατείχαν το υποκείμενο στις Σκηνές 4 και 5. Οι ερειπωμένες βιομηχανικές εγκαταστάσεις της ΚΕΚΡΟΨ στα Νταμάρια Ψυχικού δηλώνουν ξανά τη λατόμευση, αλλά η μετατροπή της θέσης σε απόθεση απορριμμάτων πλάθει ξανά ένα τοπίο αταξίας και εντροπίας. Οι πολλαπλές χρήσεις που τα άτομα εδώ επινοούν, τα ερείπια, οι πίστες motocross και τα graffiti ενέχουν το πορώδες (Εικ. 109), στο οποίο οι περιθωριοποιημένες χρήσεις βρίσκουν καταφύγιο για έκφραση (Εικ. 105).²⁷⁰

Εικόνα 105. Bird's eye view της Σκηνής 6.

²⁶⁸ Lund, "Seeing in motion...", 27.

²⁶⁹ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 19.

²⁷⁰ Österlund-Pötzsch, "The Ephemeral Act of Walking," 120.

Εικόνα 106. Άποψη της κατάβασης. Διακρίνεται στα αριστερά ο λόφος Φιλοθέης, δεξιά η Πεντέλη και κάτω ράμπες για motocross.

Εικόνα 107. Το μνημείο του κόκκινου μπετόν ως στίξη στην ομοιογένεια του τοπίου.

Εικόνα 108. Ράμπες για motocross εντός μιας κοιλάτητας με πέτρινο παραπέτασμα.

Εικόνα 109. Κατάλοιπο κέλυφος της ΚΕΚΡΟΨ υπό νέα μορφή.

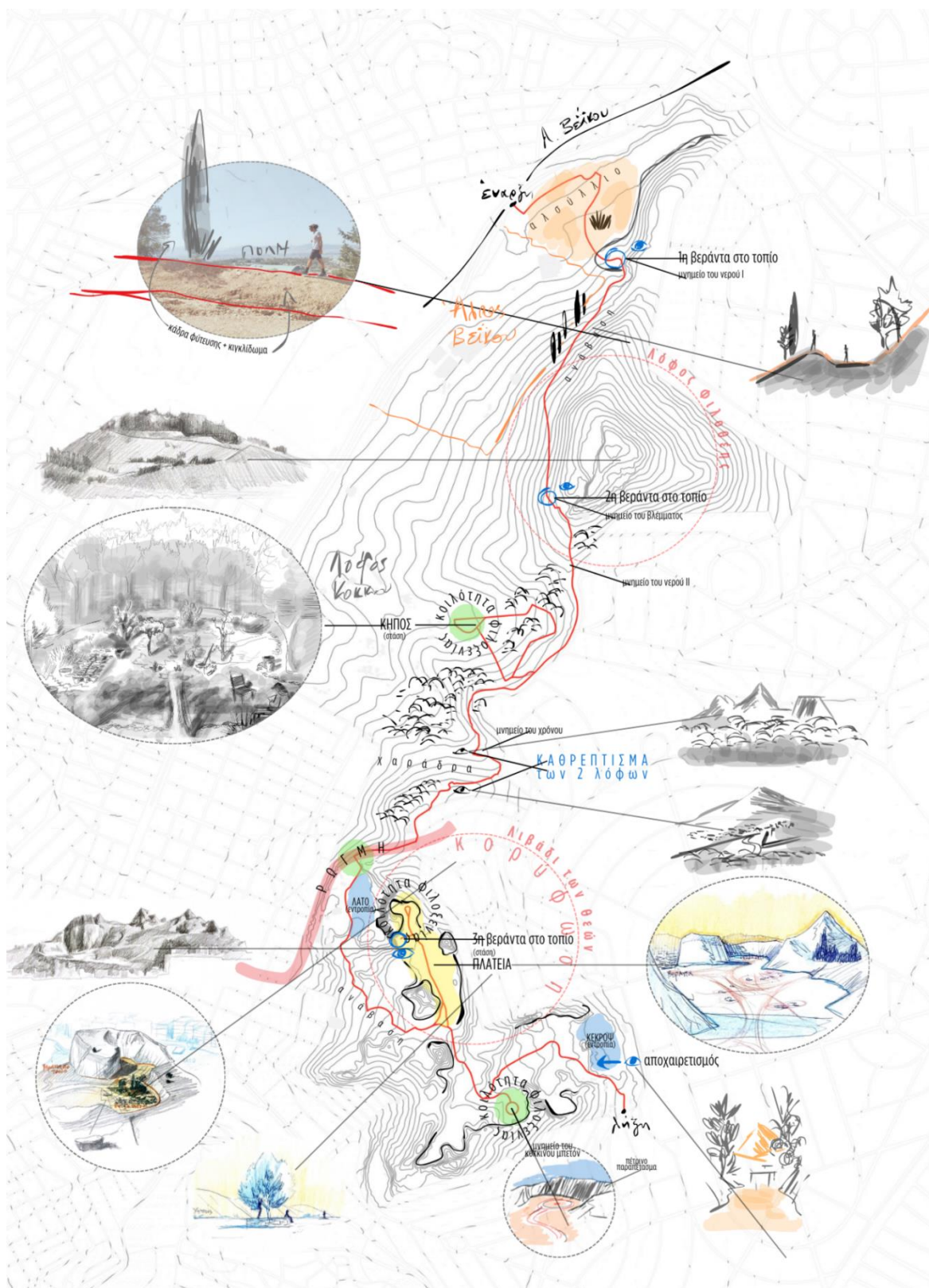
Το βλέμμα στρέφεται προς τον κωνικό και οριοθετημένο από δέντρα λόφο, τελευταία λήψη και αποχαιρετισμός του πεδίου (Εικ. 110). Αφού η περιπατητική διαδρομή ολοκληρωθεί, μεταφέρεται στη σωματοποιημένη μνήμη η βιωματική εμπειρία του τόπου.²⁷¹ Το τοπίο έχει περπατηθεί, έχει εγγραφεί ως εμπειρία και σωματική κόπωση, έχει οικειοποιηθεί,²⁷² αλλά σημείο πανοραμικής θέασης όλης της διαδρομής δεν υπάρχει. Το υποκείμενο καλείται να το ανασυνθέσει από μνήμης και να το εκφράσει μέσω των πολλαπλών τρόπων της ανθρώπινης επινόησης (Χάρτης 6).

²⁷¹ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 111.

²⁷² Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 19, 30.

Εικόνα 110. Αποχαιρετισμός του πεδίου και λήξη της περιπατητικής διαδρομής.

Χάρτης 6. Ο χάρτης της περιπατητικής διαδρομής.

Η περιπατητική εμπειρία στους ορεινούς όγκους των Τουρκοβουνίων διακρίνεται από την εναλλαγή των συνεχών και ασυνεχών κινήσεων και θεάσεων που η διαδρομή συγκεκριμενοποιεί από το σύνολο των δυνητικά απείρων πιθανοτήτων τους,²⁷³ τις εναλλαγές του μόχθου του σώματος και της αναπνοής ως προς το ανάγλυφο και τη χωρική οργάνωση του τοπίου που υπαγορεύει τις γραμμικές ή ελεύθερες πορείες και τις σύντομες ή μεγαλύτερης διάρκειας στάσεις. Η περιπατητική σκηνοθεσία μπορεί να ιδωθεί ως μια θεωρητική άσκηση οργάνωσης του σώματος μέσα στο τοπίο και των πιθανών σεναρίων «κατοίκησης» και παρεπόμενα, αποσκοπεί να αναδείξει το πολιτισμικό τοπίο των Τουρκοβουνίων, ένα τοπίο φυσικής και ανθρώπινης όσμωσης που προσφέρει μεγάλης διάρκειας περιπάτους σε έναν έρημο τόπο εντός της πόλης, ως πεδίο διαφυγής από την αστική καθημερινότητα.

Από την ανάγνωση της διαδρομής προέκυψαν πορείες και στάσεις, όπου οι πορείες στόχευαν κυρίως στις δύο μεγάλες στάσεις του κήπου και της πλατείας. Ήδη ως έννοιες, ο «κήπος» και η «πλατεία» φέρουν τη συγκέντρωση σε έναν πυρήνα, την πολυαισθητηριακή εμπειρία και την κοινωνική συνεύρεση. Πλάι σε αυτές, οι εν δυνάμει κοιλότητες φιλοξενίας στις κρυψώνες – αγκαλιές των βράχων, όπως και οι τρεις βεράντες στο τοπίο αποτελούν εξίσου χώρους για πολλαπλές ερμηνείες και προτείνονται για σχεδιασμό μορφών εφήμερης «κατοίκησης». Άλλωστε και όχι τυχαία, από τη βιωματική εμπειρία του πεδίου οι παραπάνω χώροι υπήρξαν οι υποδοχείς του καταπονημένου από τις αναβάσεις σώματος, εκεί η αναπνοή και οι σωματικές αντοχές αναπληρώνονταν, συζητήσεις εκτυλίσσονταν και ατενίζονταν η πόλη. Οι χώροι αυτοί θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα σημεία αναφοράς για έναν ολικό σχεδιασμό, με γνώμονα την ελεύθερη διόδευση, τον ποιητικό στοχασμό και την απόλαυση του υφιστάμενου τοπίου, καθώς ως αστικό κενό αποτελεί ζωτικό χώρο συνάντησης με τον πολυπόθητο αττικό ουρανό που η υπερδομημένη πόλη αδυνατεί να εκπληρώσει.²⁷⁴

²⁷³ Πεπονής, *Χωρογραφίες...*, 170-71.

²⁷⁴ Φιλίππιδης, *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*, 205.

Κεφάλαιο 6: Συμπεράσματα

Οι ορεινοί όγκοι εντός της πόλης αποτελούν πολύτιμες ετεροχρονίες και ετεροτοπίες της αστικής καθημερινότητας. Είτε για αναψυχή και σωματική εκτόνωση είτε ως φυγή για περιπατητικούς στοχασμούς, η σημασία των αττικών λόφων για τη ζωή της Αθήνας, είναι μεγαλύτερη από αυτή που αναγνωρίζει η συλλογική συνείδηση. Βέβαια, η μελέτη περίπτωσης απέδειξε πως ένα μικρό ποσοστό αυτής της συνείδησης κερδίζει τα οφέλη που προσφέρει απλόχερα ο «κενός» χώρος, εκμεταλλευόμενη το πεδίο για ελεύθερη έως και παραβατική δράση. Εξίσου στο ελληνικό παράδειγμα, η έλλειψη κοινωνικής αυτό-οργάνωσης για τη διεκδίκηση των ελεύθερων χώρων και αστικών κενών, ενθαρρύνει την ιδιωτική εκμετάλλευσή τους, όπως και οι εκ των άνω φορείς συχνά υποκύπτουν σε καταπατήσεις. Μπορεί η πανδημία που επέφερε ο covid να συνέβαλε στην αναθεώρηση του πεδίου έστω προσωρινά, τί χρειάζεται όμως ώστε η ανάγκη να μετατραπεί σε έξη, όπως στο παράδειγμα του Tempelhof στο Βερολίνο, με τη διαμόρφωση μιας αυτόβουλης κοινότητας που επινοεί νέες μορφές «κατοίκησης» στο τοπίο;

Ωστόσο, εξακολουθούμε να αποτίουμε φόρο τιμής στον Πετράρχη, τελώντας μικρές ή μεγάλες αναβάσεις σε φυσικούς ή αστικούς λόφους και βουνά, με σκοπό την απόλαυση της θέας. Η ανάβαση για την τέρψη του ματιού συνυφαίνεται με τη θεωρία του βλέμματος, το πανόραμα και την έννοια του τοπίου στη δυτική κοσμοαντίληψη. Το βλέμμα πρωτοστατεί έναντι των υπόλοιπων αισθήσεων από πολιτισμικής και φυσιολογικής σκοπιάς, αφού στην όραση οφείλουμε τον τρόπο που προσλαμβάνουμε τον κόσμο και το τοπίο, από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η αναζήτηση όμως του τόπου μέσω των υπόλοιπων αισθήσεων, όπως προσλαμβάνεται από παραδείγματα που εξέτασε η εργασία, αναιρεί την παγιωμένη ηγεμονία της όρασης, προτείνοντας νέους τρόπους αντίληψης και ύπαρξης στον κόσμο.

Το δυτικό πρότυπο του τοπίου που θεμελιώνεται στην άνιση σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης, υποκειμένου και αντικειμένου ή οράν και οράσθαι, τελεί υπό διαπραγμάτευση, καθώς από στατική παρατήρηση τείνει να προσλαμβάνεται πλέον και ως βιωματική εμπειρία. Έτσι, ο ασώματος παρατηρητής μετατρέπεται σε σωματοποιημένο περιπατητή. Αν και η θεώρηση αυτή φέρει την κοινωνική συμμετοχή και ευαισθησία, ο αντίλογος μεταξύ της τεχνοκρατικής και της ποιητικής θεώρησης του τοπίου εξακολουθεί να υφίσταται έως και να προσαυξάνεται.

Ο εξευρωπαϊσμός του αττικού τοπίου που ανάγεται στον 19ο αιώνα με το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, συνεχίζει έως τις μέρες μας να τροφοδοτεί αποφάσεις και αισθητικές αρχές στον αστικό σχεδιασμό. Αν και το αττικό τοπίο υπήρξε ανέκαθεν ξηρό, οι σύγχρονες προσδοκίες για πρασίνισμα της πόλης έχουν στραμμένο το βλέμμα δυτικά στο ευρωπαϊκό πρότυπο. Στη στρωματογραφία του αττικού παλίμψηστου πρόκειται να προστεθεί μια μεγάλης κλίμακας επέμβαση, η ιδεολογική και κοινωνική φύση της οποίας αναμένεται να διαρρήξει τη συμβολική και ιερή σχέση που αποδίδει ο Πικιώνης στο *genius loci* της αττικής γης. Η αποϊεροποίηση του τοπίου σε καταναλώσιμο προϊόν αποτελεί την παγκόσμια αρχή στην πρόσληψη και διαχείριση του τοπίου.

Σε αυτή την τεχνοκρατική αντίληψη έρχονται αντιμέτωπα το βίωμα του τόπου και οι φαινομενολογικές, υπαρξιακές ερμηνείες για να αντισταθμίσουν την απώλεια νοήματος της πραγματιστικής «ματιάς». Η πολυαισθητηριακή και περιπατητική εμπειρία ή αλλιώς η κιναισθησία, σε συνέργεια με τις αντιληπτικές λειτουργίες του νου και της μνήμης βρίσκονται σε συνεχή συνδιαλλαγή, συντελώντας σε ένα σωματοποιημένο, αντιληπτικό και δρών υποκείμενο. Έτσι, σώμα και τόπος «μετατρέπονται σε μία ενιαία και συνεχή υπαρξιακή εμπειρία»,²⁷⁵ τελώντας υπό αμοιβαία σχέση συνδιαμόρφωσης.

Το τοπίο των Τουρκοβουνίων είναι ένα πορώδες τοπίο, καθώς οι άτυπες, περιθωριακές και παραβατικές χρήσεις βρίσκουν εκεί το χώρο να εκδηλωθούν, πρόκειται δηλαδή για ένα μη θεσμοθετημένο ή εξευγενισμένο τοπίο, όπως πολύ συχνά τα ιστορικά κέντρα των πόλεων επιδιώκουν. Εκεί έγκειται ο πορώδης και εντροπικός χαρακτήρας που η εργασία επιχείρησε να ανασύρει: ένας εν δυνάμει χώρος οικειοποίησης εκ των κάτω, μια *tabula rasa* στην οποία εγγράφονται συνεχώς νέες χρήσεις και ερμηνείες, ένα περιθωριακό και υπολειμματικό τοπίο που η έλλειψη θεσμοθετημένων χρήσεων ευνοεί άλλου είδους οικειοποιήσεις και αφηγήματα.

Τα Τουρκοβούνια προσφέρονται για μεγάλες χρονικά περιπατητικές διαδρομές εντός της φύσης και εντός της πόλης. Η σκηνοθεσία της περιπατητικής διαδρομής αποσκοπεί να αναδείξει έναν πολιτισμικό περίπατο σε ένα φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο ή μάλλον, σε ένα ανθρωπογενές φυσικό τοπίο. Η μνήμη του τόπου κραυγάζει το χαμένο τοπίο που η λατόμευση στέρησε, αλλά το περιπατητικό υποκείμενο εκστασιάζεται στην όψη της γλυπτικής ποιητικότητας των κατακρεουργημένων λόφων. Τα Τουρκοβούνια αποτελούν

²⁷⁵ Pallasmaa, *Τα Μάτια του Δέρματος...*, 67.

πολιτισμικό τοπίο της φυσικής και ανθρώπινης όσμωσης, ως δείγμα μιας ανώνυμης αρχιτεκτονικής λοφογραφίας των λατόμων και της φύσης και τοπίο μνήμης που χαίρει ευαίσθητης διαχείρισης και σχεδιασμού.

Κατά πόσο όμως θα μεταβάλλονταν το *genius loci*, όπως παρουσιάστηκε στο Λιβάδι των Θεών, από μια επικείμενη ανάπλαση και αναδάσωση με εξευγενισμένη φύτευση και σχεδιασμό, όπως στο λόφο Φιλοθέης και στο Άλσος Βεΐκου; Η εξυγίανση του χώρου αποτελεί εκ πρώτης ένα λογικό αίτημα της τοπικής κοινωνίας για την άρση της παραβατικότητας που ξεδιπλώνεται στην ερημιά του πεδίου. Όμως, η εξ' ολοκλήρου μετάπλαση των λατομικών κοιλοτήτων σε επιπλέον χώρους πρασίνου, αθλητισμού και πολιτισμού, θα διατάραζε την ισορροπία του αστικού κενού προς την πόλη. Αντίθετα, οι επεμβάσεις πρασίνου της ομάδας «Δράση» αποτελούν συλλογικές πρακτικές που προκύπτουν μάλιστα από τις εκ των κάτω ανάγκες. Τον πρώτο λόγο επομένως οφείλει να έχει η τοπική κοινωνία, διεκδικώντας το πεδίο μέσα από συλλογικές δράσεις και αποτυπώματα με ήπιο και αναστρέψιμο χαρακτήρα. Περαιτέρω, το υπό μελέτη πεδίο αποτελεί ιδανικός χώρος για εικαστικές επιτελέσεις και μικρής ή μεγάλης κλίμακας εφήμερες τοπιακές επεμβάσεις, προς ανάδειξη των ιδιαίτερων χωρικών ποιοτήτων και εμπειρίας του τόπου.

Το τοπίο των Τουρκοβουνίων δεν είναι ένα παγιωμένο στο χρόνο με μονομερείς προσλήψεις τοπίο. Η εργασία προτείνει μία από τις εν δυνάμει άπειρες ερμηνείες που θα μπορούσαν να του αποδοθούν. Άλλωστε, ο χαρακτήρας του τόπου μαρτυρά την πολλαπλότητα των ερμηνειών και χρήσεων που δέχεται και που μπορεί να δεχθεί, γεγονός που οδηγεί στη διατύπωση πολλών *genius loci*. Αυτό είναι και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του πεδίου, δηλαδή η απειρία των πιθανών επινοήσεων, πρακτικών και θεωρητικών, που μπορούν να εγγραφούν σε αυτό το μη θεσμοθετημένα προσδιορισμένο τοπίο.

Έτσι, προθέσεις που ευελπιστούν να αναδείξουν το φυσικό πλούτο ενός τοπίου μέσω κατασκευών εφήμερης «κατοίκησης», συχνά τείνουν να υποβιβάζουν και να αλλοιώνουν τον χαρακτήρα του τόπου που επιχειρούν να αναδείξουν, όπως αναφέρει η Αντωνακάκη σε μια περιπατητική της εμπειρία στο ελληνικό ύπαιθρο.²⁷⁶ Από αυτή τη σκοπιά, μπορεί να διατυπωθεί πως τα Τουρκοβούνια πρέπει να προστατευτούν από οποιαδήποτε νέα κτιριακή μορφή που θα επιχειρήσει να επιβληθεί άχαρα στο σώμα τους και αντί αυτού, να

²⁷⁶ Αντωνακάκη, *Κατώφλια...*, 129-30.

αποτελέσουν πεδίο υπαρξιακής «κατοίκησης» με ήπιες αρχιτεκτονικές ή και εικαστικές επεμβάσεις, διατηρώντας την ιδιότητα του ελεύθερου χώρου και των πολλαπλών νοηματικών εγγραφών. Τελικά, καταλήγουμε εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε: στην τοποφιλική σχέση των ανθρώπων με τους τόπους που ζουν καθημερινά, βιώνουν και τρέφουν αγάπη, ως αντίβαρο των ωφελμιστικών επεμβάσεων στα τοπία.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αθανασίου, Ευαγγελία. *Πόλη και Φύση: Θεωρήσεις της φύσης στον πολεοδομικό σχεδιασμό* [Ψηφιακό Βιβλίο] Κάλλιπος: Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Ανακτήθηκε 7/12/2024 από [Kallipos: Πόλη και φύση](#)

Αθανασίου, Εύη. “Το αστικό τοπίο της Θεσσαλονίκης στη συνθήκη της κρίσης. Μετατοπίσεις του δημοσίου χώρου.” Στο *Αστικές Γεωγραφίες: Τοπία και καθημερινές διαδρομές*, επιμέλεια Κρίστη Πετροπούλου και Τιερί Ραμαντιέ, σσ. 209-221. Αθήνα: Καπόν, 2016.

Αίσωπος, Γιάννης. “Στοιχεία του σύγχρονου αττικού τοπίου.” Στο *Η Μετάβαση της Αθήνας*, επιμέλεια Χριστίνα Κάλμπαρη και Κώστας Ντάφλος, σσ. 158-167. Αθήνα: Futura, 2005.

Ανανιάδου-Τζημοπούλου, Μαίρη. *Αρχιτεκτονική Τοπίου - Σχεδιασμός Αστικών Χώρων. Κριτική και Θεωρία. Σύγχρονες Τάσεις Σχεδιασμού Τοπίου. Τόμος Α*, 2η έκδοση. Αθήνα: Ζήτη, 1997.

Αντωνακάκη, Σουζάνα. *Κατώφλια. 100 + 7 Χωρογραφήματα*. Αθήνα: Futura, 2010.

Αποστολοπούλου, Γεωργία. “Η αισθητική του περιβάλλοντος ως αισθητική του χώρου του ανθρώπου. Η συμβολή του Άρνολντ Μπερλίντ.” Στο *Η Αισθητική του Περιβάλλοντος*, από Arnold Berleant, μετάφραση Μυρτώ Αντωνοπούλου. Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, 2010.

Βασιλαρά, Αρχοντούλα. “Το οσμητικό τοπίο και η χαρτογράφησης του.” Στο *Χανιά: Ψυχογεωγραφικός Χαρτογραφικός Οδηγός της Παλιάς Πόλης*, επιμέλεια Ευφροσύνη Τσακίρη και Σωκράτης Γιαννούδης, σσ. 165-172. Αθήνα: Τεχνόγραμμα, 2019.

Berleant, Arnold. *Η Αισθητική του Περιβάλλοντος*, μετάφραση Μυρτώ Αντωνοπούλου. Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, 2010.

Bruno, Giuliana. “Ο κινηματογράφος και η γεωγραφία της νεωτερικότητας.” Στο *Πόλη και Κινηματογράφος*, μετάφραση Άρτεμις Αργύρη, επιμέλεια Ειρήνη Σηφάκη, Άννα Πούπου και Αφροδίτη Νικολαΐδου, σσ. 41-63. Αθήνα: Νήσος, 2011.

Ferlenga, Alberto. “Γόνιμη παρακαταθήκη.” Στο *Συν-ηγήσεις με τον Δημήτρη Πικιώνη*, επιμέλεια Νίκος Σκουτέλης, σσ. 17-30. Αθήνα: Πλέθρον, 2018.

Foucault, Michel. *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος. Αθήνα: Πλέθρον, 2012.

Gombrich, Ernst H. “Η αναγεννησιακή θεωρία της τέχνης και η ανάδυση του τοπίου.” Στο *Το Τοπίο*, μετάφραση Νίκος Δασκαλοθανάσης, επιμέλεια Διονύσης Καββαθάς, σσ. 101-147. Αθήνα: Ποταμός, 2004.

Gros, Frederic. *Περπατώντας*. Αθήνα: Ποταμός, 2015.

Heidegger, Martin. *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, μετάφραση Γιώργος Ξηροπαΐδης. Αθήνα: Πλέθρον, 2008.

Heidegger, Martin. «...*Ποιητικά Κατοικεί ο Άνθρωπος...*», μετάφραση Ιωάννα Αβραμίδου. Αθήνα: Πλέθρον, 2009.

Καλαρά, Νάντια. “Υπερμοντέρνο: Ιστορία και εντροπία στον Robert Smithson.” Στο *Συμβιώσεις: Η Αρχιτεκτονική στην Εποχή των Φυσικοπολιτισμών και της Τεχνητής Φύσης*, επιμέλεια Ζήσης Κοτιώνης και Γιώργος Τζιρτζιλάκης, σσ. 190-195. Αθήνα: Καστανιώτης, 2015. Ανακτήθηκε 29/12/2024 από [Υπερμοντέρνο: Ιστορία και Εντροπία στον Robert Smithson | Nadia Kalara - Academia.edu](#)

Κοτιώνης, Ζήσης. *Η Τρέλα του Τόπου*. Αθήνα: Εκκρεμές, 2004.

Λεοντή, Πηγή. *Τοπογραφίες του Ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την Πατρίδα*. Αθήνα: Scripta, 1998.

Λουκάκη, Αργυρώ. *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία και Αισθητική της Ανάπτυξης: Η Περίπτωση του Ρεθύμνου*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα, 2009.

Μερλώ-Ποντύ, Μωρίς. *Φαινομενολογία της Αντίληψης*, μετάφραση Κική Καψαμπέλη. Αθήνα: Νήσος, 2016.

Μουτσόπουλος, Νικόλαος Κ. “Χώρος - κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο.” Στο *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τοπίου*, επιμέλεια Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, σσ. 151-162. Αθήνα: Εστία, 2009.

Μπελαβίλας, Νίκος και Φερενίκη Βαταβάλη. *Πράσινο και ελεύθεροι χώροι στην πόλη*. Αθήνα: WWF Ελλάς, 2009. Ανακτήθηκε 14/9/2024 από [Book ASTIKO PRASINO \(wwf.gr\)](#)

Μπίρης, Κώστας. *Αι Αθήναι: Από του 19ου Εις τον 20όν Αιώνα*. Αθήνα: Μέλισσα, 2005.

Μωραΐτης, Κωνσταντίνος. *Σχήματα Τοπίου: Ο Σχεδιασμός του Τοπίου ως Ειδική Περίπτωση Αρχιτεκτονικής Διδακτικής* [Ψηφιακό Βιβλίο] Κάλλιπος: Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Ανακτήθηκε 20/10/2024 από [Kallipos: Σχήματα τοπίου](#)

Νικητίδης, Νίκος. *Η Βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια* [Ψηφιακό Βιβλίο] Ανοικτή Βιβλιοθήκη, 2022. Ανακτήθηκε 16/9/2024 από «[Η βιοποικιλότητα στα Τουρκοβούνια](#)» – [Μελέτη του Νίκου Νικητίδη - Ανοικτή Βιβλιοθήκη \(openbook.gr\)](#)

Norberg-Schulz, Christian. *Genius Loci. Το Πνεύμα του Τόπου. Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*, μετάφραση Μίλτος Φραγκόπουλος. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 2009.

Ντε Σεργτώ, Μισέλ. *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική. Η Πολύτροπη Τέχνη του Πράττειν*, μετάφραση Κική Καψαμπέλη. Αθήνα: Σμίλη, 2010.

Ξηροπαΐδης, Γιώργος. Εισαγωγή στο *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, από Martin Heidegger, μετάφραση Γιώργος Ξηροπαΐδης. Αθήνα: Πλέθρον, 2008.

Πάγκας, Νίκος. “Το πράσινο στην πόλη ως ζωντανό στοιχείο του αστικού τοπίου.” Στο *Αστικές Γεωγραφίες: Τοπία και Καθημερινές Διαδρομές*, επιμέλεια Κρίστη Πετροπούλου και Τιερί Ραμαντιέ, σσ. 115-126. Αθήνα: Καπόν, 2016.

Pallasmaa, Juhani. *Τα Μάτια του Δέρματος: Η Αρχιτεκτονική και οι Αισθήσεις*, μετάφραση Γιάννης Τουρνικιώτης και Παναγιώτης Τουρνικιώτης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023.

Παπαγεωργίου, Αλέξης. “Έργα Ακροπόλεως.” Στο *Δημήτρη Πικιώνη Έργα Ακροπόλεως*, επιμέλεια Αγνή Πικιώνη, σσ. 23-50. Αθήνα: Ίνδικτος, 2001.

Παπαδάκης, Στάμος. “Ο συνοικισμός «Νέας Αλεξάνδρειας» και η εδαφική οικονομία των Αθηνών.” Στο *Ανθολογία Κειμένων Ελληνικής Αρχιτεκτονικής 1925 - 2002*, επιμέλεια Δημήτρης Φιλιππίδης, σσ. 17-20. Αθήνα: Μέλισσα, 2006.

Πεπονής, Γιάννης. *Χωρογραφίες. Ο Αρχιτεκτονικός Σχηματισμός του Νοήματος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003.

Πετροπούλου, Κρίστη. “Η οικο-τοπιακή προσέγγιση.” Στο *Αστικές Γεωγραφίες: Τοπία και Καθημερινές Διαδρομές*, επιμέλεια Κρίστη Πετροπούλου και Τιερί Ραμαντιέ, σσ. 23-64. Αθήνα: Καπόν, 2016.

Πετροπούλου, Κρίστη και Τιερί Ραμαντιέ, επιμ. *Αστικές Γεωγραφίες: Τοπία και Καθημερινές Διαδρομές*. Αθήνα: Καπόν, 2016.

Πικιώνης, Δημήτρης. “Εισηγητική έκθεσις.” Στο *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, επιμέλεια Αγνή Πικιώνη και Μιχάλης Παρούσης, σσ. 270-272. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2014.

Πικιώνης, Δημήτρης. “Η αρχιτεκτονική του Αιξωνικού συνοικισμού.” Στο *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, επιμέλεια Αγνή Πικιώνη και Μιχάλης Παρούσης, σσ. 255-258. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2014.

Πικιώνης, Δημήτρης. “Ομιλία για το τοπίο.” Στο *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, επιμέλεια Αγνή Πικιώνη και Μιχάλης Παρούσης, σσ. 134-36. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2014.

Ritter, Joachim. “Το τοπίο. Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία.” Στο *Το Τοπίο*, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, επιμέλεια Διονύσης Καββαθάς, σσ. 33-97. Αθήνα: Ποταμός, 2004.

Ρωμανός, Αριστείδης. “Κατοικίες «εκτός σχεδίου» (πρόβλημα ή λύση).” Στο *Ανθολογία Κειμένων Ελληνικής Αρχιτεκτονικής 1925 - 2002*, επιμέλεια Δημήτρης Φιλιππίδης, σσ. 119-125. Αθήνα: Μέλισσα, 2006.

Simmel, Georg. *Περιπλάνηση Στη Νεωτερικότητα: Κοινωνιολογικά, Φιλοσοφικά και Αισθητικά Κείμενα*, μετάφραση Γιώργος Σαγκριώτης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004.

Simmel, Georg. “Φιλοσοφία του τοπίου.” Στο *Το Τοπίο*, μετάφραση Γιώργος Σαγκριώτης, επιμέλεια Διονύσης Καββαθάς, σσ. 11-31. Αθήνα: Ποταμός, 2004.

Σταυρίδης, Σταύρος. *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο. Πως οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν τον Χώρο*. Αθήνα: Κάλβος, 1999.

Σταυρίδης, Σταύρος. *Κοινός Χώρος: Η Πόλη ως Τόπος των Κοινών*. Αθήνα: Angelus Novus, 2018.

Στεφάνου, Ιουλία και Ιωσήφ Στεφάνου. *Περιγραφή της Εικόνας της Πόλης. Τα Περιγράμματα: Βασικά Στοιχεία Προσδιορισμού της Φυσιογνωμίας των Τόπων*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 1999.

Τερκενλή, Θεανώ Σ. *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παπαζήση, 1996.

Tilley, Christopher. “Χώρος, τόπος, τοπίο. Φαινομενολογικές προσεγγίσεις.” Στο *Υλικός Πολιτισμός. Η Ανθρωπολογία στη Χώρα των Πραγμάτων*, επιμέλεια Ελεάνα Γιαλούρη, σσ. 215-250. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012.

Tomlinson, Richard. “Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης.” Στο *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τοπίου*, επιμέλεια Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, σσ. 59-77. Αθήνα: Εστία, 2009.

Τζώνης, Αλέξανδρος και Liane Lefainvre. “Ο κάναβος και η πορεία. Μια εισαγωγή στο έργο του Δημήτρη και της Σουζάνας Αντωνακάκη και μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής κουλτούρας.” Στο *Ανθολογία Κειμένων Ελληνικής Αρχιτεκτονικής 1925 - 2002*, επιμέλεια Δημήτρης Φιλίπιδης, σσ. 165-172. Αθήνα: Μέλισσα, 2006.

Φιλίπιδης, Δημήτρης. *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική Θεωρία και Πράξη (1830-1980) σαν Αντανάκλαση των Ιδεολογικών Επιλογών της Νεοελληνικής Κουλτούρας*. Αθήνα: Μέλισσα, 1984.

Φιλίπιδης, Δημήτρης. *Για το «Αττικό Τοπίο» Σήμερα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.

Χατζούδης, Νέστορας. *Το Γαλάτσι και οι Γαλασιώτες στο Διάβα του 20ού Αιώνα. Τόμος Α, 1900-1974*. Αθήνα: Ταξιδευτής, 2016α.

Χατζούδης, Νέστορας. *Το Γαλάτσι και οι Γαλασιώτες στο Διάβα του 20ού Αιώνα. Τόμος Β, 1975-2000*. Αθήνα: Ταξιδευτής, 2016β.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Antrop, Marc. “Intrinsic values of landscapes.” Στο *Reclaiming the Greek Landscape*, επιμέλεια Thymio Papayannis και Peter Howard, σσ. 31-42. Αθήνα: Mediterranean Institute for Nature and Anthropos, 2012. Ανακτήθηκε 11/10/2024 από [Final Reclaiming Book.indd \(med-ina.org\)](https://med-ina.org)

Antrop, Marc. “A brief history of landscape research.” Στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδοση, επιμέλεια Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton και Mick Atha, σσ. 1-15. Λονδίνο: Routledge, 2019. Ανακτήθηκε 11/10/24 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp \(taylorfrancis.com\)](#)

Atha, Mick. “Ephemeral landscapes.” Στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδοση, επιμέλεια Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton και Mick Atha, σσ. 113-126. Λονδίνο: Routledge, 2019. Ανακτήθηκε 12/10/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

Brook, Isis. “Aesthetic appreciation of landscape.” Στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδοση, επιμέλεια Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton και Mick Atha, σσ. 39-50. Λονδίνο: Routledge, 2019. Ανακτήθηκε 14/11/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

Bruno, Giuliana. *Atlas of Emotion. Journeys in Art, Architecture, and Film*. Νέα Υόρκη: Verso, 2002. Ανακτήθηκε 3/12/2024 από [doubleoperative.com/wp-content/uploads/2009/12/bruno-giuliana-atlas-of-emotion](#).

Dixon Hunt, John. *Genius Loci. An Essay on the Meanings of Place*. Λονδίνο: Reaktion Books, 2022.

Fairclough, Graham, Ingrid Sarlöv Herlin και Carys Swanwick. “Landscape character assessment: A global practice.” Στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδοση, επιμέλεια Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton και Mick Atha, σσ. 576-588. Λονδίνο: Routledge, 2019. Ανακτήθηκε 14/11/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

Ingold, Tim. *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. Λονδίνο: Routledge, 2000. Ανακτήθηκε 19/11/2024 από [The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill](#)

Lindström, Kati, Hannes Palang και Kalevi Kull. “Landscape semiotics.” Στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδοση, επιμέλεια Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton και Mick Atha, σσ. 74-90. Λονδίνο: Routledge, 2019. Ανακτήθηκε 12/10/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

Loukaki, Argyro. *The Geographical Unconscious*. Λονδίνο: Routledge, 2016. Ανακτήθηκε 24/11/2024 από [The Geographical Unconscious | Argyro Loukaki | Taylor & Francis eBook](#)

Papayannis, Thymio και Peter Howard, επιμ. *Reclaiming the Greek Landscape*. Αθήνα: Mediterranean Institute for Nature and Anthropos, 2012. Ανακτήθηκε 11/10/2024 από [Final Reclaiming Book.indd \(med-ina.org\)](#)

Penz, François. *Cinematic Aided Design. An Everyday Life Approach to Architecture*. Λονδίνο: Routledge, 2017. Ανακτήθηκε 9/1/2025 από [Cinematic Aided Design | An Everyday Life Approach to Architecture | F](#)

Smithson, Robert. “Entropy and the new monuments.” Στο *Robert Smithson: The Collected Writings*, επιμέλεια Jack Flam, σσ. 10-23. Berkeley: University of California Press, 1996. Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Smithson Robert Collected_Writings_no_OCR.pdf](#)

Smithson, Robert. “A tour of the monuments of Passaic, New Jersey.” Στο *Robert Smithson: The Collected Writings*, επιμέλεια Jack Flam, σσ. 69-74. Berkeley: University of California Press, 1996. Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Smithson Robert Collected_Writings_ no_OCR.pdf](#)

Thompson Ward, Catharine. “Landscape perception and enviromental psychology.” Στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδοση, επιμέλεια Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton και Mick Atha, σσ. 19-38. Λονδίνο: Routledge, 2019. Ανακτήθηκε 12/10/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp \(taylorfrancis.com\)](#)

Tilley, Christopher και Kate Cameron-Daum. *The Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary*. Λονδίνο: University College London Press, 2017. Ανακτήθηκε 17/10/2024 από [Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary on JSTOR](#)

Wylie, John. “Landscape and phenomenology.” Στο *The Routledge Companion to Landscape Studies*, 2η έκδοση, επιμέλεια Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton και Mick Atha, σσ. 127-138. Λονδίνο: Routledge, 2019. Ανακτήθηκε 12/11/2024 από [The Routledge Companion to Landscape Studies | Peter Howard, Ian Thomp](#)

Άρθρα σε Επιστημονικά Περιοδικά

Αντονάς, Αριστείδης. “Η εικόνα που κρύβει ό,τι παρουσιάζει. Το αττικό τοπίο και η φαντασίωση της απόκρυψης.” *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 28 (2004). Ανακτήθηκε 8/12/2024 από [attic-landscape.pdf](#)

Βασιλειάδης, Δημήτρης. “Μια δημιουργία υψηλού αισθητικού ύφους: Η διαμόρφωση των λόφων γύρω από την Ακρόπολη.” *Τεχνικά Χρονικά*, 216, σσ. 31-46 (Ιούλιος 1962). Ανακτήθηκε 10/12/2024 από [Τεκμήρια: Μια δημιουργία υψηλού αισθητικού ήθους: η διαμόρφωση των λόφων γύρω από την Ακρόπολη](#)

Dowd, Anne S. και Mary Beth D. Trubitt. “Extracting Stone: The Archaeology of Quarry Landscapes.” *American Landscapes*, 5, Oxbow Books (Μάρτιος 2024). Ανακτήθηκε 3/12/2024 από [Extracting Stone: The Archaeology of Quarry Landscapes - Anne S. Dowd, Mary Beth D. Trubitt - Βιβλία Google](#)

Ljunge, Magnus. “Beyond ‘the phenomenological walk:’ Perspectives on the experience of images.” *Norwegian Archaeological Review*, 46 (2), σσ. 139-58, Taylor & Francis (2013). Ανακτήθηκε 25/11/2024 από [Beyond ‘the Phenomenological Walk’: Perspectives on the Experience of Images: Norwegian Archaeological Review: Vol 46, No 2](#)

Loukaki, Argyro. “Whose genius loci?: Contrasting interpretations of the “Sacred Rock of the Athenian Acropolis.”” *Annals of the Association of American Geographers*, 87 (2), σσ. 306-329, Routledge (Ιούνιος 1997). Ανακτήθηκε 8/10/2024 από [Whose Genius Loci? Contrasting Interpretations of the Sacred Rock of the Athenian Acropolis | argyro loukaki - Academia.edu](#)

Loukaki, Argyro. “Desacralised Eleusis. Contemplating the impacts of non-restoration on a major classical and poetic locus.” *Athens University Review Of Archaeology*, 3, σσ. 279-303 (Δεκέμβριος 2020). Ανακτήθηκε 10/9/2024 από [Desacralised Eleusis. Contemplating the Impacts of Non-Restoration on a Major Classical and Poetic Locus | Loukaki | Athens University Review of Archaeology \(AURA\)](#)

Lund, Katrín. “Seeing in motion and the touching eye. Walking over Scotland’s mountains.” *ETNOFOOR*, 18 (1), σσ. 27-42 (2005). Ανακτήθηκε 2/12/2024 από [Vol. 18, No. 1, 2005 of Etnofoor on JSTOR](#)

Österlund-Pötzsch, Susanne. “The ephemeral act of walking. Random reflections on moving in landscapes of memory (loss).” *Ethnologia Scandinavica*, 41, σσ. 111-128 (2011). Ανακτήθηκε 23/12/2024 από [The ephemeral act of walking : random reflections on moving in landscapes of memory \(loss\) | Kansalliskirjasto - Arto | JYKDOK](#)

Talento, Katia, Miguel Amado και José Carlos Kullber. “Quarries: From abandoned to renewed places.” *Land*, 9 (5): 136 (Μάιος 2020). Ανακτήθηκε 3/12/2024 από [Quarries: From Abandoned to Renewed Places](#)

Τζιρτζιλάκης, Γιώργος. “Το εδαφικό εργαστήριο του «διευρυμένου πεδίου».” *Αρχιτέκτονες*, 49, Περίοδος Β, σσ. 54-57, Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών Πανελλήνιας Ένωσης Αρχιτεκτόνων (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2005). Ανακτήθηκε 8/12/2024 από [Σ Α Δ Α Σ - Π Ε Α Περιοδικό "APXITEKTONEΣ" τ.49](#)

Thompson, Fred. “Japanese mountain deities.” *The Architectural Review*, 1208, σσ. 78-83 (Οκτώβριος 1997). Ανακτήθηκε 3/1/2025 από [japanese_mountain_deities_ar_oct_1997.pdf](#)

Ερευνητικές/ Διδακτορικές Εργασίες και Συνέδρια

Βασιλαρά, Αρχοντούλα. “Το οσημητικό τοπίο.” Στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Τόμος Β* [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμέλεια Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Α. Τσαλικίδης, σσ. 178-183. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Εκδόσεις Ζήτη, 2006.

Καλαρά, Νάντια. “Αποχαρτογραφήσεις.” Στο *Η Διδακτική της Αρχιτεκτονικής: Αντικείμενα και Προοπτικές* [Πρακτικά Συνεδρίου] Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 3-4 Νοεμβρίου 2017. Ανακτήθηκε 29/12/2024 από [Αποχαρτογραφήσεις | Nadia Kalara - Academia.edu](#)

Καλτσά, Μαρία. “Λυκαβηττός: Προσεγγίζοντας τις προκλήσεις, υφαίνοντας ένα σύγχρονο όραμα. Το ιστορικό και μια σύντομη περιγραφή του «Προγράμματος Λυκαβηττός»” Στο *Πρόγραμμα Λυκαβηττός: Το παρόν και το μέλλον του αστικού δάσους της Αθήνας* [Ερευνητική Εργασία] σσ. 19-23. Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Σχολή Αρχιτεκτόνων Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 2019. Ανακτήθηκε 20/9/2024 από [Πρόγραμμα Λυκαβηττός – Resilient Athens \(wordpress.com\)](#)

Καναρέλης, Θεοκλής και Κώστας Μανωλίδης. “Φύση - μνήμη: τοπίο.” Στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Τόμος Β*, επιμέλεια Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης [Πρακτικά Συνεδρίου] σσ. 47-54. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Εκδόσεις Ζήτη, 2006.

Laughy, Michael H. *Ritual and Authority in Early Athens* [Διδακτορική Εργασία] Berkeley: University of California, 2010. Ανακτήθηκε 6/9/2024 από [diss final \(escholarship.org\)](https://diss.final.escholarship.org)

Λιάλιος, Γεώργιος. “Πράσινα Τοπόσημα: Η περίπτωση της περιοχής Άλσους Βεΐκου, κτήματος Ομορφοκκλησιάς και Τουρκοβουνίων.” Στο *Πράσινα Τοπόσημα: Επίσημος Λόγος και «Αδρανοποίηση»* [Ερευνητική Εργασία] επιμέλεια Ελίζα Παναγιωτάτου, σσ. 27-50. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2019. Ανακτήθηκε 11/9/2024 από [prasina toposima.pdf \(ntua.gr\)](https://ntua.gr/prasina-toposima.pdf)

McCourt, Carole. “Walking as art - What are the common criteria that represent the ontology of this artistic practice?” Στο *Walking Bodies/ Walking Art - Walking Practices: The Book of Prespa 2019* [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμέλεια Yannis Ziogas και Geert Vermeire, σσ. 43-55. Walk - Listen - Create International Encounters, Πρέσπες, 1-7 Ιουλίου 2021.

Μωραΐτης, Κωνσταντίνος. “Το τοπίο ως πολλαπλότητα πολιτιστικών προσεγγίσεων: η ευρύτητα του επιστημονικού και εκπαιδευτικού διαλόγου.” Στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Τόμος Β* [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμέλεια Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης, σσ. 108-119. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Εκδόσεις Ζήτη, 2006.

Ντάφα, Ευαγγελία. “Η περίπτωση των Τουρκοβουνίων.” Στο *Όψεις Οικειοποίησης των Ελεύθερων Χώρων και Χώρων Πρασίνου στο Λεκανοπέδιο* [Ερευνητική Εργασία] επιμέλεια Ελίζα Παναγιωτάτου, σσ. 13-31. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2014. Ανακτήθηκε 14/9/2024 από oldwww.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/5711_opseis-oikeiopoiiis-ton-eleytheron-horon-kai-horon-prasinoy-sto-lekanopedio/gianopoulou_liameth_ntafa_spanogiannh_xala_ris_xaldezou.pdf

Παγώνης, Θάνος. “Ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης του Λυκαβηττού με την πόλη της Αθήνας ως εγχείρημα στρατηγικού οραματισμού.” Στο *Πρόγραμμα Λυκαβηττός: Το παρόν και το μέλλον του αστικού δάσους της Αθήνας* [Ερευνητική Εργασία] σσ. 73-79. Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Σχολή Αρχιτεκτόνων Εθνικού

Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 2019. Ανακτήθηκε 20/9/2024 από [Πρόγραμμα Λυκαβηττός – Resilient Athens \(wordpress.com\)](#)

Παναγιωτάτου, Ελίζα, επιμ. *Όψεις Οικειοποίησης των Ελεύθερων Χώρων και Χώρων Πρασίνου στο Λεκανοπέδιο* [Ερευνητική Εργασία] Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2014. Ανακτήθηκε 14/9/2024 από oldwww.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/5711_opseis-oikeiopoiiisis-ton-eleytheron-horon-kai-horon-prasinoy-stolekanopedio/gianopoulou_liameth_ntafa_spanogiannh_xala_ris_xaldezou.pdf

Παπαφωτίου, Μαρία. “Λυκαβηττός: τοπόσημο αναφοράς, πνεύμονας πρασίνου και κοιτίδα βιοποικιλότητας.” Στο *Πρόγραμμα Λυκαβηττός: Το παρόν και το μέλλον του αστικού δάσους της Αθήνας* [Ερευνητική Εργασία] σσ. 29-35. Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Σχολή Αρχιτεκτόνων Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 2019. Ανακτήθηκε 20/9/2024 από [Πρόγραμμα Λυκαβηττός – Resilient Athens \(wordpress.com\)](#)

Πετράτου-Φραγκιαδάκη, Σμαράγδα. “Αισθητική προσέγγιση βιομηχανικών εγκαταστάσεων στο αστικό τοπίο.” Στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Τόμος Β* [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμέλεια Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης, σσ. 171-177. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Εκδόσεις Ζήτη, 2006.

Χατζηγεωργίου-Λουτσίδα, Ελένη και Ιωσήφ Στεφάνου. “Ανθρωπολογική προσέγγιση του ορεινού τοπίου,” στο *Αρχιτεκτονική Τοπίου. Εκπαίδευση Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Τόμος Β* [Πρακτικά Συνεδρίου] επιμέλεια Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Ιωάννης Τσαλικίδης, σσ. 184-188. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Εκδόσεις Ζήτη, 2006.

Χατζησάββα, Δήμητρα Ν. *Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: Σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ό αιώνα* [Διδακτορική Εργασία] Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009. Ανακτήθηκε 18/11/2024 από [Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές - ΙΚΕΕ / Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Βιβλιοθήκη](#)

Δικτυογραφία

Ακαδημία Πλάτωνος στο Δήμο Αθηναίων. “Πάρκο.” Ανακτήθηκε 16/9/2024 από [Πάρκο – ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ στο Δήμο Αθηναίων](#)

Atenistas - Αθηναίοι στην Πράξη. “Ποιοι είμαστε.” Ανακτήθηκε 18/1/2025 από [Ποιοί είμαστε | atenistas](#)

Christo and Jeanne Claude. “Wrapped Walk Ways.” Ανακτήθηκε 2/1/2025 από [Christo and Jeanne-Claude](#)

Council of Europe. “Council of Europe Landscape Convention, ETS No. 176.” Φλωρεντία, 20 Νοεμβρίου 2000. Ανακτήθηκε 23/9/2024 από [CETS 176 - Draft European Landscape Convention as amended by the 2016 Protocol \(coe.int\)](#)

Δήμος Αθηναίων. “«Η άγρια πανίδα της Αθήνας στο χθες και στο σήμερα».” 7 Ιουνίου 2024. Ανακτήθηκε 17/9/2024 από [«Η άγρια πανίδα της Αθήνας στο χθες και στο σήμερα» - Δήμος Αθηναίων \(cityofathens.gr\)](#)

Δήμος Φιλοθέης-Ψυχικού. “Τουρκοβούνια Ψυχικό: Μια μεγάλη μέρα για τον Δήμο μας!” 6 Μαΐου 2022. Ανακτήθηκε 3/9/2024 από [Τουρκοβούνια Ψυχικό: Μια μεγάλη μέρα για τον Δήμο μας! - Δήμος Φιλοθέης - Ψυχικού](#)

Δήμος Φιλοθέης-Ψυχικού. “Σύνδεσμος Προστασίας Τουρκοβουνίων.” 16 Μαΐου 2012. Ανακτήθηκε 6/9/2024 από [Σύνδεσμος Προστασίας Τουρκοβουνίων - Δήμος Φιλοθέης - Ψυχικού \(philothei-psychiko.gov.gr\)](#)

Δημοτική Αγορά Κυψέλης. “GREEN KYPSELI POP-UP FESTIVAL.” Ανακτήθηκε 27/1/2025 από [GREEN KYPSELI pop-up festival - Εκδηλώσεις, Workshops, Popup Stores](#)

Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων. “Ασβεστοκάμινο, οδός Λατώ, Τουρκοβούνια Γαλατσίου, Αττική.” Ανακτήθηκε 25/1/2025 από [Ασβεστοκάμινο, οδός Λατώ, Τουρκοβούνια Γαλατσίου, Αττική | Αρχαιολογικό Κτηματολόγιο](#)

The Ellinikon. “Το μεγαλύτερο έργο αστικής ανάπλασης.” Ανακτήθηκε 25/1/2025 από [Το μεγαλύτερο έργο αστικής ανάπλασης | The Ellinikon...](#)

Ελληνική Δημοκρατία. “Σύνδεσμος Δήμων για την προστασία και ανάπλαση των Τουρκοβουνίων.” 12 Ιουνίου 2024. Ανακτήθηκε 14/1/2025 από [9 ΠΡΕΩΕΖΑ-N3P](#)

Θεοδωρόπουλος, Τάκης. “Το περιφρονημένο κόσμημα της Αθήνας.” *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 24 Οκτωβρίου 2024. Ανακτήθηκε 24/12/2024 από [Το περιφρονημένο κόσμημα της Αθήνας | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ](#)

Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη. “Πανοραμική άποψη της Αθήνας από τα νοτιοανατολικά.” Ανακτήθηκε 15/9/2024 από [Πανοραμική άποψη της Αθήνας από τα νοτιοανατολικά](#). - BARKER, Henry Aston / BURFORD, Robert - ME TO ΒΛΕΜΜΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ - Τόποι - Μνημεία - Άνθρωποι - Νοτιοανατολική Ευρώπη - Ανατολική Μεσόγειος - Ελλάδα - Μικρά Ασία - Νότιος Ιταλία, 15ος - 20ός αιώνας (travelogues.gr)

Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη. “Χάρτης της Αθήνας με τα τείχη, στον οποίο επισημαίνονται τα αρχαία μνημεία της πόλης.” Ανακτήθηκε 15/9/2024 από [Χάρτης της Αθήνας με τα τείχη, στον οποίο επισημαίνονται τα αρχαία μνημεία της πόλης](#). - OLIVIER, Guillaume Antoine - ME TO ΒΛΕΜΜΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ - Τόποι - Μνημεία - Άνθρωποι - Νοτιοανατολική Ευρώπη - Ανατολική Μεσόγειος - Ελλάδα - Μικρά Ασία - Νότιος Ιταλία, 15ος - 20ός αιώνας (travelogues.gr)

International Council on Monuments and Sites. “Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place.” *16th General Assembly of ICOMOS: Finding the Spirit of Place - Between the Tangible and the Intangible*. Κεμπέκ, 4 Οκτωβρίου 2008. Ανακτήθηκε 14/11/2024 από [activity-646-2.pdf](#)

Καρακασίδης, Στράτος. “Η άγρια ζωή επιβιώνει και στην Αθήνα.” *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 5 Μαρτίου 2016. Ανακτήθηκε 16/9/2024 από [Η άγρια ζωή επιβιώνει και στην Αθήνα | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ \(kathimerini.gr\)](#)

ΚΕΚΡΟΨ. “Ανακοίνωση του Αρείου Πάγου.” 5 Μαΐου 2022. Ανακτήθηκε 3/9/2024 από [Ανακοίνωση Απόφασης Αρείου Πάγου - ΚΕΚΡΟΨ Α.Ε. \(kekrops.gr\)](#)

Λιάλιος, Γιώργος. “Τουρκοβούνια, παρανομίες και... παράλογα.” *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 30 Οκτωβρίου 2020. Ανακτήθηκε 17/1/2025 από [Τουρκοβούνια, παρανομίες και... παράλογα | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ](#)

Μαμαλούγκος, Νεκτάριος. “Παυσανίας ο περιηγητής.” Ανακτήθηκε 18/1/2025 από [Παυσανίας ο περιηγητής](#)

Martha Schwartz Partners. “McLeod Tailings.” Ανακτήθηκε 3/12/2024 από [McLeod Tailings — Martha Schwartz Partners](#)

- Metropole Ruhr. “Geopark Ruhrgebiet.” Ανακτήθηκε 3/12/2024 από [Geopark Ruhrgebiet](#)
- Middelheim Museum. “Kunst in het park.” Ανακτήθηκε 7/1/2025 από [Kunst in het park | Middelheimmuseum](#)
- Natura Graeca. “Η άγρια ζωή στην Αθήνα.” Ανακτήθηκε 16/9/2024 από [Θέματα / Η-άγρια-ζωή-στην-Αθήνα, NaturaGraeca](#)
- Η NAYTEMΠΟΡΙΚΗ. “Σορός άνδρα βρέθηκε στα Τουρκοβούνια,” 18 Δεκεμβρίου 2022. Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Σορός άνδρα βρέθηκε στα Τουρκοβούνια](#)
- ΤΑ ΝΕΑ. “Θρίλερ με το πτώμα δικηγόρου που βρέθηκε στα Τουρκοβούνια,” 14 Μαρτίου 2019. Ανακτήθηκε 26/12/2024 από [Θρίλερ με το πτώμα δικηγόρου που βρέθηκε στα Τουρκοβούνια - ΤΑ ΝΕΑ](#)
- NEON. “Adrián Villar Rojas - The Theater of Disappearance.” Ανακτήθηκε 15/11/2024 από [ADRIAN VILLAR ROJAS | THE THEATER OF DISAPPEARANCE - NEON](#)
- Νόμος 5043/2023. “Ρυθμίσεις σχετικά με τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης α' και β' βαθμού - Διατάξεις για την ευζωία των ζώων συντροφιάς - Διατάξεις για το ανθρώπινο δυναμικό του δημοσίου τομέα - Λοιπές ρυθμίσεις του Υπουργείου Εσωτερικών.” Ανακτήθηκε 18/1/2025 από [Νόμος 5043/2023 - ΦΕΚ 91/Α/13-4-2023 \(Κωδικοποιημένος\) - ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ - ΔΗΜΟΙ](#)
- Οργάνωση Γη. “Αστικό Πράσινο.” Ανακτήθηκε 18/1/2025 από [Αστικό Πράσινο | ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΓΗ](#)
- ΠΕΡΚΑ. “ΠΕΡ.ΚΑ. (Περιστατικές Καλλιέργειες). Ομάδα Αστικών και Περιστατικών Καλλιεργειών.” Ανακτήθηκε 4/8/2024 από [document_5.pdf](#)
- Ρηγόπουλος, Δημήτρης. “Νταμάρια Ψυχικού: Ένας προορισμός που γεννήθηκε μέσα από την καραντίνα.” *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 1 Ιουνίου 2020. Ανακτήθηκε 27/1/2025 από [Νταμάρια Ψυχικού: Ένας προορισμός που γεννήθηκε μέσα στην καραντίνα | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ](#)
- Τράπεζα Πληροφοριών Νομοθεσίας. “Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας Αττικής και άλλες διατάξεις.” Ανακτήθηκε 24/10/2024 από [Νόμος 4277/2014 - ΦΕΚ 156/Α/1-8-2014 \(Κωδικοποιημένος\) - Σχέδια Πόλεων](#)
- Τράτσα, Μάχη. “Νταμάρια Γαλατσίου: Νομοθετική ρύθμιση για τη δημιουργία κοινόχρηστου χώρου δασικής αναψυχής.” *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6 Απριλίου 2023.

Ανακτήθηκε 7/9/2024 από [Νταμάρια Γαλατσίου: Νομοθετική ρύθμιση για τη δημιουργία κοινόχρηστου χώρου δασικής αναψυχής - Οικονομικός Ταχυδρόμος - ot.gr](#)

Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης – Πρόγραμμα Διαύγεια. “Κατασκευή – Τοποθέτηση νέων παρατηρητηρίων.” Ανακτήθηκε 25/1/2025 από [Ανάρτηση Πράξεων στο Διαδίκτυο | Πρόγραμμα Δι@ύγεια - Προβολή Πράξης](#)

Unesco World Heritage Convention. “Cultural Landscapes, Series No 26.” Μάρτιος 2010. Ανακτήθηκε 5/12/2024 από [UNESCO World Heritage Centre - Series](#)

Walk - Listen - Create. “What is walking art?” Ανακτήθηκε 20/11/2024 από [What is walking art? – walk · listen · create](#)

Yorkshire Sculpture Museum. “Art outdoors.” Ανακτήθηκε 7/1/2025 από [Art outdoors finder | Yorkshire Sculpture Park](#)

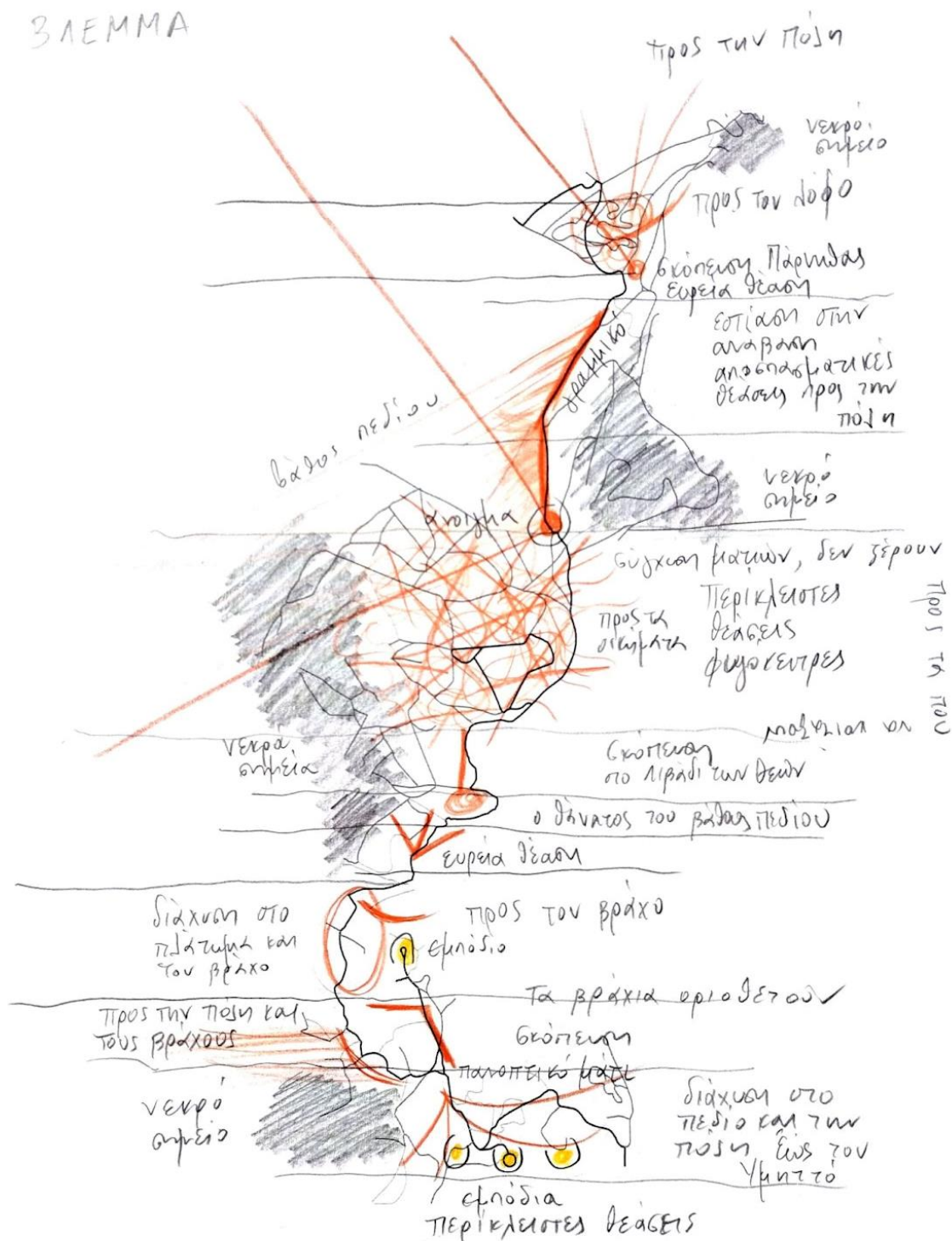
Z33. “Anna Godzina. Earthscapes.” Ανακτήθηκε 12/12/2024 από [Anna Godzina - Z33](#)

Φιλμογραφία

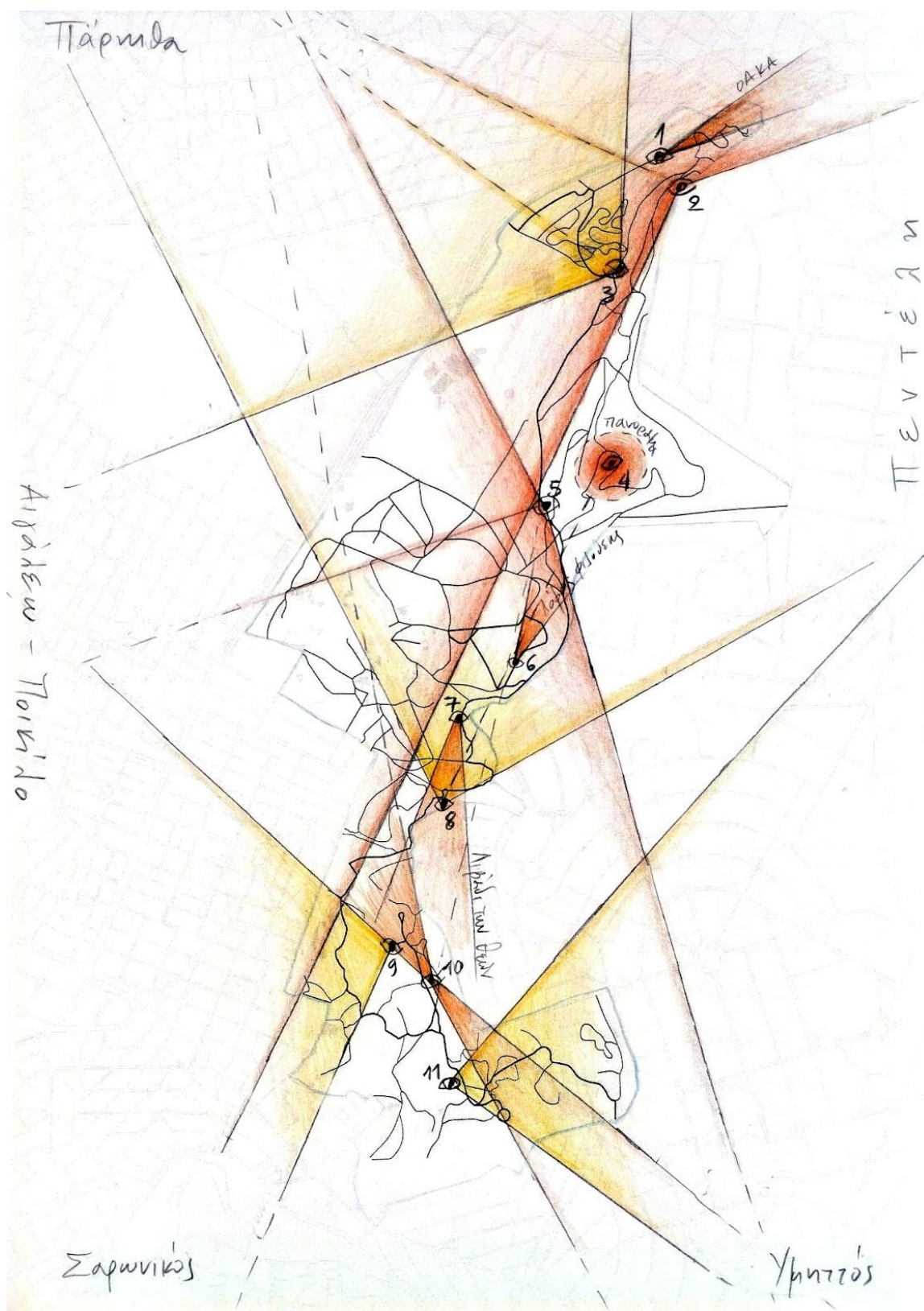
The AfterDark Project. “The AfterDark Project. Στα Λυκοβούνια. At the Wolf Hills,” [Βίντεο, 1:46:52] 21 Ιανουαρίου 2017. Ανακτήθηκε 21/10/2024 από [The AfterDark Project | ΣΤΑ ΛΥΚΟΒΟΥΝΙΑ | AT THE WOLF HILLS](#)

Jodorowsky. Alejandro. *The Holy Mountain* [Κινηματογραφική Ταινία, 1:55:32] 1973. Ανακτήθηκε 26/11/2024 από [HOLY MOUNTAIN HD : alejandro jodorowsky : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#)

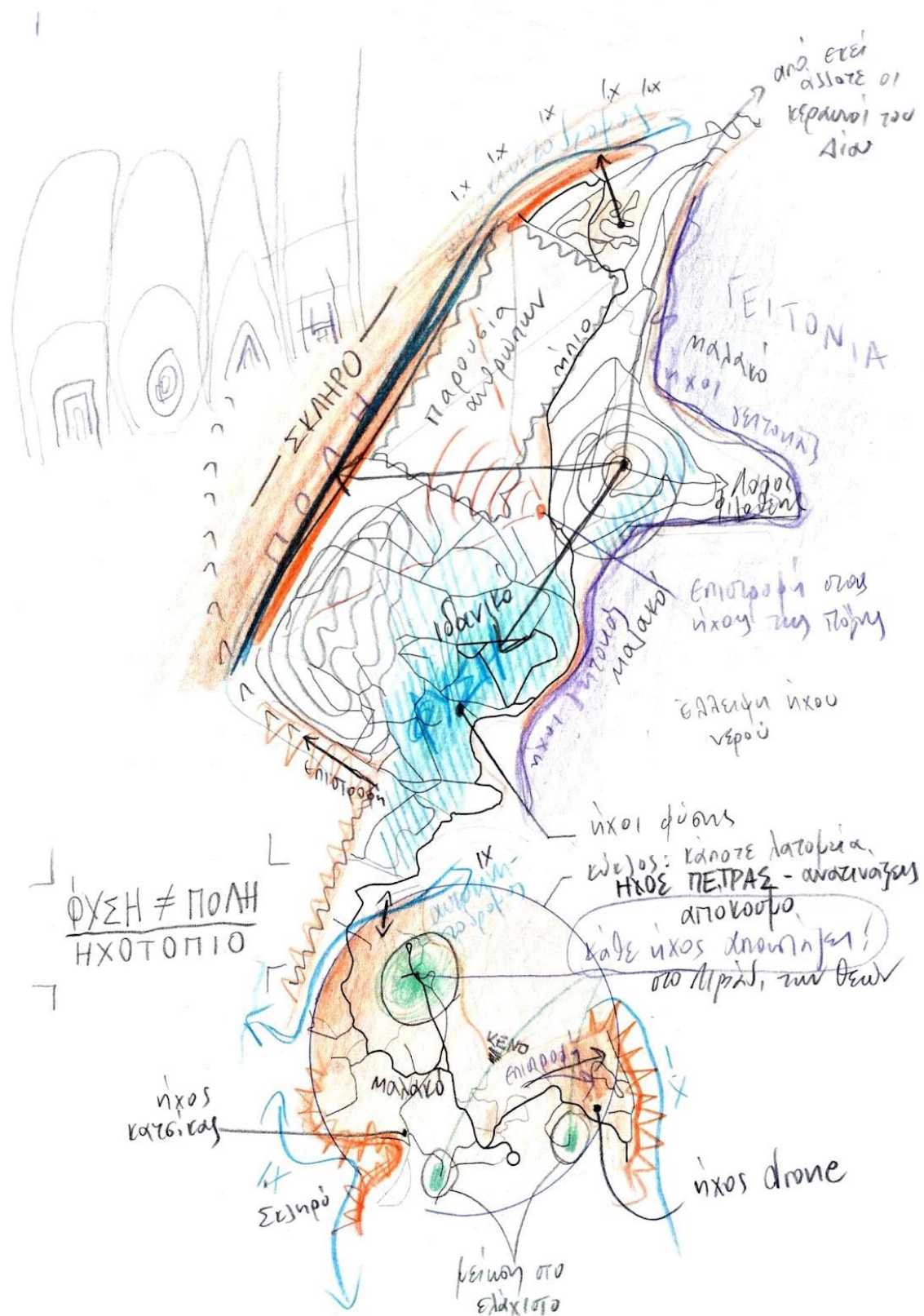
Παράρτημα: Χαρτογράφηση πεδίου

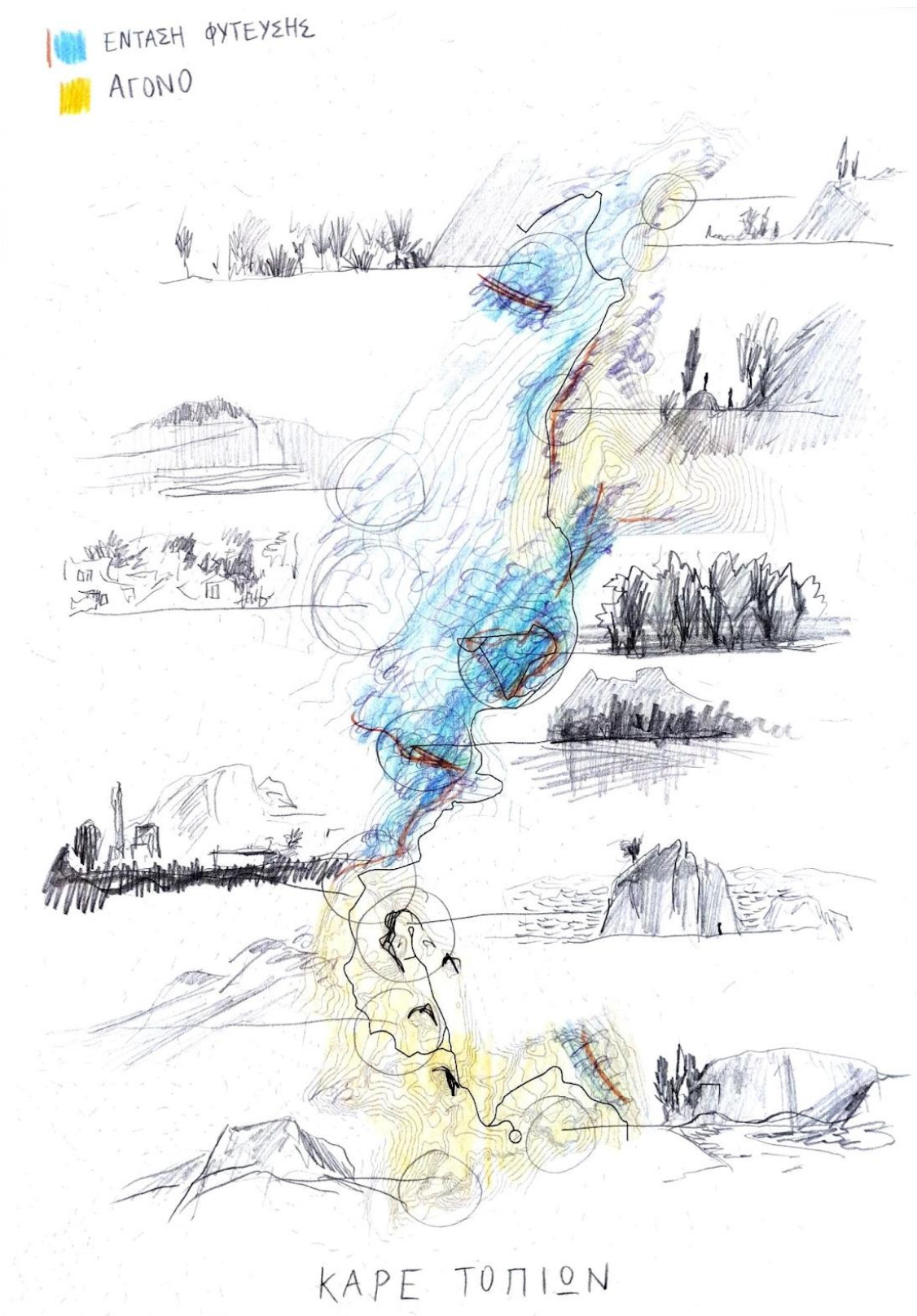
Χάρτης 7. Ο χάρτης των θεάσεων εντός (και λίγο εκτός).

Χάρτης 8. Ο χάρτης των θεάσεων εκτός.
1, 6, 7 & 10: σκόπευση, 2 & 5: εκτεταμένη θέαση, 3, 8, 9 & 11: ευρεία θέαση, 4: πανόραμα.

Χάρτης 9. Ο χάρτης των ήχων.

Χάρτης 10. Ο χάρτης των τοπιακών μορφών.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.